

नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्विक अध्ययन

शोधप्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय

भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत विद्यावारिधि (पिएच डी)

उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

शोधार्थी

सुचन प्रधान

नेपाली विभाग,

सिक्किम विश्वविद्यालय

जुलाई २०१९

नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्विक अध्ययन

शोधप्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय

भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत विद्यावारिधि (पिएच डी)

उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

सन् २०१९

शोध निर्देशक

शोधार्थी

डा कविता लामा

सुचन प्रधान

सह प्राध्यापक

पञ्जीकरण सङ्ख्या-14/Ph.D/NEP/05

नेपाली विभाग,

नेपाली विभाग,

सिक्किम विश्वविद्यालय

सिक्किम विश्वविद्यालय

सिक्किम विश्वविद्यालय
(भारतके संसदके अधिनियमद्वारा स्थापित केन्द्रीय विश्वविद्यालय)
SIKKIM UNIVERSITY
[A central university established by an Act of Parliament of India in 2007]

No.LIB. Plagiarism /59/2017

Dated 09-02-2017

To

✓ The Head
Department of Nepali
Sikkim University
Sub: Anti-Plagiarism Test

Dear Sir,

Kindly refer to your letter dated 09/02/2017 on the subject referred above.

I may inform you that the present ant-plagiarism software (URKUND) being used by Sikkim University distributed by INFLIBNET does not support Nepali and Hindi languages.

Therefore, the MPhil and PhD dissertations written in Hindi and Nepali cannot be tested for plagiarism.

Yours sincerely,

A. S. Chandel
(A. S. Chandel)
Librarian

Copy for information to:

1. The Controller of Examinations, Sikkim University
2. The Dean, School of Languages and Literature
3. In-charge, Department of Hindi

६ माइल, सामदुर, पीओ तादुङ-७६७१०२, गान्तोक, सिक्किम, भारत
फोन : ०३५९२-२५१०६७, २५१४६८, फ्याक्स-२५१८६५
6th Mile, Samdur, P.O. Tadong 737102, Gangtok, Sikkim, India
Phone : 03592-251067, 251468, Fax : 03592-251865
Website : www.cus.ac.in

6 माइल, सामदुर, तादोंग -737102
गंगटोक, सिक्किम, भारत
फोन-03592-251212, 251415, 251656
टेलीफैक्स -251067
वेबसाइट - www.cus.ac.in

6th Mile, Samdur, Tadong -737102
Gangtok, Sikkim, India
Ph. 03592-251212, 251415, 251656
Telefax: 251067
Website: www.cus.ac.in

सिक्किम विश्वविद्यालय SIKKIM UNIVERSITY

(भारत के संसद के अधिनियम द्वारा वर्ष 2007 में स्थापित और नैक (एनएएसी) द्वारा वर्ष 2015 में प्रत्यायित केंद्रीय विश्वविद्यालय)
(A central university established by an Act of Parliament of India in 2007 and accredited by NAAC in 2015)

प्रतिबद्धता पत्र

सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्घायअन्तर्गत नेपाली विभागमा विद्यावारिधि (पिएचडी) उपाधिका लागि "नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययन" शीर्षकमा तयार गरिएको यो शोधप्रबन्ध नितान्त मौलिक कार्य भएको छु। शोध निर्देशक सह प्राध्यापक डा कविता लामाको कुशल निर्देशनमा मैले यो शोध कार्य पूर्ण गरेको हुँ। यस शोधप्रबन्धमा विभिन्न स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरी तयार पारिएको हो। यस शोध प्रबन्धको सार मैले यसअघि कुनै पनि उपाधि अथवा अन्य प्रयोजनका लागि प्रयोग गरेको छैन।

उपर्युक्त शोधकार्य तोकिएको समय सीमा र यसका विषय सीमाभित्र रहेर तयार पारेको छु भन्ने प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछु। यस शोधप्रबन्ध लेखनको क्रममा मैले सिक्किम विश्वविद्यालय, नेपाली विभागको अधिनमा रहेर यसका नीति-नियम र अनुशासनलाई सम्पूर्ण रूपले पालन गरेको छु एवम् यसमा मेरो लेखनगत कुनै कमी कमजोरी पाइएको खण्डमा म त्यसको सम्पूर्ण दायित्व लिने छु।

(डा. कविता लामा)

Associate Professor
Department of Nepali

(डा० पुष्प शर्मा)

अध्यक्ष
Head

नेपाली विभाग

Department of Nepali
सिक्किम विश्वविद्यालय
Sikkim University

शोधकर्ता,

सुचन प्रधान

पञ्जीकरण सङ्ख्या-14Ph.D/NEP/05

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्घाय

सिक्किम विश्वविद्यालय।

सिक्किम विश्वविद्यालय

(भारत के संसद के अधिनियम द्वारा स्थापित केंद्रीय विश्वविद्यालय)

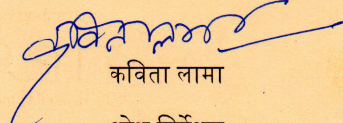
SIKKIM UNIVERSITY

(A central university established by an Act of Parliament of India in 2007)

DR. KABITA LAMA, ASSOCIATE PROFESSOR, DEPARTMENT OF NEPALI
DEAN, School of Languages & Literature
Sikkim University

शोध निर्देशकको अग्रसारण

नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय पिएचडीका शोधार्थी सुचन प्रधान, पञ्जीकृत संख्या 14/PhD/NEP/05 ले "नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्विक अध्ययन" शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको शोधप्रबन्ध यिनको मौलिक शोधकार्यको परिणाम हो जो मेरो निर्देशनमा रही बढो परिश्रमपूर्वक तयार पारेका हुन्। यो शोधप्रबन्ध यिनको मौलिक शोधकार्यको परिणाम हो। यस शोधप्रबन्ध लेखन क्रममा यिनले शोधविधि तथा सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा जारी गरिएको नियमावलीको यथोचित पालन गर्दै आफू लगनशील रही पाँच वर्षको अवधिभित्र तयार पार्न सक्षम भएका हुन् भन्ने कुरा प्रमाणित गर्छु। यस शोधप्रबन्धको उचित मूल्याङ्कनका निम्ति सिक्किम विश्वविद्यालयको सम्बन्धित निकाय समक्ष अग्रसारित गर्छु।

कविता लामा
शोध निर्देशक

सह प्राध्यापक, नेपाली विभाग
संकाय प्रमुख, भाषा अनि साहित्य संकाय
सिक्किम विश्वविद्यालय।

ग

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोध प्रबन्ध सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा विद्यावारिधि (पीएच डी) उपाधि प्राप्त गर्न हेतु गरिएको एउटा मौलिक कार्य हो। यस शोधकार्यलाई पूर्ण रूप दिन मेरा शोध निर्देशक आदरणीय गुरुमा डा कविता लामाले अथक परिश्रम एवम् कुशल मार्गनिर्देशन गर्नु भएकोमा म उहाँप्रति आजन्म ऋणी तथा आभारी रहनेछु। उहाँका सहयोग, मूल्यवान् सुझाउ, परामर्श अनि कुशल मार्गनिर्देशन बिना म जस्तो काँचो शोधार्थीको निम्ति यस शोध लेखनलाई अघि बढाउनु सम्भव थिएन।

यस शोधप्रबन्ध लेखनलाई पुरा गर्नका निम्ति मलाई सधैं उचित सुझाउ, सल्लाह र सहयोग दिनुहुने आदरणीयहरूप्रति आन्तरिक हृदयबाटै आभारी रहेको छु। विशेषतः सिक्किम विश्वविद्यालयका प्राध्यपकवर्ग प्रो प्रतापचन्द्र प्रधान (अवकाशप्राप्त), डा पुष्प शर्मा, डा समर सिन्हा, डा अरूणा राई, सहायक प्राध्यापक बलराम पाण्डे र देवचन्द्र सुब्बाप्रति आभारी छु। यसका साथै विभागीय कर्मचारी शारदा गुरुङ र श्रीमती याङ्छेन भुटियाले पनि मलाई विभिन्न समयमा सहयोग पुऱ्याउनु भएकोमा उहाँहरूलाई पनि विशेष धन्यवाद दिँदछु।

नेपाली विभाग, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयका मेरा आदरणीय गुरुजन प्रो घनश्याम नेपाल, प्रो मोहन पी दाहाल, डा कृष्णराज घतानी, डा पुष्कर पराजुली, प्रो सञ्जय राईहरूबाट पनि उत्तिकै सुझाउ र सहयोग प्राप्त गरेको छु। यसका निम्ति सम्पूर्ण गुरुजनप्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु।

मलाई सधैं सहयोग गर्नु हुने रिनाक महाविद्यालयका मेरा सहकर्मी मित्र सहायक प्राध्यापकगण चन्द्रप्रकाश राई, शिवकुमार नेपाल र सरस्वती मिश्रप्रति पनि आभार प्रकट

गर्दछु। त्यसरी नै नेपाली विभाग, सिलगढी महाविद्यालयका विभागाध्यक्ष, आदरणीय डा राजकुमारी दाहालले शोधसम्बन्धी पुस्तकहरू उपलब्ध गराइदिएर मलाई ठूलो गुण लगाउनुभएको छ। यसका निम्ति दाहाल गुरुमाप्रति पनि विशेष कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

नेपालका लोकवार्ताविद् प्रो मोतीलाल पराजुली, प्रो चूडामणि बन्धु, त्रिभुवन विश्वविद्यालयका शोधार्थी मित्र प्रतिभा पुन तथा पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पसका उप प्राध्यापक दिव्येश्वरी जोशीले शोधसम्बन्धी पुस्तकहरू निस्वार्थ उपलब्ध गराइदिनु भएकोमा उहाँहरूप्रति आभारी रहेको छु।

शोधकार्यको समयमा उचित सुझाउ, सहयोग तथा पुस्तकहरू उपलब्ध गराइदिनु हुने शोधार्थी दाजुहरू सदीप प्रधान, निरज राई, सुरेन्द्र चामलिङ, दिपेन तामाङ, सुमन बान्तवालाई पनि विशेष धन्यवाद दिँदछु। मेरा शोधार्थी मित्रहरू शारदा छेत्री, सुरज धडकन, कविता सुब्बा, कृष्णा सापकोटा, निर्मल निरौला, हेमन्त कुमार नेपाल, भाइ भूपाल छेत्री तथा अन्य साथीहरूमा मिरिक महाविद्यालयका उप प्राध्यापक बिक्रम राई र सेन्ट जोसेफ महाविद्यालय दार्जिलिङका उप प्राध्यापक योगेश पन्त दाजुलाई पनि यस क्षण म सम्झिरहेको छु।

यस शोधकार्यलाई सम्पन्न गर्नका निम्ति विभिन्न पुस्तकालय तथा सम्बन्धित पुस्तकालयका अधिकारी र कर्मचारीहरूबाट प्राप्त सहयोगका निम्ति उहाँहरू सबैलाई धन्यवाद दिँदछु।

मलाई जन्म दिई पालन पोषण गरी शिक्षाको यस उच्च खुडकिलोसम्म आइपुग्न हरप्रकारले सहयोग र साथ दिने मेरा पूज्य माता- पिता तथा प्यारा भाइ-बहिनीप्रति म ऋणी रहेको छु र सधैं रहनेछु। मेरो शोधलेखनको समय मलाई मानसिक, पारिवारिक,

आर्थिक सबै दायित्वबाट मुक्त गरी सहयोग दिँदै घरेलु परिवेशलाई सहज र सुविधायुक्त बनाई सघाउ पुऱ्याउने मेरी जीवन सङ्गिनी बिजयता रानी प्रधान र छोरा वेदान्तलाई अशेष प्रेम र धन्यवाद दिँदछु ।

अन्तमा मलाई विविध प्रकारले सहायता पुऱ्याउनुहुने मेरा अग्रज, समकालीन र अनुज सबै शुभाकांक्षीहरूप्रति आभारी रहँदै फेरि पनि एकपल्ट मेरा शोध निर्देशक डा कविता लामाप्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । उहाँकै विशेष मार्गदर्शन, प्रोत्साहन र प्रेरणाले गर्दा म यस मोडसम्म आइपुग्न सक्षम भएको हुँ । अतः आज यस शोधकार्यले जेजस्तो प्रारूप पाएको छ, त्यो गुरुमाकै अथक परिश्रमको परिमाण हो ।

विनीत,

सुचन प्रधान

नेपाली विभाग,

सिक्किम विश्वविद्यालय

सङ्केताक्षर सूची

संक्षेप		सङ्केत शब्द
अनु	-	अनुवादक
आ सं	-	आठौं संस्करण
चौ सं	-	चौथो संस्करण
छै सं	-	छैटौं संस्करण
ते सं	-	तेस्रो संस्करण
दो सं	-	दोस्रो संस्करण
पृ.	-	पृष्ठ
प्रा लि	-	प्राइभेट लिमिटेड
प्रा	-	प्राध्यापक
प्रो	-	प्रोफेसर
डा	-	डाक्टर
वि सं	-	विक्रम सम्बत्
सम्पा	-	सम्पादक

विषय सूची

विषय	पृष्ठ सङ्ख्या
भावहरणको प्रमाण पत्र	क
प्रतिबद्धता पत्र	ख
शोध निर्देशकबाट अग्रसारण	ग
कृतज्ञता ज्ञापन	घ-च
सङ्केताक्षर सूची	छ
पहिलो अध्याय	
१. शोधकार्यको परिचय	१-९
१.१ शोध शीर्षक	
१.२ शोधको परिचय	
१.३ समस्याकथन	
१.४ उद्देश्यकथन	
१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा	
१.६ शोधविधि	
१.६.१ अध्ययन विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार	
१.६.२ तथ्य सङ्कलन विधि	
१.७ शोधको औचित्य	
१.८ शोधको सीमाङ्कन	

दोस्रो अध्याय

२. लोकतत्त्वको सैद्धान्तिक परिचय

१०-३१

२.१ 'लोक' शब्दको अर्थ

२.२ लोकवार्ता

२.३ लोकतत्त्व

२.३.१ लोकतत्त्वको वर्गीकरण

२.३.१.१ मौखिक र श्रव्य लोकतत्त्व

२.३.१.२ कार्यसम्पादनमूलक लोकतत्त्व

२.३.१.३ भौतिक लोकतत्त्व

२.३.१.४ चिन्तनमूलक लोकतत्त्व

२.४ निष्कर्ष

तेस्रो अध्याय

३. भारतीय आधुनिक नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययन : एक सर्वेक्षणात्मक दृष्टि

३२-५०

३.१ नेपाली उपन्यासको परिचय

३.२ भारतीय आधुनिक नेपाली उपन्यासको परिचयात्मक इतिहास

३.२.१ पूर्वार्द्ध (सन् १९३६ देखि सन् १९६४ सम्म)

३.२.२ उत्तरार्द्ध (सन् १९६४ देखि सन् २०१८ सम्म)

३.३ निष्कर्ष

चौथो अध्याय

४. भारतीय आधुनिक नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययन

५१-१७९

४.१ मुलुक बाहिर उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन

५१-७२

४.१.१ लैनसिंह बाडदेलको परिचय

४.१.२ मुलुक बाहिरको परिचय

४.१.३ मुलुक बाहिरमा लोकतत्त्व

४.१.३.१ लोकजीवन

४.१.३.२ लोकविश्वास

- ४.१.३.२.१ शकुन-अपशकुनसम्बन्धी लोकविश्वास
- ४.१.३.२.२ सपनासम्बन्धी लोकविश्वास
- ४.१.३.२.३ धर्म, ईश्वर र स्वर्गसम्बन्धी लोकविश्वास
- ४.१.३.२.४ पाप र पुण्यसम्बन्धी लोकविश्वास
- ४.१.३.२.५ आशीर्वादसम्बन्धी लोकविश्वास
- ४.१.३.२.६ भाग्यसम्बन्धी लोकविश्वास
- ४.१.३.३ लोकसंस्कृति
 - ४.१.३.३.१ चाडपर्व
 - ४.१.३.३.२ अभिवादन शैली
- ४.१.३.४ लोकसङ्गीत
- ४.१.३.५ लोकभाषा
- ४.१.४ निष्कर्ष

४.२ लगन उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन

७३-९२

- ४.२.१ अच्छा राई रसिकको परिचय
- ४.२.२ लगनको परिचय
- ४.२.३ लगनमा लोकतत्त्व
 - ४.२.३.१ लोकजीवन
 - ४.२.३.२ लोकविश्वास
 - ४.२.३.२.१ सपनासम्बन्धी लोकविश्वास
 - ४.२.३.२.२ अपशकुनसम्बन्धी लोकविश्वास
 - ४.२.३.२.३ ईश्वरसम्बन्धी लोकविश्वास
 - ४.२.३.३ लोकसंस्कृति
 - ४.२.३.३.१ विवाह संस्कार
 - ४.२.३.३.२ जातिप्रथा
 - ४.२.३.३.३ अतिथि सत्कार
 - ४.२.३.३.४ मृत्यु संस्कार
 - ४.२.३.४ लोकसङ्गीत
 - ४.२.३.५ लोकभाषा
- ४.२.४ निष्कर्ष

४.३ डाक-बंगला उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन

९२-१०४

- ४.३.१ शिवकुमार राईको परिचय

- ४.३.२ डाक-बंगलाको परिचय
- ४.३.३ डाक-बंगलामा लोकतत्त्व
 - ४.३.३.१ लोकजीवन
 - ४.३.३.२ लोकविश्वास
 - ४.३.३.३ लोकऔषधी एवम् लोकोपचार
 - ४.३.३.४ चाडपर्व
 - ४.३.३.५ लोकभाषा
- ४.३.४ निष्कर्ष

४.४ बसाइँ उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन

१०४-१२०

- ४.४.१ लीलबहादुर क्षत्रीको परिचय
- ४.४.२ बसाइँको परिचय
- ४.४.३ बसाइँमा लोकतत्त्व
 - ४.४.३.१ लोकजीवन
 - ४.४.३.२ लोकविश्वास
 - ४.४.३.२.१ भाग्यसम्बन्धी लोकविश्वास
 - ४.४.३.२.२ ईश्वरसम्बन्धी लोकविश्वास
 - ४.४.३.२.३ धामीझाँक्रीसम्बन्धी लोकविश्वास
 - ४.४.३.२.४ भूतप्रेतसम्बन्धी लोकविश्वास
 - ४.४.३.३ लोकसंस्कृति
 - ४.४.३.३.१ चाडपर्व
 - ४.४.३.४ लोकभाषा
- ४.४.४ निष्कर्ष

४.५ आज रमिता छ उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन

१२०-१३६

- ४.५.१ इन्द्र बहादुर राईको परिचय
- ४.५.२ आज रमिता छको परिचय
- ४.५.३ आज रमिता छमा लोकतत्त्व
 - ४.५.३.१ लोकजीवन
 - ४.५.३.२ लोकविश्वास
 - ४.५.३.२.१ सपनासम्बन्धी लोकविश्वास
 - ४.५.३.२.२ भूतप्रेतसम्बन्धी लोकविश्वास
 - ४.५.३.२.३ निषेधसम्बन्धी लोकविश्वास

- ४.५.३.२.४ धार्मिक लोकविश्वास
- ४.५.३.३ लोकभाषा
- ४.५.४ निष्कर्ष
- ४.६ जुनेली रेखा उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन १३६-१४८
- ४.६.१ इन्द्र सुन्दासको परिचय
- ४.६.२ जुनेली रेखाको परिचय
- ४.६.३ जुनेली रेखामा लोकतत्त्व
- ४.६.३.१ लोकजीवन
- ४.६.३.२ लोकविश्वास
- ४.६.३.२.१ देवी-देवतासम्बन्धी लोकविश्वास
- ४.६.३.३ लोकभाषा
- ४.६.४ निष्कर्ष
- ४.७ नयाँ क्षितिजको खोज उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन १४९-१६६
- ४.७.१ असीत राईको परिचय
- ४.७.२ नयाँ क्षितिजको खोजको परिचय
- ४.७.३ नयाँ क्षितिजको खोजमा लोकतत्त्व
- ४.७.३.१ लोकजीवन
- ४.७.३.२ लोकविश्वास
- ४.७.३.२.१ धामीझाँक्रीसम्बन्धी लोकविश्वास
- ४.७.३.२.२ भाकलसम्बन्धी लोकविश्वास
- ४.७.३.२.३ भूप्रकृतिसम्बन्धी लोकविश्वास
- ४.७.३.२.४ पशुप्राणीसम्बन्धी लोकविश्वास
- ४.७.३.३ लोकसंस्कृति
- ४.७.३.३.१ जातिप्रथा
- ४.७.३.३.२ दाह संस्कार
- ४.७.३.३.३ चाडपर्व
- ४.७.३.३.४ मीत लगाउने चलन
- ४.७.३.४ लोकसङ्गीत
- ४.७.३.५ लोकभाषा
- ४.७.४ निष्कर्ष

४.८ अभीष्टको खोज उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन	१६६-१७९
४.८.१ भीम दाहालको परिचय	
४.८.२ अभीष्टको खोजको परिचय	
४.८.३ अभीष्टको खोजमा लोकतत्त्व	
४.८.३.१ लोकजीवन	
४.८.३.२ लोकविश्वास	
४.८.३.२.१ धार्मिक लोकविश्वास	
४.८.३.३ लोकसंस्कार	
४.८.३.३.१ जातिप्रथा	
४.८.३.४ लोकभाषा	
४.८.४ निष्कर्ष	
पाँचौँ अध्याय	
५. उपसंहार र निष्कर्ष	१८०-१८७
५.१ उपसंहार	
५.२ निष्कर्ष	
सन्दर्भग्रन्थसूची	१८८-१९७

पहिलो अध्याय

१. शोधकार्यको परिचय

१.१ शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको शीर्षक नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययन रहेको छ।

१.२ शोध परिचय

विशाल भारतवर्षमा आदिकालदेखि नै विभिन्न जाति, भाषा एवम् संस्कृतिको विविधता पाइन्छ। यसैकारण कतिपय विद्वान्हरूले भारतवर्षलाई एउटा सानो संसार पनि भनेका छन्। भारतीय संस्कृतिका थुप्रै स्तम्भहरू छन्। विभिन्न जात-गोष्ठीका सांस्कृतिक स्तम्भले भारतीय संस्कृतिको निर्माण भएको छ। ती संस्कृतिका थुप्रै स्तम्भहरूमध्ये नेपाली संस्कृति पनि एउटा हो। सिङ्गो नेपाली संस्कृतिभित्र पनि विभिन्न जातगोष्ठीहरूको सांस्कृतिक अन्तर मिश्रणद्वारा नेपाली संस्कृति निर्माण भएको छ। भारतीय नेपाली संस्कृतिको गठन वा निर्माणमा नेपाली भाषाको महत्त्वपूर्ण भूमिका छ। नेपाली जातिभित्र विभिन्न जातगोष्ठीहरूका आफ्ना संस्कृतिहरूलाई नेपाली भाषाले नै एक सूत्रमा बाँध्ने काम गरेको छ। भाषाको सर्वोत्तम अभिव्यक्ति साहित्यमा नै पाइन्छ भने साहित्यमा युगीन चेतनाको सांस्कृतिक अभिव्यक्ति हुँदछ। यसैकारण साहित्यलाई समाजको दर्पण मानिन्छ।

लोक र उपन्यासको गहिरो सम्बन्ध छ। उपन्यास सिर्जनामा लोकजीवन र लोकसंस्कृतिलाई आधार गरिएको हुन्छ, जसमा सम्पूर्ण जीवनलाई समेटेको हुन्छ।^१ उपन्यास सम्पूर्ण मानवीय जीवन समेट्न सक्ने विधा भएको हुनाले यसलाई राल्फ

^१ आनन्दमोहन उपाध्याय, सन् २००५, फणीश्वरनाथ रेणु के उपन्यासों का लोकतात्त्विक अध्ययन, मथुरा : अमर प्रकाशन, पृ. १९

फक्सले 'आधुनिक युगको महाकाव्य' भनेका छन्। सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, वैज्ञानिक, दार्शनिक र धार्मिक चिन्तनको आधार लिएर मानव जीवनलाई भौतिक एवम् आध्यात्मिक जीवनको श्रेष्ठतम् परिकल्पनासँग साक्षात्कार गराउने हुनाले नै बर्गेस र राल्फ फक्सजस्ता विद्वान्हरूले उपन्यासको महाकाव्यिकपनलाई स्विकारेको अनुमान गर्न सकिन्छ।^२ तसर्थ उपन्यासमा मानव जीवन एवम् क्रियाकलापसँग सम्बन्धित लोकजीवन र लोकसंस्कृति पाइन्छ। लोकजीवन र लोकसंस्कृतिलाई छुट्टै अध्ययन गर्ने ज्ञानको शाखालाई 'लोकवार्ता' भनिन्छ भने लोकवार्ताका सङ्घटक तत्त्वहरूलाई 'लोकतत्त्व' भनिन्छ।

लोकजीवन एवम् लोकसंस्कृतिमा प्रचलित विभिन्न लोकतत्त्वहरू जस्तै, लोकविश्वास, लोकधर्म, लोककला, लोकरीति, लोकव्यवहार, उखान, वाग्धारा, गाउँखाने कथा, लोकऔषधी, लोकउपचार, लोकप्रचलित अपशब्दहरू, लोकखेल, लोकभाषाअन्तर्गत लोकप्रचलित शब्दहरू, तन्त्रमन्त्र, सराप, दुर्वचन, कसम खाने चलन, लोकवेशभूषा आदि तत्त्वहरू उपन्यासकारहरूले आफ्ना कृतिहरूमा समावेश गरेका हुन्छन्। आजपर्यन्त भारतीय नेपाली उपन्यासमा यी विभिन्न तत्त्वहरूलाई मूल वैशिष्ट्य मानेर तिनको विस्तृत रूपले अध्ययन गरिएको पाइँदैन। तसर्थ प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा यस मूल वैशिष्ट्यलाई आत्मसात गरी अध्ययन गरिएको छ।

^२ मोहन पी दाहाल, सन् २००१, *दार्जीलिङका नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति*, दार्जीलिङ : श्याम ब्रदर्स प्रकाशन, पृ. ३-४

१.३ समस्याकथन

प्रस्तुत शोधको विषय नै पहिलो समस्या हो। उपर्युक्त शोध अध्ययनमा भारतीय नेपाली उपन्यासहरूलाई आधार बनाई उक्त समस्याको समाधान खोजिएको छ। यसो गरिने क्रममा निम्नलिखित समस्याहरूबारे विशेषतः चर्चा गरिएको छ-

क. लोकवार्ताअन्तर्गत लोकतत्त्वलाई कसरी हेर्न सकिन्छ ?

ख. लोकतत्त्वलाई हेर्ने आधार के के छन् ?

ग. भारतीय सन्दर्भमा नेपाली उपन्यासहरूमा ती लोकतत्त्वको प्रयोग कसरी भएको छ ?

१.४ उद्देश्यकथन

प्रस्तुत शोध समस्याको उद्देश्य यस प्रकार छन्-

क. लोकवार्ताभिन्न पाइने विभिन्न लोकतत्त्वलाई चिन्ने आधार खोजेर हेर्नु।

ख. विभिन्न आधारमा लोकतत्त्वलाई चिन्नु।

ग. लोकतत्त्वका सिद्धान्तको आधारमा नेपाली उपन्यासहरूको अध्ययन भारतीय सन्दर्भमा हेर्नु।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

प्रस्तुत शोध विषयसम्बन्धी लेखिएका वा प्रकाशित भएका लेखहरूबारे सर्वेक्षण गरेअनुरूप भारतीय नेपाली उपन्यासहरूको लोकतत्त्वगत अध्ययन विषय छुट्टै रूपमा विस्तृत अध्ययन भएको पाइँदैन। यसअघि भारतीय नेपाली उपन्यासको अध्ययन विभिन्न पक्ष वा आयामबाट भए तापनि लोकतत्त्वको अध्ययन ओझेलमा रहेको देखिन्छ। भारतीय नेपाली

उपन्यासहरूका लोकतत्त्वगत अध्ययन अद्यावधि हुन नसके तापनि कतिपय समालोचक र केही शोध प्रबन्धहरूमा लोकतत्त्वलाई आधार गरी केही अध्ययन भएको पाइन्छ। यद्यपि प्रस्तुत शोध विषयसँग सम्बन्धित केही लेखहरूलाई यहाँ पूर्वकार्यको रूपमा राख्न सकिन्छ-

चरित्र (सन् २०१४) समालोचना विशेषाङ्कमा समालोचक अर्जुन प्रधानले 'भारतीय नेपाली आख्यानमा सांस्कृतिक चेतना' शीर्षक लेखमा शिवकुमार राईको *डाकबंगला*, अच्छा राई रसिकको *दोभान*, इन्द्रबहादुर राईको *आज रमिता छ*, रबीन्द्र कुमार मोक्तानको *दुई पात एक सुइरो*, असीत राईका *दुईवटा उपन्यास यन्त्रणा र नयाँ क्षितिजको खोज* तथा इन्द्र सुन्दासका *जुनेली रेखा र मङ्गली* आदि उपन्यासहरूमा नेपाली संस्कृति तथा लोकतत्त्व झल्काउने अनेकौँ प्रसङ्गहरू रहेका छन् भनी उल्लेख गरेका छन्। असमतिरबाट प्रकाशित लील बहादुर क्षेत्रीका *बसाइँ, अतृप्त र ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ*, विक्रमवीर थापाको *टिस्टादेखि सतलजसम्म* आदि उपन्यासहरूमा लोकतत्त्व पाइने उल्लेख गरेका छन्। उनी लेख्छन्- 'ब्रह्मपुत्रको छेउछाउतिर युगौँदेखि बस्दै आएका हाम्रो जातिका मानिसहरूको जीवन शैली, गाईगोठ राखेर जीवन यापन गरिरहेका गुमानसिंहजस्ता पात्रद्वारा प्रतिनिधित्व भएका हाम्राहरूको सामाजिक जीवनमा आइपरेका अनगन्ती समस्याबीच जाति र संस्कृतिको अस्तित्वको संघर्षको कथा यस उपन्यासले वहन गरेको छ।'^३

^३ अर्जुन प्रधान, सन् २०१४, 'भारतीय नेपाली आख्यानमा सांस्कृतिक चेतना', *चरित्र*, समालोचना विशेषाङ्क, सहदेव एस गिरी (सम्पा), वर्ष २८, पूर्णाङ्क १३, कालेबुङ : चरित्र प्रकाशन, पृ. १०

तथापि उक्त लेखमा भारतीय नेपाली उपन्यासको लोकतत्त्वको अध्ययन भएको छैन।

आधुनिक नेपाली उपन्यासको प्रवर्तनमा भ्रमर उपन्यासको योगदान (वि सं २०५९) नामक शोधप्रबन्धमा प्रतापचन्द्र प्रधानले भ्रमर उपन्यासमा उपन्यासकार रूपनारायण सिंहले लोकतत्त्वहरूलाई पनि विभिन्न परिस्थितिमा घटना अनुकूल प्रयोग गरेको कुरो उल्लेख गरेका छन्। उदाहरणका लागि बूढी फुपुले नायक इन्द्रशेखर लगायत टाइगर हिलमा सूर्योदय हेर्न जाने क्रममा रातविरात हिँड्दा के के लाग्छ भन्ने लोकविश्वास व्यक्त गरेको, नायिका बीनाले मेट्रिक परीक्षामा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भएको हुँदा भाकलअनुसार काली मन्दिरमा पुजा गर्न गएको आदि कुराहरूलाई दर्शाएको छ।^४ प्रस्तुत शोध-प्रबन्धमा लोकतत्त्वलाई आंशिक रूपमा मात्र चर्चा गरिएको छ तर भारतीय नेपाली उपन्यासलाई भने छोएका छैनन्।

चियाकमानको जनजीवन सन्दर्भित दार्जिलिङका नेपाली उपन्यासहरूको समाजपरक अध्ययन र मूल्याङ्कन (सन् २०११) नामक शोधप्रबन्धमा पुष्कर पराजुलीले नयाँ क्षितिजतो खोज, आज रमिता छ र जुनेली रेखा उपन्यासहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा यी उपन्यासहरूमा पाइने लोकतत्त्वहरूको पनि अध्ययन गरेका छन्। यसै अध्ययन क्रममा उनले यी

^४ प्रतापचन्द्र प्रधान, वि सं २०५९, आधुनिक नेपाली उपन्यासको प्रवर्तनमा भ्रमर उपन्यासको योगदान, काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्घायमा प्रस्तुत एवम् स्वीकृत विद्यावारिधि शोध-प्रबन्ध, पृ. ३०-३१

उपन्यासहरूमा पाइने विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू, चाडपर्वहरू तथा लोकजीवनसँग सम्बन्धित रीतिथितीहरूको संक्षिप्त रूपमा चर्चा गरेका छन्।

दार्जिलिङका नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति (सन् २००९) पुस्तकमा मोहन पी. दाहालले पाँचवटा दार्जिलिङका आधुनिक नेपाली उपन्यासहरू भ्रमर, मुलुक बाहिर, माइताघर, लङ्गडाको साथी र आज रमिता छको अध्ययन तथा विश्लेषण गरेका छन्। यी उपन्यासहरूमा मुलुक बाहिरमा उनले लोकतत्त्वसँग सम्बन्धित लोकसांस्कृतिक तत्त्वहरूको समावेश भएको देखाएका छन्। यसै सन्दर्भमा उनी लेख्छन्- 'यसमा युगीन सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक परिस्थितिहरू एवम् लोक-सांस्कृतिक तत्त्वहरूको समावेश भएको देखिन्छ। लोक-सांस्कृतिको झरो रूपा गाउँ-बस्तीमा सुरक्षित रहेको हुन्छ र मुलुक बाहिरमा गाउँले समाजको सांस्कृतिक परम्पराको चित्रण पनि पाइन्छ। यस कृतिका रने, माहिला भुजेल, खालिङ बूढा, कान्छा राई, म्याउची, मसिनी आदि पात्रहरू पूर्वी नेपालको पहाडी खण्डका गाउँ-बस्तीबाट मुगलान पसेका हुन् र उनीहरूको लवाइ-खुवाइ र बसाईमा गाउँले वातावरणको सुगन्ध पाइन्छ।'^५ यस अतिरिक्त उनले यस उपन्यासमा चित्रण गरिएका विभिन्न चाडपर्वहरू, टिस्टा र रङ्गीतको दोभानमा लाग्ने माघे मेला, लोकप्रचलित शब्द, उखान, तुक्रा तथा स्थाननामहरूको पनि संक्षिप्त रूपमा चर्चा गरेका छन्।

^५ दाहाल, 'दार्जिलिङका नेपाली', पृ. १८५

मोहन पी दाहालको यसै पुस्तकमा उनले *आज रमिता छलाई* नागराञ्चल उपन्यासको रूपमा चर्चा गर्दै यसमा देखिएको लोकप्रचलित शब्दहरू, तुक्का, धार्मिक एवम् सांस्कृतिक प्रसङ्गहरूको उल्लेख गरेका छन्। यद्यपि उनले यस उपन्यासको ऐतिहासिक पक्षलाई पनि केलाउने काम गरेका छन्।

यस अतिरिक्त ई-पत्रिका 'समकालीन साहित्य' र 'पल्लव' साहित्यिक पत्रिका आदिमा पनि नेपालका नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन गर्ने क्रममा लोकतत्त्वहरूको चर्चा गरिएको छ।

१.६ शोधविधि

१.६.१ अध्ययन विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत शोधकार्यमा सिद्धान्तका आधारमा तथ्यको विश्लेषण अनि निष्कर्ष निकालिएको छ। तर्क पद्धतिका आधारमा प्रस्तुत शोध निगमनात्मक विधिद्वारा सम्पन्न गरिएको छ। स्थापित सिद्धान्त र मान्यताको आधारमा प्रस्तुत शोधको अध्ययन अनि विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रयुक्त भाषा, व्याकरण, पाद टिप्पणी र सन्दर्भ सूचीको रूपरेखा *नेपाली लेखन शैली* (सन् २०१०) र चूडामणि बन्धुको *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन* (सन् २०१३)को आधारमा रहेको छ।

१.६.२ तथ्य सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यका निम्ति शोधकार्यको सैद्धान्तिक आधारमा उल्लेख गरेअनुसार उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ भने यसका निम्ति सामग्री सङ्कलन गर्ने काम मुख्यतः द्वितीय स्रोतबाट गरिएको छ। यस द्वितीय स्रोतअन्तर्गत पुस्तकालय अध्ययनबाट

सामग्री सङ्कलन गरिने क्रममा सिक्किम विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, खरसाङ महाविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय (काठमाडौं), सिक्किम सरकारी महाविद्यालय रिनाकको पुस्तकालय, रिनाक राम-गौरी सङ्ग्रहालयको पुस्तकालय आदिको उपयोग गरिएको छ। यसै स्रोतअन्तर्गत विद्युतीय माध्यम विशेष वेबसाइट, ई-जर्नल, ई-पुस्तक आदिबाट पनि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। यस अतिरिक्त विभिन्न विज्ञ व्यक्तिहरूबाट पनि उचित परामर्श, किताब एवम् पत्र-पत्रिका सङ्कलन गरिएको छ।

१.७ शोधको औचित्य

भारतीय नेपाली उपन्यासहरूको लोकतत्त्वगत दृष्टिले प्राज्ञिक स्तरमा बिस्तारपूर्वक अध्ययन भएको पाइँदैन। यस विषयमा पूर्ववर्ती लेखक, अध्येता आदिद्वारा गरिएका केही छुटपुट अध्ययन आफ्ना पक्षमा सकारात्मक तथा महत्त्वपूर्ण छन्। भारतीय नेपाली उपन्यासको लोकतत्त्वगत अध्ययन नगण्य रहेको कारण प्रस्तुत शोधमा यस विषयलाई विस्तृत अध्ययन, अनुशीलन गरी मूल्याङ्कन गरिएको छ। तसर्थ यस शोधप्रबन्धमा 'नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययन' गर्न प्रमुख औचित्य रहेको छ।

१.८ शोधको सीमाङ्कन

नेपाली उपन्यासको क्षेत्र बृहत् एवम् विशाल भए तापनि यस शोधप्रबन्धमा भने भारतीय आधुनिक नेपाली उपन्यासलाई मात्र आफ्नो सीमा क्षेत्र मानिएको छ। आधुनिक भारतीय नेपाली उपन्यासमा पनि दार्जिलिङ, सिक्किम र पूर्वाञ्चल क्षेत्रबाट लेखिएका तथा यी क्षेत्रहरूकै लेखकहरूले लेखेका उपन्यासको अध्ययन गर्ने काममा यो शोधकार्य सीमित रहेको छ। दार्जिलिङबाट लैनसिंह बाडदेलको *मुलुक बाहिर* (सन् १९४८), अच्छा राई

रसिकको *लगन* (सन् १९५५), शिवकुमार राईको *डाक-बंगला* (सन् १९५७), इन्द्रबहादुर राईको *आज रमिता छ* (सन् १९६४), इन्द्र सुन्दासको *जुनेली रेखा* (सन् १९७९) र असीत राईको *नयाँ क्षितिजको खोज* (सन् १९८०), सिक्किमबाट भीम दाहालको *अभीष्टको खोज* (सन् १९९३) अनि पूर्वाञ्चलबाट लीलबहादुर क्षेत्रीको *बसाइँ* (सन् १९५७) जम्मा आठवटा उपन्यासहरूको छनौट गरी लोकतात्विक दृष्टिले यी उपन्यासहरूको अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिएको छ।

दोस्रो अध्याय

२. लोकतत्त्वको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ 'लोक' शब्दको अर्थ

भारतीय वाङ्मयमा 'लोक' शब्दको प्रयोग विभिन्न अर्थ र विभिन्न प्रसङ्गमा हुँदै आएको छ। यो शब्द संस्कृतको 'लोकृ दशनि' धातुमा 'धञ्' प्रत्यय लागेर निष्पन्न भएको हो। यस धातुको अर्थ हुन्छ - देख्नु।^६ साधारणतः लोक शब्द अत्यन्त प्राचीन शब्द हो। यस शब्दको प्रयोग ऋग्वेद, अथर्ववेद, उपनिषद्, पुराण, रामायण र महाभारत आदिग्रन्थहरूमा पनि प्रयोग भएको पाइन्छ। ऋग्वेदअन्तर्गत अनेकौँ स्थानमा 'लोक' शब्दको प्रयोग गरिएको छ।^७ ऋग्वेदमा 'लोक' शब्द 'जन'-को पर्यायवाची शब्दको रूपमा प्रयोग गरिएको छ।^८ पुरुष सूक्तमा 'लोक' शब्द 'जीव' तथा 'स्थान' यी दुई अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ। पाणिनी, वररुचि तथा पतञ्जलिले पनि यस शब्दको प्रयोग भिन्नभिन्न अर्थमा गरेका छन्। आचार्य भरतमुनिले *नाट्यशास्त्र*मा यस शब्दको प्रयोग लोकधर्मीको रूपमा गरेका छन्। *महाभारत*, *भगवद्गीता*, *रामचरितमानस*मा लोकको अर्थ साधारण जनताको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ।^९

संस्कृत वाङ्मयमा 'लोक' शब्दको प्रयोग खास गरी दुई अर्थमा भएका छन्-

१. स्थानको रूपमा

^६ श्रीराम शर्मा, सन् २०१०, *लोक साहित्य : सिद्धान्त और प्रयोग*, (चौबिसऔँ सं), आगरा : श्री विनोद पुस्तक मन्दिर, पृ. १

^७ कृष्णदेव उपाध्याय, सन् २०१३, *लोक- साहित्य की भूमिका*, इलाहाबाद : साहित्य भवन प्रा लि, पृ. ९

^८ शर्मा, 'लोक साहित्य', पृ. १

^९ नारायण चौधरी, सन् २००९, *लोक साहित्य के स्वरूप का सैद्धान्तिक विवेचन*, कानपुर : चन्द्रलोक प्रकाशन, पृ. ९

२. सामान्य जनताको रूपमा ।

स्थानवाचक शब्दको रूपमा स्वर्गलोक, मृत्युलोकजस्ता शब्द प्रचलित छन्। 'जन' शब्दको अर्थ पनि सामान्य जनता हो।^{१०} *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*मा 'लोक' शब्दलाई संसारको कुनै भूभागमा बस्ने मानिसको समूह, जनता, दुनियाँ, जनसमूह, सर्वसाधारण जनता आदिको अर्थमा अर्थाइएको छ।^{११}

अङ्ग्रेजी भाषामा 'लोक' शब्दको समानार्थी 'फोक' शब्द प्रचलित छ। 'फोक' शब्दको उत्पत्ति एङ्लो सेक्सन भाषाको 'फोल्क'-बाट भएको हो। जर्मन भाषामा यो शब्द 'भोल्क' भएको छ।^{१२} 'फोक' शब्दको प्रचलन अङ्ग्रेजीमा मुख्यतः दुई रूपमा गरिएको छ। पहिलो असंस्कृत समाजको लागि तथा दोस्रो सर्वसाधारणको लागि।^{१३} एङ्लो भाषाका विद्वान्हरूले पनि यस शब्दलाई असंस्कृत मानिसको लागि नै प्रयोग गरेका छन्।

हिन्दीमा 'फोक'-को पर्याय 'ग्राम' 'जन' तथा 'लोक' शब्दको प्रयोगको रूपमा पाइन्छ। पण्डित रामनेश त्रिपाठीले 'लोक' शब्दको व्यवहार नगरी 'ग्राम' शब्दको व्यवहार गर्दै आफ्नो पुस्तकको नाम समेत *ग्राम साहित्य* भनेर लेखेका छन्। मोतीचन्द्र मोनाडियाले 'लोक'-को लागि 'जन' शब्दकै प्रयोग गरेका छन्।^{१४} हिन्दीका श्रीराम शर्मा, कृष्णदेव उपाध्याय, सत्येन्द्र, नारायण चौधरी आदि प्रायः सबै विद्वान्हरूले 'लोक' शब्दको नै प्रयोग गरेका छन्। हजारीप्रसाद द्विवेदीले 'लोक'-माथि आफ्नो विचार प्रकट गर्दै

^{१०} चूडामणि बन्धु, वि सं २०५८, *नेपाली लोकसाहित्य*, काठमाडौँ : एकता बुक्स, पृ. १३

^{११} हेमाङ्गराज अधिकारी र बन्नीविशाल भट्टराई (सम्पा), वि सं २०६३ *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, (दो सं), काठमाडौँ : विद्यार्थी प्रकाशन, पृ. ८८७

^{१२} बन्धु, 'नेपाली लोकसाहित्य', पृ. १३

^{१३} उपाध्याय, *'फणीश्वरनाथ रेणु'*, पृ. १४

^{१४} कृष्णराज घतानी, सन् २०१३, 'लोक' शब्दको प्रयोग एवम् व्याख्या परम्पराको रेखाङ्कन, *नेपाली लोकवार्ता : अध्ययनहरू*, पुष्कर पराजुली (सम्पा), नेपाली विभाग : उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, पृ. ३

लेखेका छन्- 'लोक' शब्दको अर्थ 'जनपद' वा 'ग्राम्य' नभएर 'नगर' अनि 'गाउँ'-मा बसोबास गर्ने सम्पूर्ण जनताको व्यावहारिक ज्ञानको आधारलाई बुझिन्छ जो किताबी ज्ञान होइन। कृष्णदेव उपाध्यायले 'लोक'-लाई परिभाषित गर्दै लेखेका छन्- आधुनिक सभ्यताभन्दा टाढा प्रकृतिको काखमा बस्ने, तथाकथित अशिक्षित एवम् असंस्कृत जनतालाई लोक भनिन्छ जसको आचार विचार एवम् जीवन परम्परागत नियमहरूबाट नियन्त्रित हुँदछ।^{१५}

प्राचीनकालदेखि नै भारतीय वाङ्मयमा 'लोक' शब्दको प्रयोग हुँदै आएको छ। लोक शब्दले गाउँ वा सहर मात्र नबुझाएर यसले सम्पूर्ण मानव समाजलाई इङ्गित गर्दछ। लोक शब्दले असभ्य, असंस्कृत गाउँमा बस्ने जनसमुदाय भन्ने अर्थ नदिएर यसले परापूर्वकालदेखि बस्दै आएको निश्चित भूभागको जनसमुदायलाई बुझाउँछ। भारतीय लोक जीवन गाउँ र सहर दुवैमा समान रूपमा फैलिएको छ। चाडपर्व, व्रत- उपवास आदि पर्वहरू गाउँ सहरमा समान रूपमा मनाइन्छ। तसर्थ लोक भन्नाले गाउँ र सहर सबैतिर बसोबास गर्ने जनसमुदायलाई बुझिन्छ जसको जीवनको आधारशैली अकृत्रिम, प्राकृतिक एवम् परम्परागत हुँदछ। लोकले बाँचेको जीवनशैलीलाई असभ्य, असंस्कृत भनेर किटान गर्न सकिँदैन। प्राचीनकालदेखि नै अनुभवले तिखारिँदै आएको लोकजीवनमा निश्चय नै वैज्ञानिकता छ। यसैकारण लोकवार्तालाई लोकवार्ताविज्ञान पनि भनिन्छ। लोकसँग लोकस्मृतिमा बाँचेका लोकइतिहास, लोकशास्त्र, लोकविज्ञान, लोककला आदि यावत् एवम् स्थूल कुराहरू चेतना वा स्मृतिको रूपमा बाँचिरहेको हुन्छ। यसकारण लोक भन्दा मानव जीवनमा एउटा अभिन्न अङ्गको रूपमा बाँचिरहेको आदिम चेतनालाई पनि बुझ्ने गरिन्छ। 'लोक' भन्नाले भाषा, समाज, विज्ञान सबै बुझिन्छ। यसैले आज लोक सबैमा व्याप्त छ।

^{१५} उपाध्याय, 'लोक- साहित्य', पृ. ११

२.२ लोकवार्ता

‘लोकवार्ता’ शब्दको निर्माण ‘लोक’ र ‘वार्ता’-को योगबाट भएको हो। लोकवार्ताका निम्ति लोकसंस्कृति, लोकसाहित्यशास्त्र, लोकयान, लोकायनजस्ता शब्द प्रचलित छन्।^{१६} हिन्दी तथा नेपालीका कतिपय विद्वान्हरूले लोकवार्तालाई ग्रामसाहित्य, जनसाहित्य पनि भनेका छन्। ‘फोकलोर’-लाई लोकवार्ता नभनेर लोकसंस्कृति भन्नुपर्छ भन्ने केही विद्वान्हरूको प्रबल आग्रह पनि रहेको छ। भारतीय विद्वान् कृष्णदेव उपाध्यायले फोकलोरका लागि ‘लोकसंस्कृति’ शब्दको प्रयोग गर्नुपर्छ भनी जोडदार वकालत गरेका छन्। तर वासुदेवशरण अग्रवालले भने ‘लोकवार्ता’ शब्दलाई नै उपयुक्त ठहर्‍याएका छन्।^{१७} यी शब्दहरूमध्ये अहिले ‘लोकवार्ता’ शब्द नै बढी मात्रामा प्रचलित एवम् प्रयोगमा आएको पाइन्छ।

‘लोकवार्ता’ अङ्ग्रेजीको फोकलोरको नेपाली रूपान्तरण हो। ‘फोकलोर’ शब्दको निर्माण ‘फोक’ र ‘लोर’ दुईवटा शब्दको संयुक्त रूप हो। ‘फोक’ र ‘लोर’ दुवै एङ्लो सेक्सन शब्द हुन्। फोक शब्द folc बाट बने झैं लोर शब्द lar बाट बनेको हो। folc को शाब्दिक अर्थ सामान्य जनसमुदाय हो भने lar को शाब्दिक अर्थ जे सिकिन्छ अर्थात् ज्ञान हो।^{१८} साधारणतः जनजीवनले पुस्तौँ-पुस्ता संरक्षण गर्दै ल्याएको ज्ञानलाई नै लोकवार्ता भनिन्छ।

भारतीय तथा नेपाली विद्वान्हरूको अध्ययनबाट यो निष्कर्षमा पुगिन्छ कि ‘फोकलोर’-को अध्ययन परम्पराको थालनी युरोपबाट नै सुरु भएको हो। युरोपीय

^{१६} मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, वि सं २०६३, लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. १

^{१७} बन्धु, ‘नेपाली लोकसाहित्य’, पृ. १४

^{१८} शर्मा र लुइटेल्, ‘लोकवार्ताविज्ञान’, पृ. १

विद्वान्हरूमा सर्वप्रथम जोन आब्रेले सन् १६८७ मा सर्वसाधारण जनताको रीति-रिवाज, रहन-सहन, अन्धविश्वास प्रभृतिको अध्ययन प्रारम्भ गरे।^{१९} धेरै समयपछि सन् १८७७ मा प्रकाशित पुस्तक 'अब्जर्वेसन अन् पपुलर ऐन्टिक्विटिज'-मा जे ब्रेन्डले मान्छेको जनजीवनको अनुशीलन गरेको पाइन्छ। त्यस समय र उन्नाईसौं शताब्दीको पूर्वार्धसम्म पनि जनजीवनसँग सम्बद्ध अध्ययनलाई 'लोकप्रिय पुरातत्त्व' भनिन्थ्यो। यसै क्रममा सर्वप्रथम विलियम जोन टम्सनले सन् १८४६ मा 'फोकलोर' शब्दको निर्माण गरी यसको प्रयोग गरेपछि संसारभरि नै यो शब्द ज्यादै लोकप्रिय भई प्रचलनमा आएको हो।^{२०} फ्रेजरले आफ्नो विद्वत्तापूर्ण ग्रन्थ *गोल्डन बाउको* १२औं भागसम्म लेखेर यस विषयको दह्रो घडेरी निर्माण गरिदिए। ई बी टेलरले *प्रिमिटिभ कल्चर* नामक पुस्तक लेखेर आदिम सभ्यताको उद्भव र विकासमाथि निकै प्रकाश पारेका छन्। जर्मन विद्वान् ग्रिम दाजुभाइ-विलियम ग्रिम र जेकब ग्रिमको कार्य पनि यस क्षेत्रमा अत्यन्त प्रशंसनीय छ।^{२१} यसका साथै कार्ल विल्हेम, मैक्समूलर, एन्ड्रयुल्याड आदि मानवशास्त्री, भाषावैज्ञानिक एवम् मनोवैज्ञानिकहरूले लोकवार्तामा महत्त्वपूर्ण काम गरेका छन्।

लोकवार्तालाई अलेक्जन्डर एच क्रेप्पले^{२२} दुईवटा अर्थमा प्रयोग गरेका छन्-

१. लोकको अलिखित परम्पराहरूको सामग्री जस्तै, लोकव्यापी कथा, कहानी, रीतिरिवाज, विश्वास, टुनामुना तथा अनुष्ठान एवम् २. त्यो विज्ञान जसले यी सामग्रीहरूको अध्ययन गर्दछ। लोकवार्ताले मानिसको अतीतको साङ्गोपाङ्गो कुराहरूलाई वैज्ञानिक पद्धतिद्वारा अध्ययन गर्ने हुनाले अलेक्जन्डर एच क्रेप्पले लोकवार्तालाई ऐतिहासिक विज्ञान मानेका

^{१९} उपाध्याय, 'फणीश्वरनाथ रेणु', पृ. १४

^{२०} शर्मा र लुइटेल, 'लोकवार्ताविज्ञान', पृ. १

^{२१} उपाध्याय, 'लोक-साहित्य', पृ. १५

^{२२} सत्येन्द्र, सन् २००६, *लोक साहित्य विज्ञान*, (दो सं), जोधपुर : राजस्थानी ग्रन्थगार, पृ. १३

छन्। डान बेन एमोसको मतानुसार लोकवार्ता एउटा जैविक प्रतिभा (अरग्यानिक फेनोमेनन्) हो। सम्भावित प्रत्यक्ष तिन आधारभूत धारणामा यसका अनेकौं परिभाषा निहित छन्। तसर्थ लोकवार्ता यी तिनमध्ये एउटा हो- ज्ञानको संरचना, विचारको प्रणाली, एकप्रकारको कला। यो कुनै एक कलात्मक प्रक्रियाका रूपमा कुनै पनि सम्प्रेषणको माध्यम- सङ्गीतकला, दृश्यकला, नाट्यकला आदिमा उपस्थित रहन सक्छ। अथवा लोकवार्तालाई कुनै सानो समूहको कलात्मक सम्प्रेषण हो भन्न सकिन्छ।^{२३}

अङ्ग्रेजी भाषामा 'फोक' शब्दको अर्थ हुन्छ ग्रामीण, असंस्कृत, अशिक्षित, अर्द्धशिक्षित, असभ्य जाति। त्यसरी नै 'लोक' भन्नाले शिक्षित, सभ्य, ज्ञानी नभई अबोध, सोझो, सरल र परम्पराबाट प्राप्त रीति, व्यवस्था मानेर हिँड्ने समूह। पहिले 'लोक' शब्दले गरिब, तल्लो निम्नवर्गको एकैनासे मानिसहरूका समूहलाई बुझाउँथे तर अहिले एउटा क्षेत्रदेखि अर्को क्षेत्रका मानिसहरूसित सादृश्य देखाउन सक्नेलाई पनि 'लोक'-को अर्थमा लिने गरिन्छ। तसर्थ यही अर्थका आधारमा हेर्दा धेरैवटा लोक समुदायहरू मिलेर वर्तमान समाज बनेको देखिन्छ। जस्तै, एउटा सरकारी कार्यालय वा कारखानाका कर्मचारी, एउटै कम्पनीका कम्प्युटर उपभोक्ताहरू, एउटा निर्दिष्ट अपार्टमेन्टमा बस्ने मानिसहरू एउटै लोक समूहमा पर्दछन्।^{२४} समग्र रूपमा भन्नुपर्दा 'लोकवार्ता' भन्नाले कम्तीमा पनि एउटा माध्यमले एउटै समूहमा बाँधिँएर रहेको मानिसहरूले परम्परित रूपमा स्थापित गरिसकेको ज्ञान, कला, विश्वास आदि भन्ने बुझिन्छ। यहाँ यो कुरा स्पष्ट रूपले बुझ्न आवश्यक छ कि लोकवार्ता परम्परित रूपमा अर्जित भएर पनि नितान्त

^{२३} सञ्जय राई र अरूणा राई, सन् २०१३, 'नेपाली लोकवार्तामा कथानक-रूढि अथवा अभिप्रायको स्थान र महत्त्व', *नेपाली लोकवार्ता : अध्ययनहरू*, पुष्कर पराजुली (सम्पा), नेपाली विभाग : उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, पृ. २५

^{२४} डेभिड लेभिनसन र मीलिभिन्ड एम्बर (सम्पा), *इन्साइल्कोपिडिया अफ कल्चरल एन्थ्रोपोलोजी*, भाग- २, न्यूयोर्क : येल युनिभर्सिटी, पृ. १७

पुराना, रूढ र अनुपयोगी ज्ञानहरूको सङ्ग्रह मात्र होइन अपितु यसले गतिशील समाजसँगै विकसित नयाँ-नयाँ वार्ताहरू पनि आफूमा समाहित गर्दै आइरहेको हुन्छ।^{२५}

‘लोकवार्ता’ भनेको बगिरहने र बग्ने क्रममा भू-प्रकृति र परिवेशका विशेषतालाई पनि ग्रहण गर्दै जाने नदीजस्तो हो, यसले समयअनुसारको व्यावहारिकतामा लोक-चेतनाको अभिव्यक्ति दिन्छ।...हामी बोधनभिन्न रहेको समूह नै लोक हो भनिन्छ, त्यसैले एकजना व्यक्तिले पनि सामाजिक एकाइका रूपमा मेरो भन्ने चेतनाका साथ ग्रहण गर्ने थोक जुन अधिल्लो पुस्ताले उसलाई दिएको हुन्छ त्यही नै लोकवार्ता हो।^{२६} लोकवार्ताविद् एलेन डुन्डेसले *द स्टडी अफ् फोकलोर* नामक पुस्तकमा लोकवार्ता वा फोकलोरमा प्रयोग हुँदै आएको ‘लोक’ वा ‘फोक’ शब्दको अर्थ स्पष्ट पारेका छन्। उनको भनाइअनुसार ‘लोक’ मानिसको त्यो समूह हो जो कम्तीमा पनि एउटा साझा विशेषताले एउटै समूहमा बाँधिएको हुन्छ। त्यस्ता विशेषताहरूमा कुनै भाषा, धर्म तथा व्यवसाय जे पनि हुनसक्छ। तर जुनै माध्यमले बाँधिए पनि उनीहरूले आफ्नो भन्नसक्ने मौखिक परम्परा विकसित गरेको हुनुपर्छ।^{२७} लोकवार्ताको बुझाइलाई लिएर केही भ्रान्तिहरू पनि छन् त्यो हो यो जहिले पनि मौखिक रूपमा प्रसारित हुन्छ।^{२८} भारत एवम् युरोपका कतिपय विद्वान्हरूले लोकवार्ताका तत्त्वहरू शुद्ध मौखिक रूपमा पाउँदैन भनेका छन्। वेद, जातक र पञ्चतन्त्रका कथाहरू, एवम् *रामायण*, *महाभारत* मौखिक र लिखित दुवै रूपमा

^{२५} हरद्वारी लाल शर्मा, सन् १९९०, *लोकवार्ता विज्ञान*, लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, पृ. २

^{२६} पुष्कर पराजुली (सम्पा), सन् २०१३, ‘सम्पादकीय’, *नेपाली लोकवार्ता : अध्ययनहरू*, नेपाली विभाग : उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय।

^{२७} ज्ञानेन्द्र सुब्बा, सन् २०१२, ‘समकालीन भारतेली नेपाली कवितामा लोकतत्त्व’, *आधुनिक भारतेली नेपाली कविता*, दिलकुमार प्रधान (सम्पा), दार्जिलिङ : मनमाया प्रकाशन, पृ. १३६

^{२८} पीटर जे क्लास र फ्रान्क जे कोरम, सन् १९९१, *फोकलोरिस्ट एन्ड इन्डियन फोकलोर*, उडिपी : रिजनल रिसोर्स सेन्टर फर फोक परफरमिड आर्ट, पृ. ३३

पाइन्छन्। भनिन्छ, यी कथा एवम् ग्रन्थहरू मौखिक रूप हुँदै पछि आएर मात्र लिखित रूपमा रहेको पाइन्छ।

लोकवार्ता पुरातत्त्व विशेषहरूको अध्ययन गर्ने विज्ञान मात्र नभएर हाम्रो दैनन्दिनको रोजनामचा पनि हो। हाम्रो घर परिवार, व्यावहारिक जीवन, बोलीवचनमा पनि लोकवार्ता पाइन्छ। भेटघाट गर्दा अभिवादन गर्नु, एकाअर्कासँग बोल्दा थेंगो, तुक्का, उखान आदिको प्रयोग गर्नु अथवा आशीर्वाद दिनु, सराप्नु यी सब लोकवार्ताका विषयहरू हुन्। हामीले लोकजीवनमा विभिन्न चाडपर्व, उत्सव, व्रतहरू एकसाथ मनाइरहेका हुन्छौं अनि यी चाडपर्वमा विभिन्न प्रकारका सांस्कृतिक खानपान, पहिरन, भाँडावर्तनको प्रयोग गर्छौं, ती सबै लोकवार्ताका अभिन्न अङ्ग हुन्। अर्थात् हामीले व्यतित गर्ने जीवनशैली नै लोकवार्ताको विषय वस्तु हो।

२.३. लोकतत्त्व

लोकवार्तामाथि विचार एवम् चर्चा गरिसके पछि लोकतत्त्वमाथि पनि विचार गर्न आवश्यक देखिन्छ। लोकवार्ताका घटक तत्त्वहरूलाई नै 'लोकतत्त्व' भनिन्छ। 'लोक'-मा 'तत्त्व' शब्दको योगद्वारा 'लोकतत्त्व' शब्दको निर्माण भएको हो। अङ्ग्रेजीमा 'फोक इलमेन्टस्' शब्दलाई 'लोकतत्त्व'-का रूपमा ग्रहण गरिएको छ। यी दुवै शब्दहरू समानार्थी रहेका छन्। लोकतत्त्व भनेको सामान्यतः कुनै पदार्थको अस्तित्वमा ल्याउने अथवा त्यसको उत्पत्तिको मूल कारणलाई तत्त्व भनिन्छ। लोकतत्त्व वस्तुतः त्यस परम्पराहरूको सूत्र हो जो कि प्रत्येक मानव हृदयमा स्वाभाविक रूपले बसेको हुन्छ।^{२९}

^{२९} सीना कुरियन, सन् २०१३, *समकालीन हिन्दी कविता में लोकतत्त्व*, पिएचडी शोधप्रबन्ध, कोचीन : हिन्दी विभाग, कोचीन विश्वविद्यालय विज्ञान अनि प्रौद्योगिकी, पृ. ८९

मोतीलाल पराजुलीको मतानुसार लोकतत्त्व शब्द लोक र तत्त्व दुई शब्दहरूको संयोगबाट निर्मित भएको हो। 'लोक'-को अर्थ 'लोक समाज' र 'तत्त्व'-को अर्थ हो महत्त्वपूर्ण अंश वा सार। लोक साहित्यमा 'लोकतत्त्व'-को अर्थ हुन्छ- लोक समाजले स्वीकार गरेका महत्त्वपूर्ण अंश वा परम्परादेखि लोकमा प्रचलित रूढ तत्त्वहरू। लोक परम्परामा प्रचलित महत्त्वपूर्ण विचार र व्यवहारका अंशहरूलाई लोकतत्त्व शब्दले समेट्दछ।^{३०} लोकवार्तामा रहेका विभिन्न अंश वा गुण विशेषतालाई 'लोकतत्त्व' भनिन्छ। वर्तमान समयमा लोकतत्त्वको अध्ययन गर्ने ज्ञानका रूपमा विकसित भएका लोकवार्ताअन्तर्गत लोकसाहित्य, लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, लोककाव्य, उखान-टुक्का, अड्को, गाउँखाने कथा आदि साथै लोकव्यवहार, लोकरीति, लोकधर्म, लोककला आदि विषयहरू पनि पर्छन्। लोकवार्ताका विविध विषयहरूको समावेश नै लोकतत्त्वको समावेश हो।^{३१} लोकवार्ताका यी सङ्घटक तत्त्वहरूलाई नै 'लोकतत्त्व' भनिन्छ। लोकवार्ताविद् श्रीराम शर्माले लोकवार्ताको सङ्घटक तत्त्व वा लोकको अस्तित्वलाई स्पष्टता प्रदान गर्दै लोकवार्ताको तत्त्वलाई लोकतत्त्व भनेका छन्। सत्येन्द्रको मतानुसार 'लोक' मनुष्य समाजको त्यो वर्ग हो जहाँ अभिजात्य, संस्कार, शास्त्रीयता एवम् पाण्डित्यको चेतना र अहङ्कार हुँदैन जो एक परम्पराको प्रवाहमा बाँचिरहेको हुन्छ। यस्तो लोकको अभिव्यक्तिमा जुन तत्त्व पाइन्छ त्यसलाई लोकतत्त्व भनिन्छ।^{३२} आनन्दमोहन उपाध्यायको मतानुसार लोकतत्त्व लोकसमाजको तात्त्विक सन्दर्भ हुन् जसमा लोकमानवका प्रचलित परम्पराहरू, रीतिथिती, लोकभाषिक प्रयोग, अन्धविश्वासमूलक

^{३०} मोतीलाल पराजुली, वि सं २०७२, 'लोकगाथामा लोकतत्त्व', *नेपाली लोकवार्ता*, जीवेन्द्र देव गिरी (सम्पा), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा - प्रतिष्ठान, पृ. ४०

^{३१} कामना लामा, सन् २०१३, *प्रदीप गुरुडका कथामा लोकतत्त्व*, एमफिल शोधप्रबन्ध, सिलगढी : उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, पृ. २२

^{३२} शर्मा, 'लोक साहित्य', पृ. ३२६

धारणाहरू एवम् संस्कृति प्रभृतिद्वारा आवद्ध हुँदछ।^{३३} तसर्थ लोकतत्त्व भन्नाले लोकजीवनसँग सम्बन्धित विभिन्न झाँकीहरू हुन् भन्ने बुझिन्छ।

२.३.१ लोकतत्त्वको वर्गीकरण

लोकवार्ता वा लोकतत्त्वको विषय एवम् क्षेत्र व्यापक छ। लोकतत्त्वअन्तर्गत लोककला, लोकशिल्प, लोकवेशभूषा, लोकआभूषण, लोकनृत्य, लोकअनुष्ठान, लोकगीत, लोककविता, लोकगाथा, लोककथा, लोकनाटक, लोकविश्वास, लोकप्रथा, लोकोपचार, गाउँखाने कथा, उखान, टुक्का, लोकमन्त्र, लोकव्यवहार, लोकधर्म, लोकखेलहरू, स्थाननामहरू, अपशब्दहरू आदि यावत् कुराहरू पर्दछन्। लोकतत्त्वको वर्गीकरणको सन्दर्भमा लोकवार्ताको विषय एवम् क्षेत्रभित्र के-के तत्त्वहरू पर्दछन्, ती लोकतत्त्वहरूका आधारमा विभिन्न लोकवार्ताविद्हरूले वर्गीकरण गरेका छन्।

चूडामणि बन्धुले^{३४} लोकवार्ता वा लोकतत्त्वलाई चार भागमा विभाजन गरेका छन्। ती हुन्-

१. लोकसाहित्य वा मौखिक परम्परा,
२. लोकविश्वास, लोकरीति एवम् व्यवहारहरू,
३. लोककला
४. भौतिक संस्कृति।

^{३३} उपाध्याय, 'फणीश्वरनाथ रेणु', पृ. १८

^{३४} बन्धु, 'नेपाली लोकसाहित्य', पृ. १५

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्र प्रसाद लुइटेलेले^{३५} मौखिक-श्रव्य, दृश्य र चिन्तनमूलक गरी तिनवटा भागमा लोकतत्त्वलाई विभाजन गरेका छन्। तर यी विद्वान्हरूले लोकभाषा वा लोकबोलीको उल्लेख कतै गरेका छैनन्। पाश्चात्य विद्वान् सोफिया बर्नले आफ्नो पुस्तक *द हैन्डन बुक् अफ फोकलोर*-^{३६}मा लोकवार्ता वा लोकतत्त्वलाई तिन भागमा विभाजन गरेका छन्-

१. लोकविश्वास र अन्धपरम्परा- धरती, आकाशवाणी, प्रकृति, पशुजगत, स्वर्ग-नर्क, शकुन-अपशकुन, भूतप्रेत, जादु, टुनामुना, तन्त्रमन्त्र, धामी-झाँक्री, बोक्सी जस्ता विश्वासहरू।
२. रीतिरिवाज तथा प्रथा- सामाजिक तथा राजनीतिक संस्था, व्यवसाय उद्योगधन्दा, चाडपर्व, ब्रत-उपवास, खेलकुद, चालचलन, व्यवहारगत कुराहरू।
३. लोकसाहित्य- लोकगीत, लोकसङ्गीत, कथा, कहानी, लोकनाट्य, टुक्का, उखान, गाउँखाने कथा, सूक्तिहरू, बालगीत तथा चुडिकला आदि सबै मनोरन्जनका विषयहरू।

यसै विभाजनको आधारमा धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले^{३७} पनि लोकवार्ताको विभाजन निम्न प्रकारले गरेका छन्-

१. लोकप्रचलित अन्धविश्वास- जादू, टुनामुना, तन्त्रमन्त्र (धामी-झाँक्री), भूतप्रेत, डाइनी-बोक्सी आदि।

^{३५} शर्मा र लुइटेले, 'लोकवार्ताविज्ञान', पृ. ५

^{३६} सोफिया बर्न, सन् १९१४, *द हैन्डन बुक् अफ फोकलोर*, लन्डन : फोकलोर सोसाइटी, पृ. ४

^{३७} धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, सन् १९८५, *नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना*, काठमाडौं : ललितपुर पाठ्य विकास केन्द्र, पृ. १०

२. धार्मिक अनुष्ठान- चाडपर्व, व्रतउत्सव, पुजाआजा, पाठअनुष्ठान आदि ।
३. लोकसाहित्यिक अभिव्यक्ति- लोकगीत, लोककथा, गाथा, लोकोक्ति, चुडिकला, लोकमनोरन्जन अभिव्यक्ति ।
४. नृत्यप्रधान आङ्गिक अभिव्यक्ति-नाचगान, क्रीडामनोरञ्जन, खेलकुद, आङ्गिक विषयवस्तु आदि ।

श्याम परमारले लोकवार्ताभिन्न पर्ने विषय क्षेत्रहरूको विभाजन यसप्रकारले गरेका छन्-

१. लोकगीत, लोककथा, लोकोक्ति, पहेली आदि ।
२. रीति-रिवाज, उत्सव, पुजा अनुष्ठान, व्रत आदि ।
३. टुना-मुना, जादु, भुत-प्रेतसम्बन्धी विश्वास ।
४. लोकनृत्य, लोकनाट्य, आङ्गिक अभिव्यक्ति आदि ।
५. बाल-बालिकाहरूका विभिन्न खेल, ग्रामीण एवम् आदिवासीहरूका खेल, गीत आदि ।^{३८}

बर्मिज विद्वान् म्याड हिन एयुडले लोकतत्त्वलाई धार्मिक अनुष्ठान, जादुविद्या र ज्योतिषशास्त्र गरी तिन भागमा व्याख्या गरेका छन्।^{३९} लोक साहित्य विज्ञानमा डा सत्येन्द्रले पनि लोकतत्त्वलाई तिन भागमा नै विभाजन गरेका छन्-

१. विश्वास र आचारण
२. रीतिरिवाज
३. कहानी, गीत र कहावत ।

^{३८} चौधरी, 'लोक साहित्य', पृ. १२

^{३९} शारदा दुङ्गाना, वि सं २०७३, गण्डकी अञ्चलका लोककथाको लोकतात्विक अध्ययन, पिएचडी शोधग्रन्थ, कोठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृ. २०

नेपाली लोकवार्ताविद् मोतीलाल पराजुलीले लोकतत्त्वलाई चार भागमा विभाजन गरेर अध्ययन गरेका छन्-

१. लोककला
२. लोकरीतिरिवाज र प्रथा
३. लोकविश्वास
४. लोक साहित्य^{४०}

नेपाली लोकजीवनमा प्रचलनमा रहेका लोकतात्त्विक विषयलाई हंसपुरे सुवेदीले लोकविश्वासका रूपमा लिएका छन्। उनले लोकतत्त्वका रूपमा नभई लोकधर्मका रूपमा लोकविश्वासलाई लिएको पाइन्छ।^{४१} उनका मतअनुसार लोकविश्वासलाई पाँच भागमा विभाजन गरेका छन्-

१. धार्मिक लोकविश्वास
२. सांस्कृतिक लोकविश्वास
३. आभिचारिक लोकविश्वास
४. व्यवहारिक लोकविश्वास
५. अन्धविश्वास वा रूढिगत लोकविश्वास

माथि उल्लिखित लोकवार्ताविद्हरूले औपचारिक रूपमा लोकवार्ता वा लोकतत्त्वको वर्गीकरण गरे तापनि लोकतत्त्वको महत्त्वपूर्ण पक्ष 'लोकभाषा'-को उल्लेख गरेका छैनन्।

यसै सिलसिलामा राल्फ स्टिल ब्रग र त्रिलोचन पाण्डेले^{४२} लोकभाषाको चर्चा गर्दै लोक

^{४०} दुङ्गाना, 'गण्डकी अञ्चल', पृ. २०

^{४१} पराजुली, 'लोकगाथामा लोकतत्त्व', पृ. ४०

^{४२} लामा, 'प्रदीप गुरुडका', पृ. १५

शब्दावली, लोककथन, लोक निरुक्ति आदिको उल्लेख गरेका छन्।

लोकवार्ताविद्हरूले लोकवार्ता वा लोकसंस्कृतिअन्तर्गतका सङ्घटक तत्त्वहरूलाई लोकतत्त्व भनेका छन्। अर्थात् लोकवार्ताभिन्न पर्ने विभिन्न लोक सामग्रीहरू एवम् लोकवार्ताका उपदानहरूलाई नै लोकतत्त्व भनिन्छ। लोकतत्त्वअन्तर्गत लोकभाषा र खासगरी स्थानीय शब्दावली, उखान टुक्का, लोककथा र लोकमिथकहरूको प्रयोग, निपात र थेगोहरूको प्रयोग, लोकप्रचलित नाम र उपनामहरू, लोकजीवनबाट लिएका पात्र र तिनका व्यवहार, बानी, विश्वास, लोकनाटक, उखान-तुक्का, लोककथा, लोककविता, लोकगाथा, लोकऔषधी, लोकखेल, तन्त्र-मन्त्र, आशीर्वादहरू, सराप, दुर्वचन, कसम, लोकप्रचलित अपशब्दहरू, स्थान नामहरू, व्यक्ति जिस्क्याउने नामहरू, चिहानमा लेखिने शब्दहरू, लोकशिल्प कला, लोक वेशभूषा, लोकनृत्य, लोकसङ्गीत, लोकवाद्यवादन, पशु-पक्षीहरूलाई प्रयोग गरिने शब्दहरू, उत्सव, व्रत-अनुष्ठान, पुजापाठको विधिविधान, रहन-सहन, आचार-विचार, मेलापात आदि पर्दछन्।

माथि उल्लिखित विद्वान्हरूका लोकतत्त्व सम्बन्धी वर्गीकरणलाई अध्ययन गर्दा अध्ययन सुविधाको निम्ति लोकतत्त्वलाई चार भागमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ। ती हुन्-

१. मौखिक र श्रव्य लोकतत्त्व वा लोकवार्ता,
२. कार्यसम्पादनमूलक लोकतत्त्व वा लोकवार्ता
३. भौतिक लोकतत्त्व वा लोकवार्ता
४. चिन्तनमूलक लोकतत्त्व वा लोकवार्ता

२.३.१.१ मौखिक र श्रव्य लोकतत्त्व

यसअन्तर्गत 'लोकसाहित्य', 'लोकभाषा' र 'लोकसङ्गीत' पर्दछन्। लोकमानसबाट प्रस्फुटित भएर कथन-श्रवणको माध्यमबाट एक युगदेखि अर्को युग, एक पिँढीदेखि अर्को पिँढी, एक पुस्तादेखि अर्को पुस्ता हुँदै अघि बढेर मानव-चेतनाको विकास संगसंगै विकसित हुँदै आउने वाङ्मयको रूप लोकसाहित्य हो।^{४३} लोकसाहित्यअन्तर्गत लोककथा, लोकगाथा, लोकगीत, लोकनाटक, लोककविता, गाउँखाने कथा, उखान-तुक्रा, ठट्यौली वा चुट्किला, वैयक्तिक अनुभवका आख्यान आदि पर्दछन्।

लोकजीवनको अभिव्यक्तिको मुख्य माध्यम नै भाषा हो। भाषा त्यो सूत्र हो जसले जनतासँग सम्पर्क बनाउँछ।^{४४} लोकजीवनमा लोकसंस्कृतिको सम्प्रेषणको माध्यम नै भाषा हो। लोकभाषा अभिजात्य, पाण्डित्य वा शास्त्रीय परम्परादेखि अलगगै लोकचेतनासित घनिष्ठ रूपले सम्बन्धित हुँदछ। लोकभाषाको सम्बन्ध सोझै लोकजीवनसित हुने हुनाले यसमा सहजता हुँदछ।^{४५} अतः लोकभाषाको वास्तविक अर्थ जनसाधारणको भाषा वा जन-जिब्रोको भाषा हो भन्ने बुझिन्छ। शिक्षित वा साहित्यिकहरूको परिनिष्ठित वा शिष्ट भाषाभन्दा बेग्लै, साधारण तर बहुसङ्ख्यक जनमानसले अभिव्यक्ति पाएको सहज र सर्वग्राह्य भाषा हुन्छ लोकभाषा।^{४६} लोकभाषाअन्तर्गत स्थान नामहरू, लोक उपमा, लोक मौखिक अभिवादनहरू, लोक प्रचलित अपशब्दहरू, पशु-पक्षीहरूलाई तह लगाउने

^{४३} घनश्याम नेपाल, सन् २०१४, *विधा विविधा*, कालेबुङ : उपमा प्रकाशन, पृ. १०८

^{४४} कुरियन, 'समकालीन हिन्दी', पृ. १५७

^{४५} कुरियन, 'समकालीन हिन्दी', पृ. १५७

^{४६} कृष्णराज घतानी, सन् २००९, 'लोकभाषा : एक सिद्धान्तगत चिन्तनभिन्न', *दाजिलिङको नेपालीभाषी समुदाय सांस्कृतिक र भाषिक संक्रमण*, जार्ज ताडातिल र अन्य (सम्पा), नयाँ दिल्ली : साहित्य अकादमी, पृ. १४५

शब्दहरू, जिस्काउने व्यक्ति नामहरू, सराप, आशीर्वाद, कसम, ओँठैजवाब दिने शब्दहरू, ठट्याउली, व्यक्ति नामहरू, कृषिसम्बन्धी शब्दहरू, थेगो, लोकलबजहरू आदि पर्दछन्।

लय र तालका माध्यमबाट सिर्जित लोक अभिव्यक्तिलाई लोकसङ्गीत भनिन्छ। लोकसङ्गीतभित्रै लोकधुनहरू पर्दछन्।^{४७} नेपाली जनजीवनमा विभिन्न प्रकारका लोकधुनहरू पाइन्छन्। ती लोकधुनहरू लय तालको माध्यमबाट सञ्चारित हुँदछन्।

२.३.१.२ कार्यसम्पादनमूलक लोकतत्त्व

कार्यसम्पादनमूलक लोकतत्त्वभित्र विभिन्न प्रकारका 'लोकनृत्य' र 'लोकखेल'-हरू पर्दछन्। नेपाली लोकवार्ता वा लोकतत्त्वका अन्य विधा जतिको धनी र सम्पन्न छ उत्तिकै धनी र सम्पन्न कार्यसम्पादनमूलक लोकतत्त्व पनि छन्। नेपाली लोकनृत्यअन्तर्गत धाननाच, साँगिनी, मारूनी, मादले नाच, डम्फू नाच, लाखे नाच आदि पर्दछन्।

लोकखेलहरूअन्तर्गत बाघचाल, डन्डीवियो, गोठ-गोठ लौरी, पौँठ जोरी, गोरु जुधाइ, लुकामारी, भाले जुधाइ, फिर्फिरे, ढुङ्गा लडाउने खेल, बाँसको खुट्टे खेल, गोरु सिङ्गे खेल, टाँगो नाग्ने, फाल हात्रे खेल, लट्टा तात्रे खेल, चाकाचुली खेल, खोपी, गोबर पडकाउने खेल, उनिउँ पडकाउने खेल, गोटी खेल, तिलसिङ्गे खेल, छेलो, विभिन्न प्रकारका पिडहरूका खेल, केराको दामसाबाट बनाएको फटफटे खेल, सिलीपिती खेल आदि पर्दछन्।

^{४७} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, वि सं २०६८, *लोकसाहित्य परिचय*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ.

२.३.१.३ भौतिक लोकतत्त्व

भौतिक लोकवार्ताअन्तर्गत घरभित्र र घरबाहिर चाहिने विभिन्न प्रकारका लोक सामग्रीहरू तथा व्यक्तिगत जीवनमा आवश्यक लोक सामग्रीहरू पर्दछन्। घरभित्र चाहिने लोक सामग्रीहरू अन्तर्गत चिम्टा, सोते, हर्पे, ठेकी, फोसी, माना, पाती, दाबिलो, गाभो, माली, आरी, टपरी, दुना, राडी, गुन्द्री, डबका, खरकुन्डा, चुट्टा, मदानी, जरू, दुधानी, सिंगभाड, गाभो, ओखली, मुसली, ढिकी, जाँतो आदि पर्दछन्। घरबाहिर चाहिने लोक सामग्रीहरूअन्तर्गत हलो, कोदालो, ओखली, ज्याँतो, धिरी, भाटा, चोया, डबका, सोइला, चपरा, कचिया, नाम्लो, डोको, ढाकी, घुम, कुटे, कोदाली, कर्द आदि पर्दछन्। लोक खाद्यहरूमा फुलौरा, जुनेला, अलौटे, ठेटना, भुङ्गे रोटी, फिलुङ्गे, वाचिपा, कुरौनी, कोदोको ढिँडो र रोटी, सिलाम, किनेमा, चिडफिड, दुडुदुड, गुन्दुक, सिन्की, सिल्टिम्बुर, गहत, सेलरोटी, कसार, दँदेउरा, सिस्नुको फूल, चिन्डेको साग, निगुरो, तामा, ठोटने, क्वाँटी, तोडबा, जाँड, रक्सी आदि पर्दछन्।

लोक पहिरनअन्तर्गत दौरासुरूवाल, चौबन्दी चोलो, पटुका, फरिया, पुवाँलोको माला, बुलाकी, मुन्द्री, लाछा, आठानी, चारनी हार, नौगेडी, कल्ली, फुली, सिरबन्दी, पोते, औँठी, ढाकाटोपी, इष्टकोट, हेम्बरी, तिनकुने झुम्के मजेत्रो, लाछा आदि पर्दछन्। भौतिक लोकवार्ताभित्र हाम्रा लोकबाजागाजाहरू मादल, सारङ्गी, डम्फू, पञ्चैबाजा, नौमती बाजा, मुरली, बाँसुरी, शङ्ख, डमरू, ढोल, मुर्चुङ्गा, भेरी, नगरा, ढ्याङ्गो, च्याब्रुड, दमाहा, ट्याम्को, चाप, करताल, धमरा, खैजडी, सहनाई, बिनायो, एकतारे, दोदरा, नरसिङ्गा, कर्नाल, मजुरा, डबडब, टुङ्ना, बिन, बेलीबाजा, डिलबु, बय, झ्याली, हुङ्को पर्दछन्। यसअतिरिक्त घर, कटेरा, याक्सा आदि बनाउने वा सिँगाने तरिकाहरू पनि भौतिक लोकवार्ता वा लोकतत्त्वभित्र पर्दछन्।

२.३.१.४ चिन्तनमूलक लोकतत्त्व

लोकवार्ताको एउटा ठुलो पक्ष लोकसँग सम्बन्धित अदृश्य पक्ष हो जसलाई लोकमानससँग सम्बन्धित पक्ष पनि भन्न सकिन्छ। यो मुख्यतः लोकको मानसिक पक्षसँगै सम्बन्धित हुनाले यसलाई चिन्तनमूलक लोकवार्ता भनेर राखिएको छ।^{४८} चिन्तनमूलक लोकतत्त्वअन्तर्गत विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू, लोकप्रथा, लोकरीति, लोकउपचार, लोकऔषधी आदि पर्दछन्।

लोकविश्वास कुनै निर्दिष्ट वस्तुसित मात्र सम्बन्धित नभएर मानव व्यवहारको हरेक क्रियाकलापसित सम्बन्धित भएको हुनाले यसको क्षेत्र विशाल छ। समाजमा प्रचलित लोकधर्मका विविध रूप हुन्छन् जसको सम्बन्ध लोकविश्वास, लोकमान्यता र लोकव्यवहारसँग हुन्छ। शास्त्रीय परम्पराका धार्मिक मान्यताहरू पनि लोकजीवनमा भिन्न रूपमा देखापर्छन् र तिनका व्यवहारमा प्रकट हुन्छन्।^{४९} प्रा मोतीलाल पराजुलीले^{५०} लोकजीवनमा प्रचलित लोकविश्वासहरूलाई विस्तृत रूपले व्याख्या गरेका छन्। उनले लोकविश्वासलाई मुख्य पाँच भागमा विभाजन गरी अनि त्यसको थुप्रै उपविभाजन पनि गरेका छन्-

^{४८} ज्ञानेन्द्र सुब्बा, सन् २०१३, 'भारतीय परिप्रेक्ष्यमा नेपाली लोकवार्ताको अवधारणा : अध्ययनको प्रयोजन तथा चुनौती', *नेपाली लोकवार्ता : अध्ययनहरू*, पुष्कर पराजुली (सम्पा), नेपाली विभाग : उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, पृ. १९

^{४९} बन्धु, 'नेपाली लोकसाहित्य', पृ. १५

^{५०} पराजुली, 'लोकगाथामा लोकतत्त्व', पृ. ४१

क. अतिकल्पना / स्वैर कल्पनाप्रतिका विश्वासहरू

यसमा निम्नलिखित विश्वासहरू पर्दछन्-

- ईश्वर, देवी देवता, देवदूत आदि दिव्य शक्तिप्रतिको विश्वास
- अप्सरा, नाग, गन्धर्व, यक्ष, किन्नर, किन्नरी आदि अर्धदिविक शक्तिसँग सम्बन्धित विश्वास
- भूत, प्रेत, पिशाच आदि अतृप्त आत्मासम्बन्धी विश्वास
- सांस्कृतिक नायकसँग सम्बन्धित विश्वास
- अद्भुत पराक्रम भएका मानवहरूसँग सम्बन्धित विश्वास
- असाधारण वा अतिकाल्पनिक ठाउँसँग सम्बन्धित विश्वास
- असाधारण शक्ति भएका जीवसँग सम्बन्धित विश्वास
- असाधारण वस्तु वा पदार्थहरूसँग सम्बन्धित विश्वास
- असाधारण मौसम र प्रकृतिसँग सम्बन्धित विश्वास
- अतिकाल्पनिक अन्य विश्वासहरू

ख. जादु, टुनामुना र योगसँग सम्बन्धित विश्वासहरू

यसमा निम्नलिखित विश्वासहरू पर्दछन्-

- जादुगरी शक्ति (इन्द्रजाल)-सँग सम्बन्धित विश्वासहरू
- तन्त्र, योग र जादुसम्बन्धी विश्वास
- रूपान्तरण (मानिस- मानिसमा, मानिस-पशुमा, पशु-मानिसमा, मानिस-वस्तुमा, वस्तु-विविधमा रूपान्तरण) सम्बन्धी विश्वास
- जादुका वस्तु (पदार्थ) सम्बन्धी विश्वासहरू

- जादुको बन्धन र मुक्तिसम्बन्धी विश्वासहरू
- मोहनी, वशीकरण, मारण र टुनामुना आदिसँग सम्बन्धित विश्वासहरू
- तन्त्रमन्त्र र झारफुकसम्बन्धी विश्वासहरू

ग. धर्म / अनुष्ठानप्रति विश्वासहरू

यसमा निम्नलिखित विश्वासहरू पर्दछन्-

- धर्मप्रति विश्वास
- दैवी शक्ति (ईश्वर, देवी देवता, पितृ र कूल देवता) प्रति विश्वास
- अर्धदैविक शक्ति (भूत, राक्षस, ख्याक, बोक्सी) आदिप्रति विश्वास
- अतृप्त आत्मा प्रेत, मुर्कट्टो, मसान, डाइनी आदिप्रति विश्वास
- धार्मिक व्यक्तित्व देवदूत, पुजारी, पण्डित, योगी, सन्त आदिप्रति विश्वास
- जातीय संस्कारप्रति विश्वास
- पाप पुण्यप्रति विश्वास
- यज्ञ, दान, व्रत र पर्वसम्बन्धी विश्वास
- तीर्थयात्रामा विश्वास
- पुनर्जन्म र पुनर्जीवनसम्बन्धी विश्वास
- धर्मसँग सम्बन्धित विविध विश्वासहरू
- जातीय प्रथाप्रति विश्वास (जस्तै, बलीप्रथा, सतीप्रथा आदि)

घ. आत्मशीलताप्रति लोकविश्वास

हरेक प्राणी र पदार्थमा चेतना हुन्छ, विवेक हुन्छ, सबै प्राणी पदार्थको मानवको जस्तै स्वभाव हुन्छ र यी जीव पदार्थहरू मानवले झैं बोल्न र अनुभव गर्न सक्छन् भन्ने

विचारलाई आत्मशीलता भनिन्छ।^{५१} यस्ता आत्मशील भावना लोकजीवनमा आदिम समयदेखि नै निर्माण हुँदै आएका हुन्। आत्मशील विश्वासअनुसार लोकले रूखपात, पहाडपर्वत, खोलानाला, ढुङ्गा आदिमा पनि आत्म वा चेतना हुन्छ भन्ने लोकविश्वास रहेको पाइन्छ।

ड. विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू

यसमा मोतीलाल पराजुलीले विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासको चर्चा गरेका छन्। भविष्यवाणीप्रति विश्वास, वरदान, आशीर्वाद, श्राप र श्रापमुक्तिप्रति विश्वास, भाग्यप्रति विश्वास, दिन महिना बारसम्बन्धी विश्वास, लोकजीवनमा प्रचलित विभिन्न निषेध सम्बन्धित लोकविश्वास, भूप्रकृतिसित सम्बन्धित लोकविश्वास, नातागोता तथा परिवारसँग सम्बन्धित लोकविश्वास आदि विभिन्न प्रकारका लोकविश्वास पर्दछन्।

यस अतिरिक्त लोकप्रचलित चालचलन, भूतप्रेत, धामी-झाँक्री, बोक्सी-डाइनी, शकुन-अपशकुन, लागो-भागो, जोखना, नजर वा आँखा लाग्नु, चोखे लाग्नु, फाप-अफाप, जन्म-मृत्यु सम्बन्धित लोकविश्वास, संस्कार सम्बन्धित लोकविश्वास, दिन, महिना, बार, सङ्ख्या, स्वप्न, देवी-देवता, पशुपक्षी, प्रकृति, विश्वब्रह्माण्ड, आचार-विचार, पुजाआजा आदि सम्बन्धित लोकविश्वासहरू नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित छन्।

स्वास्थ्य रक्षाको लागि प्राचीनकालदेखि नै पथ्य सेवनको साथै विभिन्न प्रकारका जडीबुटीको प्रचलन जनजीवनमा रहेको पाइन्छ। परापूर्वदेखि अद्यावधि जनजीवनमा प्रचलित स्वास्थ्य रक्षाका लागि चाहिने पथ्यापथ्यसम्बन्धी ज्ञानशर रोगका उपचार सम्बन्धी

^{५१} पराजुली, 'लोकगाथामा लोकतत्त्व', पृ. ४३

निदानलाई लोकऔषधी^{५२} भनिन्छ। पूर्वीय वाङ्मयमा औषधीशास्त्रको सबैभन्दा प्राचीन ग्रन्थ अथर्ववेदलाई मानिन्छ। यसको साथै चरक संहिता, सुश्रुत संहिता पनि यस विधाका प्राचीन ग्रन्थ हुन्। यी प्राचीन ग्रन्थहरू लोकऔषधी कै विकसित रूप नै हुन्। नेपाली लोकजीवनमा पनि प्राचीनकालदेखि नै लोकऔषधसम्बन्धी ग्रन्थहरू रचिएका छन्। जस्तै, 'अजीर्ण मञ्जरी', 'ज्वरोत्पत्ति-चिकित्सा', 'बाज परीक्षा' आदि। लोकऔषधीअन्तर्गत विभिन्न प्रकारका जडीबुटी, औषधीमूलक पौधाहरू, जन्तरमन्तर, धामी-झाँक्री साथै तन्त्र-मन्त्र आदि पर्दछन्।

यस अतिरिक्त चिन्तनमूलक लोकवार्ताअन्तर्गत लोकले मनाउँदै आएका विभिन्न प्रकारका चाडपर्वहरू, व्रत-उत्सवहरू, धार्मिक अनुष्ठानहरू, मेलापात, सांस्कृतिक जमघटहरू र पुजापाठ आदि पर्दछन्।

२.४ निष्कर्ष

विभिन्न ज्ञानका शाखाहरूका विकासक्रममा बिसौ शताब्दीको अन्त्यतिर आइपुग्दा मात्र लोकवार्ता एउटा छुट्टै ज्ञानको शाखाको रूपमा विकसित भएको देखिन्छ। लोकवार्ताले अशिक्षित ग्रामीण जनजीवनको साङ्गोपाङ्गो लोकसंस्कृतिको मात्र अध्ययन नगरेर यसले वर्तमानकालमा शिक्षित तथा सहरीय संस्कृतिलाई पनि आफ्नो अध्ययन क्षेत्र बनाएका छन्। लोकवार्ता कै सङ्घटक तत्त्व वा यसका विविध तत्त्वहरूलाई लोकतत्त्व भनिन्छ भने लोकवार्ताका यी विविध सामग्रीहरूलाई केलाएर अध्ययन गर्ने पद्धतिलाई लोकतात्त्विक अध्ययन भनिन्छ।

^{५२} खेमराज नेपाल, सन् २००३, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, नयाँ दिल्ली : साहित्य अकादमी, पृ. २३१

तेस्रो अध्याय

३. भारतीय आधुनिक नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्विक अध्ययन : एक सर्वेक्षणात्मक दृष्टि

३.१ नेपाली उपन्यासको परिचय

साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा उपन्यासलाई सबैभन्दा कान्छो र बहुचर्चित विधा मानिन्छ। यो आख्यानान्तर्गत आफ्नै विशेषताका साथ विकसित भएको नयाँ र लोकप्रिय विधा हो।^{५३} यसको मुख्य कारण हो उपन्यासको रोचकता, बृहत् जीवनको परिचय र सत्याभास। यसले गर्दा उपन्यास सर्वतोमुखी औचित्यमात्र स्विकृत भएको होइन, जीवन तथा समाजलाई नजिकबाट हेर्ने, विश्लेषण गर्ने र सर्वाङ्गीण चित्र अङ्कित गर्ने भावाभिव्यक्तिको बाटोमा यो अपेक्षाकृत सशक्त र सक्षम सिद्ध भएको छ।^{५४} उपन्यासले मानव जीवनको सम्पूर्णतालाई नै चित्रण गर्ने एवम् अभिव्यक्ति दिने हुनाले नै उपन्यासलाई आधुनिक महाकाव्य भनिएको छ।

उपन्यास विधालाई पश्चिमेली साहित्यको देन मानिन्छ। 'उपन्यास' शब्द नेपाली साहित्यमा संस्कृतबाट लिएको भए तापनि पश्चिमेली साहित्यको 'नोभेल'-को नेपाली रूपान्तरण हो। यसरी हेर्दा विश्वसाहित्यमा उपन्यासले आधुनिक अस्तित्व अठारौँ शताब्दीपछि मात्र प्राप्त गर्नसके पनि उपन्यास शब्दले सङ्केत गर्न सक्ने रचना विशेषका

^{५३} ऋषिराज बराल, वि सं २०५६, *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र*, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, पृ. १

^{५४} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, वि सं २०६१, *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार*, (चौँ सं), काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, पृ. १

स्वरूपहरू र तिनका लक्षणहरू देखिने रचनाहरू प्राच्य र पाश्चात्य क्षितिजमा यसभन्दा पहिले पनि देखा परिसकेका थिए।^{५५}

उपन्यास बृहत संसार अटाउने साहित्यिक विधा हो। यसले जीवनका कतिपय यथार्थलाई टिपेर तिनको सूक्ष्म निरीक्षण र विश्लेषण गर्दछ। मानवका प्रबल वैयक्तिक इच्छा आकाङ्क्षाहरू एकातिर हुन्छन् भने अर्कातिर राम्रा नराम्रा सामाजिक रीतिरिवाजका चुडाँइ नसकिने बन्धन पनि रहेकै हुन्छन्।^{५६} उपन्यासले मानव समाजका संस्कृति, संस्कार, भाषा एवम् समाजमा व्याप्त विभिन्न लोकविश्वासहरूलाई पनि समेटेको हुन्छ।

सिङ्गो मानव समाज नै उपन्यासको विषय क्षेत्र भएको हुँदा समाजमा रहेका धार्मिक, सांस्कृतिक विषयलाई यसले आत्मसात गर्छ। सामाजिक विषय होस् वा ऐतिहासिक सन्दर्भ होस् उपन्यासमा वर्णित समय र समाजको संस्कृतिले स्थान पाएको हुन्छ। ऐतिहासिक उपन्यासमा रहेका पात्रहरूको भाषा वेशभूषा, रहनसहन इत्यादिको चित्रण यथोचित हुँदा मात्र त्यसले ऐतिहासिक एउटा परिवेशको निर्माण गर्न सक्छ भने सामाजिक घटनाहरूसँग पनि कुनै पात्र र समयको सम्बद्धता रहेकै हुन्छ।^{५७} तसर्थ गद्य भाषामा लेखिएको समाज, संस्कृति र लोकजीवनको कलात्मक दस्तावेज उपन्यासलाई मात्र सकिन्छ।

नेपाली साहित्यमा उपन्यासलाई सबैभन्दा कान्छो विधा मानिए तापनि उपन्यास लेखिनुभन्दा अघि आख्यान परम्पराको लामो इतिहास रहेको छ। लोककथाको लामो

^{५५} राजेन्द्र सुवेदी, वि सं २०६४, नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति, (दो सं), काठमाडौं : साझा प्रकाशन, पृ. ४

^{५६} कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, वि सं २०५६, उपन्यास- सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, पृ. ११

^{५७} पुष्कर पराजुली, सन् २०११, चियाकमानको जनजीवन सन्दर्भित दार्जिलिङका नेपाली उपन्यासहरूको समाजपरक अध्ययन र मूल्याङ्कन, पिएचडी शोधप्रबन्ध, सिलगडी : उत्तरवङ्ग विश्वविद्यालय, पृ. १९७

परम्परा अनि अर्कातिर वैदिक-पौराणिक संस्कृतिको प्रभाव र बिस्तारको परिणामस्वरूप समाजमा लोकप्रिय बनेका धार्मिक ग्रन्थहरूबाट गृहीत आख्यान परम्पराले पहिल्यैदेखि मलजल गरी सुरुचिसम्मत तुल्याइ ल्याएको नेपाली मानसमा आख्यानप्रति बढ्दो अभिरुचि बिस्तारै आख्यानात्मक लेखनमा प्रतिफलित हुँदै आयो।^{५८} लोकसाहित्य र धार्मिक आख्यानको मलिलो फाँटमा नेपाली साहित्यले मध्यकालमा आएर अरबेली फारसेली साहित्यको पनि निकै ठुलो प्रभाव परेर आधुनिक उपन्यासको उर्वर घडेरी निर्माण भएको देखिन्छ।

सन् १७७१ शक्तिवल्लभ अर्यालद्वारा अनूदित *महाभारत विराटपर्व* अनि सन् १७७६ को भानुदत्तको *हितोपदेश मित्रलाभ*-लाई नेपाली औपन्यासिक यात्राक्रमको माइलखुट्टी मानिन्छ।

भारतीय नेपाली आख्यानको प्रारम्भ बिन्दु *मुन्सीका तिन आहान*लाई मानिन्छ। सन् १८२० मा जे ए एटनले *ए ग्रामर अन्व द नेपाली ल्याङ्गवेज* प्रकाशित गरेर भारतमा नेपाली भाषाको परिचयाङ्कनमा ऐतिहासिक महत्त्व स्थापित गरेका छन् र यसै कृतिमा प्रस्तुत *मुन्सीका तिन आहान* रचनाले भारतीय नेपाली आख्यानको पूर्वभूमि निर्माणमा ऊर्जा प्रदान गर्‍यो।^{५९} यसपछि विलियम क्यारीको *धर्म पुस्तक : सुसमाचार मातिउरचा* (सन् १८२१) र *सेरामपुर बाइबल* (सन् १८२७) नामक आख्यानकृतिलाई भारतीय औपन्यासिक इतिहासमा महत्त्वपूर्ण कृति मानिन्छ। भारतीय नेपाली उपन्यास साहित्यको पहिलो मौलिक उपन्यास सदाशिव शर्माको *महेन्द्र प्रभा* (सन् १९०२)लाई मानिन्छ जो

^{५८} घनश्याम नेपाल, सन् २००९, *नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास*, सिलगढी : एकता बुक हाउस, पृ. ११५

^{५९} ममता लामा, सन् २०१४, *नेपाली समालोचना दृष्टि र आधार*, कालेबुङ : नेपाली साहित्य समिति, पृ. ४४

उनको *उपन्यास तरङ्गनी* नामक पत्रिकामा प्रकाशित थियो। यद्यपि नेपाली परिवेश वा परिस्थितिको चित्रण भएको पहिलो मौलिक नेपाली उपन्यास हुने सौभाग्य भने गिरीशबल्लभ जोशीको *वीरचरित्रलाई* मानिन्छ।

३.२ भारतीय आधुनिक नेपाली उपन्यासको परिचयात्मक इतिहास

३.२.१ पूर्वार्द्ध (सन् १९३६ देखि सन् १९६४ सम्म)

सन् १९३६मा रूपनारायण सिंहको *भ्रमर* प्रकाशित भएपछि मात्र नेपाली उपन्यास साहित्यमा आधुनिक युगको थालनी भएको देखिन्छ। *भ्रमर*को भाषाशैली, कथावस्तु तथा उपन्यासको बनोट सबै तत्त्वले यसलाई आधुनिक तुल्याएको छ। यस कृतिमा रूपनारायण सिंहले दार्जिलिङ, कलकत्ता, असम, बर्मा, बनारस आदि स्थानहरूमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूका सामाजिक, शैक्षिक र सांस्कृतिक सचेतनाको परिचय दिनाका साथै दुईवटा विश्वयुद्ध बिचको कालमा उनीहरूमा देखिएको जातीय जागरणको स्वर व्यञ्जित भएको पाइन्छ। नेपाली भाषामा लेखिएका पूर्ववर्ती उपन्यासहरूका तुलनामा व्यापक पृष्ठभूमि ओगटी नवीनता झल्काउने यस कृतिमा भावभन्दा भाषाशैलीको चमत्कारिता उल्लेखनीय रहेको छ साथै नेपाली उपन्यास साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको सर्वप्रथम प्रयोग यसै कृतिमा भएको मानिन्छ।^{६०} उपन्यास भारतका विभिन्न स्थानमा छरिएर बसेका नेपालीहरूको जनजीवन वा लोकजीवनलाई पनि चित्रण गर्न सफल बनेको छ। उनको अर्को उपन्यास *विजुली* (१९४९) भने अपूर्ण नै रहेको छ।

^{६०} दाहाल, 'दार्जिलिङका नेपाली', पृ. १८५

रूपनारायण सिंहपछि अर्को माइलखुट्टीको रूपमा लैनसिंह बाडदेल नेपाली उपन्यास साहित्यमा देखापर्छन् भने रूपनारायण सिंहकै परिपाटी अर्नाएर उपन्यास लेखनमा देखापरेका उपन्यासकार हुन्- अच्छा राई रसिक र शिवकुमार राई। बाडदेलले प्रस्तुत गरेका सामाजिक यथार्थवादको समस्यालाई लिएर पूर्वाञ्चल क्षेत्रबाट उदाएका सर्वाधिक चर्चित एवम् सफल उपन्यासकार हुन् लीलबहादुर क्षत्री। भारतीय नेपाली उपन्यासलेखन परम्परामा आञ्चलिक उपन्यासकारका रूपमा परिचित इन्द्र सुन्दासका उपन्यासहरूमा ब्रिटिसकालीन चियाकमानको इतिहास, दार्जिलिङका सामाजिक, आर्थिक अवस्थाको याथार्थिक चित्रण पाइन्छ। यी चारजना उपन्यासकारहरू लैनसिंह बाडदेल, अच्छा राई रसिक, शिवकुमार राई, लीलबहादुर क्षत्री र इन्द्र सुन्दासको विस्तार रूपमा वर्णन यस शोधकार्यको मूल अध्याय चौथो अध्यायमा गरिने छ।

इन्द्र सुन्दासकै दौतरी उपन्यासकार हुन् कृष्णसिंह मोक्तान। कृष्णसिंह रूपनारायणकै रोमान्टिक लेखन अनि औपन्यासिक आदर्शमा दीक्षित भएर हिँडेका देखिन्छन्। उनका *चरणधुली* (सन् १९६७), *अशेष यात्रा* (सन् १९५९), *जीवन परिक्रमा* (सन् १९६७) प्रकाशित छन्। यी उपन्यासहरूको मूल स्वर रोमान्टिक नै भए तापनि दार्जिलिङका सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, रीतिथिति तथा त्यहाँका जनजीवनलाई यथार्थ ढङ्गले चित्रण गरिएको पाइन्छ।

यस समयका अन्य उपन्यासकारहरूमा हरिप्रसाद शर्मा खनालका *प्रेममा धोका* (सन् १९६०), रवीन्द्रकुमार मोक्तानका *वरको भोको भूत* (सन् १९६२), *दुई पात एक सुइरो* (सन् १९६५), *कलिलो फूल गुलाफको* (सन् १९६८), *निर्माणको निमित्त भनेर* (सन् १९७०), व्यथित सिपाहीको *म विवश छु* (सन् १९६३), श्रीप्रसाद शर्मा खरेलका *अभयसिंह डाकू* (सन् १९६३), *म के गरूँ* (सन् १९६६), *नारीको जीवन* (सन्

१९६६), *तिम्रो जीवन* (सन् १९६७), *जीवन र सम्झना* (सन् १९६७), *मलाई भुल्दैछौं* (सन् १९६७), *जीवन र प्रेम* (सन् १९६९), नारदकुमार छेत्रीको *वियोगी* (सन् १९६३), चन्द्रप्रसाद राईको *प्रेममाया* (सन् १९६३), नन्द हाडखिमका *लाश* (सन् १९६४), *अर्को अनुहार* (सन् १९७१), सुरेश राईको *भ्रान्ति* (सन् १९६४), काजी प्रधानका *सङ्केत* (सन् १९६८), *आत्मा र प्रेम* (सन् १९६८), हरिश बमजनको *सोकेशभित्रको जिन्दगी* (सन् १९६८), टेकनाथ न्यौपानेको *अविवाहित दम्पती* (सन् १९७१) के बी नेपालीको *मेरो घर मेरो संसार* (सन् १९६५), चन्द्रकुमार राईका *झरेको फूल* (सन् १९६७), *जीवन एक समर्पण* (सन् १९७४), योगेन्द्र तिमिल्सिनाको *पुनर्मिलन* (सन् १९६७), दलबहादुर सुनारको *कञ्चन वसन्त* (सन् १९६८), वीरेन्द्र सुब्बाको *मूल सडकतिर* (सन् १९६८), नकूल काजीको *सागर* (सन् १९६८), जी छिरिडका *युद्ध र शान्ति* (सन् १९६८) र *वीरपूजा* आदि प्रकाशित छन्। यी उपन्यासहरू मध्ये पनि विशेष रवीन्द्रकुमार मोक्तानको उपन्यासमा दार्जिलिङे चियाबारीको लोकजीवन, उनीहरूका आर्थिक, सामाजिक पक्षलाई सफल रूपमा चित्रण गरिएको पाइन्छ। दार्जिलिङ पहाडको कुनै एउटा क्षेत्रमा अवस्थित गरिला कमान र परड कमानका श्रमिकहरूको कथा *दुई पात एक सुइरो*मा चित्रित छ। चिया टिप्दा दुई पात र एक सुइरो भएको मुना टिपिन्छ। अतः उपन्यासको नाउँबाटै यो उपन्यास चियाबारीसित सम्बन्धित छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।^{६१} यस अतिरिक्त उनका उपन्यासहरूमा लोकतत्त्वसित सम्बन्धित विभिन्न प्रकारका लोकविश्वास, धामीझाँक्री, चाडपर्व, लोकोपचार, विभिन्न लोकसंस्कारहरूको सजीव वर्णन गरिएको छ। जस्तै,

^{६१} पराजुली, 'चियाकमानको जनजीवन', पृ. ११०

“एउटा बिजुवाले हातमा सानो खुर्पी लिएर जङ्गली अदुवा नाच्दै र हट !...हट !!.... भन्दै काट्दै थियो। घरको एकापट्टि, बिजुवा नाचेकै अघिल्लिर घुडरिडको दुवै मुख बुरुरु पारेर बुरुस जस्तो बनाएर देवताको थानमा दुईवटा चुच्चा हङ्ग्रायोको चुच्चाहरूका छेउमा सिन्दुर दलेर तेस्र्याइएको थियो, कतिचाहिँ ठाडा थिए। त्यहाँ दुम्सीका काँटाहरू भुइँमा गाडेर थुप्रै राखेका थिए। अनि त्यसैको माझमा एउटा कुखुराको अन्डा सिन्दुर दलेर लडाएको थियो। त्यसैको यतापट्टि एउटा मान्छेले काँसको थाल ठटाउँदै थियो, ढ्याङ्गोसित लय बाँधेर। अनि बिजुवा नाँचेकै दाहिनेतिर एउटा सानो ढ्याङ्गो भुइँमा गाडिएको थियो र यसलाई दुवैतिरबाट हातमा दुई-दुईवटा गजा लिएर दुई जना मान्छेहरूले ठोक्दै थिए- “बक्कट...बक्कट, बक्कट बक्कट...।”^{६२}

उनका अन्य उपन्यासहरूमा पनि यस्ता थुप्रै लोकजीवनसँग सम्बन्धित सन्दर्भहरू लोकविश्वास तथा लोकोपचारका प्रसङ्गहरू पाइन्छन्।

६०,७० को दशकभित्र आधुनिक भारतीय नेपाली उपन्यासको फाँटमा भित्रिएका सुवास घिसिडका *निलो चोली* (सन् १९६५), *परिस्थिति* (सन् १९६६), *आलो चिहान* (सन् १९६९), *जवानीको हत्या* (सन् १९६९), *आजिला* (सन् १९६९), *ऊ मरी अरे* (सन् १९६९), *लुम्खुम क्याम्प* (सन् १९६९), *कहाँ* (सन् १९७०), *कालो माकुरो* (सन् १९७१), *फूलमाया* (सन् १९७१), *आखिरी रात* (सन् १९७२), *विश्वास* (सन् १९७३), *शुभकामना* (सन् १९७९), *कच्चा बाटो* (सन् १९८६) उपन्यासहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन्। एकातिर स्वच्छन्दतावादी भावधारा र अर्कोतिर यथार्थवादी धरातलमा उनका उपन्यासहरू उभिएका छन्। चियाकमानका आर्तनाद, फौजीहरूको जीवन सङ्घर्ष र

^{६२} रवीन्द्रकुमार मोक्तान, वि सं २०२२, *दुई पात एक सुइरो*, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. ८९

मध्यमवर्गीय नेपाली जनजीवनको यथार्थ र मार्मिकता घिसिडका उपन्यासमा प्रतिविम्बित पाइन्छन्।^{६३} घिसिडको *मने* (सन् १९७०) उपन्यासमा दार्जिलिङको चियाबारीसित सम्बन्धित लोकजीवन, चियाकमानमा बसेका श्रमजीवि मानिसहरूको कथा, दसैँमा टीका लगाएको, घरघरमा मासु, जाँड-रक्सी आदि खाएर चाडपर्वहरू हर्षोउल्लासपूर्वक मनाएको वर्णन गरिएको पाइन्छ। उनकै अर्को उपन्यास *फूलमाया* (सन् १९७१) पनि दार्जिलिङकै चियाकमानको कार्यपिठीकामा रचना गरिएको छ। यस उपन्यासमा पनि उनले थुप्रै लोकतत्त्व सम्बन्धित सन्दर्भहरू प्रस्तुत गरेका छन्। जस्तै, नेपाली लोकसँग सम्बन्धित पारम्परिक रीतिथिती, आचारव्यवहार, लोकविश्वासका विभिन्न प्रसङ्गहरू, लोक कला-कौशल र भौतिक संस्कृतिको अन्तर्भावन आदि। जातीय हतियार खुकुरीको बनेट र कार्यको महिमा, डोको-डालो बुन्ने काम, जाँतो र जाँतो चलाएको प्रसङ्ग इत्यादि नेपाली लोकजीवनका वैशिष्ट्य झल्काउने सांस्कृतिक कुराहरू यस उपन्यासमा पाइन्छन्।^{६४} यस अतिरिक्त दसैँमा मादल बजाउँदै मादले गीत गाएको, दार्जिलिङमा सडक पेल्ला श्रमिकहरूले गाउने ढ्वाड तान्ने गीतको प्रसङ्ग, घाँस दाउरामा जाँदा गाइने विभिन्न लोकगीतहरूको प्रसङ्गले यस उपन्यासलाई लोकजीवनको सामीप्य राखेको पाइन्छ।

उपन्यासकार इन्द्रबहादुर राईको औपन्यासिक आगमन भारतीय नेपाली उपन्यास परम्परामा मात्र नभई सिङ्गे नेपाली उपन्यास परम्परामा नै एउटा युगान्तकारी मोडको रूपमा देखापर्छ। उनको *आज रमिता छ* (सन् १९६४) उपन्यासदेखि नै विसङ्गतिवादी धारा पनि प्रारम्भ हुन्छ। औपन्यासिक रागात्मकताबाट अलग रही दार्जिलिङको निम्नमध्यम वर्गीय जीवन र अझ चियाकमानका श्रमजीवी नेपालीहरूका विविध

^{६३} लामा, 'नेपाली समालोचना', पृ. ५३

^{६४} पराजुली, 'चियाकमानको जनजीवन', पृ. १३४

क्रियाकलापहरू तथा तिनका जीवनगत विसङ्गतिहरू जस्ता वर्ण्यवस्तुलाई पूर्वापरक्रमको आधारमा कार्य-करण शृङ्खलाद्वारा आबद्ध घटनाक्रमलाई प्रस्तुत गर्ने परम्परित परिपाटी त्यागेर यस उपन्यासले औपन्यासिक संरचनामा नयाँ क्रान्ति ल्याएको छ।^{६५} उनको पनि यस शोधकार्यको मूल अध्याय (चौथो अध्याय)-मा विस्तृत रूपमा अध्ययन गरिने छ।

३.२.२ उत्तरार्द्ध (सन् १९६४ देखि २०१८ सम्म)

रूपनारायणको *भ्रमर* (सन् १९३६)देखि *आज रमिता छ* (सन् १९६४) प्रकाशित हुन अधिको समयलाई भारतीय आधुनिक नेपाली उपन्यासको पूर्वार्द्ध चरण मानिन्छ भने *आज रमिता छ* (सन् १९६४) पछिको समयलाई उत्तरार्द्ध चरण मानिन्छ। राईको यस उपन्यासको प्रकाशनपछि विसङ्गतिवादी, स्वच्छन्दतावादी र यथार्थवादी प्रवृत्तिलाई अङ्गालेर थुप्रै उपन्यासकारहरू देखा परे।

भारतीय नेपाली उपन्यास साहित्यमा सर्वाधिक उपन्यास लेखे उपन्यासकार हुन् प्रकाश कोविद। नेपाली उपन्यास साहित्यमा उनलाई लोकप्रिय आख्यानकारको रूपमा पनि चिनिन्छ। सन् ६० को दशकदेखि लेख्न सुरु गरेका उनले ९० को दशकसम्म नै लेखनलाई निरन्तरता दिएका देखिन्छ भने उनको लगभग ४० वटा उपन्यासहरू प्रकाशित छन्। स्वच्छन्दतावादी उपन्यासहरू लेखे कोविद मूलतः व्यावसायिक उपन्यासकार हुन्। यद्यपि उनका साहित्यिक दृष्टिले उत्कृष्ट र स्तरीय एकाध उपन्यासहरू छन्।^{६६} *सङ्गम* (सन् १९६४), *नोयो* (सन् १९६८), *मेरो हजुर* (सन्

^{६५} प्रतापचन्द्र प्रधान, सन् २०१४, 'भारतीय नेपाली उपन्यास परम्परा : संक्षिप्त रूपरेखा', दिलकुमार प्रधान (प्रधान सम्पा), *आधुनिक भारतीय नेपाली उपन्यास*, अलिपुरद्वार : वीरपाडा कलेजको पक्षमा नेसाप्रस, पृ. १४

^{६६} लामा, 'नेपाली समालोचना', पृ. ५२

१९६९), भरोसा (सन् १९७०), दुइ आँसु एक मुस्कान (सन् १९७१), दुइ फूल एक भूल (सन् १९७१), प्रेम पत्र (सन् १९७३), टिस्टा रङ्गित (सन् १९७३), देउता (सन् १९७३), अर्को जन्म (सन् १९७३), क्याप्टन साहेब (सन् १९७४), सीमा (सन् १९७६), नास्तिक (सन् १९७६), बाटाका गीतहरू (सन् १९७६), हुरी (सन् १९७९), मिलन दिवा (सन् १९७९), नीलो आकाश (सन् १९८०), अशेष (सन् १९८१), अरूणा (सन् १९८२), तर कहिले ? (सन् १९८३), प्रेमपथ (सन् १९८४), अनुरोध (सन् १९८४), सावन भदौ (सन् १९८४), एउटी फूल (सन् १९८६), प्रतीक्षा (सन् १९८७), प्रेम समाधि (सन् १९९०), विदाई (सन् १९९१), हार-जीत (सन् १९९२), विवश (सन् १९९४), चालीस-दिन (सन् १९९४) आदि उनका औपन्यासिक कृतिहरू हुन्। उनको उपन्यासमा प्रेम एउटा प्रभावकारी पक्ष देखिए तापनि दार्जिलिङको कृषि तथा चियाबारीसित सम्बन्धित लोकजीवन, नेपाली समाजमा प्रचलित विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू पनि प्रशस्त भेटिन्छन्। कोविदको अर्पणा उपन्यासमा चियाबारीका श्रमिक जीवनको चित्रण गरिएको छ भने आशीर्वाद, दुइ फूल : एक भूल, देवता, निलो आकाश, दिल्लगी, अर्पणा, एउटी फूल, सावन-भदौ, प्रतीक्षा, चोट-प्रतिचोट, सीमा, चम्पा, मिलन-विछोड आदि उपन्यासहरू विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरूको प्रसङ्ग प्रस्तुत भएको पाइन्छ। यस अतिरिक्त कोविदका सम्झौता, वचन, दुइ आँसु : एक मुस्कान, निलो आकाश उपन्यासहरूमा दसैं, तिहार र माघे सङ्क्रान्ति, चैते दसैंजस्ता नेपाली समाजले मनाउने चाडपर्वहरूको प्रसङ्ग एवम् महत्त्वबारे प्रकाश पारेका छन्। उनको प्रसिद्ध उपन्यास नोयो तिब्बती समाजको परिवेशमा रचना गरिएको हुनाले यसमा लोसार चाडको चित्रण पाइन्छ।

भारतीय उपन्यास साहित्यमा सिक्किमको पनि ठुलो योगदान छ। सिक्किममा नेपाली साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा उपन्यास लेखन परम्परा ढिलो गरी प्रारम्भ भएको देखिन्छ। उपन्यासकार गङ्गा 'कसान'- कृत *निर्दयी* (सन् १९६७) सिक्किमको पहिलो औपन्यासिक कृति र 'कसान' सिक्किमका पहिलो उपन्यासकार देखिन्छन्।^{६७} यस अतिरिक्त उनको *जिउँदो लास* (सन् १९७०) र *महत्त्वहीन कुमारीत्व* (सन् १९७३) उपन्यास प्रकाशित देखिन्छ। वर्तमान जीवनको जटिलता र विसङ्गति, मानिसले भोग्नुपरेको स्थिति, जीवन बाध्यता, मानवीय मूल्य, मानसिक संवेग र प्रेरणाको उतार चढाउ, उत्तेजना र क्रियाशीलता तथा यौन मनोविक्षेपण र यौन कुण्ठाको चित्रण उनका औपन्यासिक विषयवस्तु हुन्।^{६८} यद्यपि उनका औपन्यासिक प्रवृत्तिमा अग्रज उपन्यासकार रूपनारायण सिंह र शिवकुमार राईको प्रभाव निकै देखिन्छ साथै स्थानीय भाषा तथा स्थानीय परिवेश, धर्म रीतिथितिको प्रभाव पनि पाइन्छ।

के बी नेपाली पूर्वाञ्चलीय नेपाली साहित्यमा एउटा स्थापित एवम् सबैको परिचित नाम हो। उनका *मेरो घर संसार* (सन् १९६५), *समर्पण* (सन् १९६६) र *तस्वीर एक रातको* (सन् १९९७) औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित छन्। उनका उपन्यासहरूमा पूर्वाञ्चल क्षेत्रको जनजीवन तथा सांस्कृतिक पक्षलाई समेटिएको पाइन्छ। उनको *मेरो घर संसार* उपन्यासको कथावस्तु लीलबहादुर क्षेत्रीको *बसाइँ* उपन्यासको कथावस्तुसँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ।^{६९} यस उपन्यासमा सामन्ती साहूको शोषणबाट पीडित भएर शरणार्थी बन्न परेको मार्मिक कथा छ।

^{६७} दीपक तिवारी, सन् २०१३, *सिक्किमेली नेपाली साहित्यिक इतिहास परम्परा : स्वरूप र प्रवृत्ति*, दक्षिण सिक्किम : श्रीमती रमा तिवारी प्रकाशन, पृ. १६९

^{६८} लामा, 'नेपाली समालोचना', पृ. ५४

^{६९} ज्ञानबहादुर क्षेत्री, सन् २०१०, *सर्जक र सिर्जना*, गुहाटी : अनुराग प्राकाशन, पृ. १०३

भारतीय आधुनिक उपन्यासकारहरूमा चम्किलो ताराका रूपमा पूर्वाञ्चलबाट उदाएका उपन्यासकार हुन् विक्रमवीर थापा। रोमान्स, इतिहास, समसामयिक आञ्चलिक वास्तवता र आख्यानको निकै राम्रो समन्वय राखी लेखिएको उनका *विगतको परिवेशभिन्न* (सन् १९८३), *टिस्टादेखि सतलजसम्म* (सन् १९८६) र *माटो बोल्दो हो* (सन् २००७) उपन्यासहरू प्रकाशित छन्।^{७०} यीमध्ये उनको चर्चित औपन्यासिक कृति हो *टिस्टादेखि सतलजसम्म*। यसमा भारतका पूर्वाञ्चल क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका नेपाली जाति र उनीहरू बसोबास गर्दै आएका क्षेत्रको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक, भाषिक, सांस्कृतिक परिवेश फलस्वरूप उत्पन्न व्यक्ति र जातीय अस्मिता, जातीय चिन्हारीको समस्याहरूप्रति अवगत गराउने उपन्यास हो।^{७१} थापाका उपन्यासहरूमा पनि भारतको पूर्वाञ्चल क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूको लोकजीवन, लोकबोली तथा लोकसंस्कृतिको सजीव चित्रण गरिएको पाइन्छ।

भारतीय नेपाली उपन्यास परम्परामा अर्जुन निरौलाको *घाम डुबेपछि* (सन् १९७६), *शिशिरको बतास* (सन् १९७९), प्रेम प्रधानको *उदासीन रूखहरू* (सन् १९९९) प्रभृति उपन्यासहरू फ्रायडीय यौन मनोविश्लेषणको प्रभावमा लेखिएको प्रतिनिधि उपन्यासहरू हुन् भने सन् ७०को दशकमा नै उपन्यास परम्परामा प्रगतिवादी लेखनको थालनी भएको देखिन्छ। मार्क्सवादी चिन्तनलाई मूल विषय बनाएर लेखिने साहित्य प्रगतिवादी विचारधाराअन्तर्गत आउँछ।^{७२} हर्क योञ्जनको *दुइ मुहान एक स्रोत* (सन् १९७२) उपन्यासलाई प्रगतिवादी धारामा लेखिएको सफल उपन्यास मान्न सकिन्छ भने

^{७०} नेपाल, 'नेपाली साहित्यको', पृ. २४२

^{७१} रागिनी थापा, सन् २०१४ 'टिस्टादेखि सतलजसम्मको समाजशास्त्रीय एवम् भाषिक अध्ययन', दिलकुमार प्रधान (प्रधान सम्पा), पृ. २८

^{७२} प्रधान, 'नेपाली उपन्यास', पृ. १३९

माक्सवादी सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेर लेखिएको यो पहिलो उपन्यास पनि हो। यसले चिया कमानका शोषित मजदुरहरूको कथा भनेको छ। आर्थिक शोषण र यस विरुद्धमा वर्गीय चेतना उत्पन्न गर्नु यस उपन्यासको मूल स्वर रहेको देखिन्छ।^{७३} भारतीय नेपाली उपन्यासमा सुरेश राई, असीत राईका उपन्यासहरूमा माक्सवादी चेतनाले प्रवेश पाएपछि प्रगतिवादी लेखन अझ विकसित भएको पाइन्छ। सुरेश राईका *भ्रान्ति* (सन् १९६४), *पराधीन हामी सिपाहीहरू* (सन् १९७०), असीत राईका *दृष्टिहीन दृष्टि* (सन् १९६६), *जिन्दगीको संघर्ष : अस्तित्वको खोज* (सन् १९७०), *यन्त्रणा* (१९८०) आदि उपन्यासमा प्रगतिवादी स्वर पाइन्छ। असीत राई भारतीय नेपाली औपन्यासिक साहित्यमा प्रखर प्रगतिवादी उपन्यासकारका रूपमा चिनिन्छन्। उनका उपन्यासहरूमा भारतीय नेपालीहरूको जातीय अस्मिताको खोजी, चियाबारीसित सम्बन्धित जनजीवन, आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक तथा सांस्कृतिक पक्षको चित्रण पाइन्छ।

भारतीय नेपाली उपन्यास साहित्यमा प्रगतिवादकै स्वर लिएर डुवर्सबाट उदाएका बद्रिनारायण प्रधान एकजना सशक्त प्रतिभाशाली उपन्यासकार हुन्। उनका औपन्यासिक कृति *मौली* (सन् १९९३), *भुमरी* (सन् २००२) र एउटा अनूदित उपन्यास *आमा* (सन् १९७६) प्रकाशित छन्। प्रधानको *मौली* उपन्यास प्रगतिवादी विचारधारामा आधारित छ। यस उपन्यासमा समाजमा भएको शोषण, अत्याचारलाई उदाङ्गो पारिएको छ भने दार्जिलिङ सहर र नेपालको झापाका केटा-केटीको प्रेम विवाह भएको देखाइएको छ साथसाथै ती स्थानहरूको लोकजीवन तथा सांस्कृतिक तत्त्वहरूलाई पनि समेटिएका छन्। *मौली* नायिका प्रधान उपन्यास हुनाका साथसाथै आफ्नो संस्कृति, जातीय वेशभूषा, चाडपर्वहरू दसैंको टिका, मारुनी नाँच, तिहारको वर्णनले यहाँ लोकजीवन जीवन्त रहेको

^{७३} लामा, 'नेपाली समालोचना', पृ. ५४

देखिन्छ। उनको अर्को उपन्यास *भुमरीको* मुख्य विषयवस्तु गोर्खाल्यान्ड आन्दोलन भए तापनि यसमा दार्जिलिङ र डुवर्सका नेपाली समाज तथा लोकजीवनको चित्रण पाइन्छ।

दार्जिलिङको गोर्खाल्यान्ड आन्दोलन तथा भारतीय नेपालीहरूको अस्तित्वसँग जडित विषयवस्तुका उपन्यासहरू लिएर उदाएका प्रतिभाशाली उपन्यासकार हुन् भगीरथ रावत। रावतका *आफन्त* (सन् १९७६), *विरानो* (सन् १९७८), *ओस* (सन् १९७९), *म रौँदिन* (सन् १९८०), *बास सल्किरहेछ* (सन् १९८१), *माटोको माया* (सन् १९८२) जस्ता उपन्यासहरू प्रकाशित छन्। उपन्यासकार रावतमा आलोचनात्मक यथार्थवादी औपन्यासिक प्रवृत्ति पाइन्छ। उनका उपन्यासहरूमा नेपाली मध्यमवर्गको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक पक्षको अध्ययन तथा भारतमा नेपालीहरूको जातीय अस्मिताको प्रश्न एवम् उनीहरूले खप्नुपरेको आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक शोषण र यस विरुद्ध उत्पन्न वर्गीय चेतनाको चित्रण पाइन्छ।^{७४} आलोचनात्मक यथार्थवादी औपन्यासिक प्रवृत्ति आत्मसात गरेर देखा परेका अर्का उपन्यासकार हुन् जय धमला। यिनका *पागल* (सन् १९७१), *रातो मिनी स्कर्ट* (सन् १९७४), *उजाड वसन्त* (सन् १९७७), *अर्घेलो समाज* (सन् १९७५), *रगतको पसिना* (सन् १९७८) र *कहीं उज्यालो कहीं अँध्यारो* (सन् १९८०) उपन्यासहरू प्रकाशित छन्। उनका उपन्यासहरूमा स्वच्छन्दतावाद, सामाजिक यथार्थवाद, आर्थिक विषमता, शोषण तथा समाजको हासोन्मुख अवस्थाको चित्रण गरिएको पाइन्छ।

सत्तरको दशकका अन्य चर्चित उपन्यासहरूमा नन्द हाङ्गिमको *अर्को अनुहार* (सन् १९७१), ओकिउयामा ग्वाइनका *सुनाखरी* (सन् १९७५), *नागवेली* (सन् १९७०),

^{७४} लामा, 'नेपाली समालोचना', पृ. ५६

पिटर जे कार्थकको प्रत्येक ठाँउ प्रत्येक मान्छे (सन् १९७७), आर के श्रेष्ठको निलम (सन् १९७८), काशीराम सुवेदीको प्रतिदान (सन् १९७४), सरिता प्रधानको अर्चना (सन् १९७९), आर्नोल्ड रोडगोडको अमरसाँझ (सन् १९७९), जस योजन 'प्यासी'-को चिट्टी (सन् १९७५), ग्याल्पो लामाका एक त्याग एक स्वीकार, अपूर्ण रेखाहरू, अन्यमति, लक्ष्मण श्रीमलको घामफूल (सन् १९७४), गहीन उपाध्यायको खोजीमा (सन् १९७८), चन्द्रेश्वर दुबेका देशको माटो, (सन् १९७८) र जिन्दगीको बाटो (सन् १९७८), प्रेम योजनको मेरो होइन उसैको (सन् १९७८), रामलाल अधिकारीको फेरि गुँडतिरै (सन् १९७४), मनप्रसाद सुब्बाको त्यो मोडसम्म पुगेको मान्छे (सन् १९७५), दुर्गाप्रसाद श्रेष्ठको यसको अन्तहीन कथाहरू (सन् १९७८), ज्ञानेश्वर गिरीका तारा रोएको बेला (सन् १९७५) र गुलाब र माटो (सन् १९७५), टीका खातीका बिर्स नभनिदेऊ (सन् १९७४) र कोरस (सन् १९७५), राधा रसाइलीका बद्लैदो समाज (सन् १९८८), गंगा सागर (सन् १९९०), आँधी (सन् १९९०), त्याग (सन् २००२) आदि प्रमुख छन्। सन् १९८० को दशकदेखि यता पारम्परिक एवम् नवीन शिल्पशैली र प्रयोगात्मक औपन्यासिक कृतिहरू लेखिन थाले जो वर्तमानसम्म पनि लेखिँदै आएको छ। यस कालका विशिष्ट उपन्यासहरू विक्रमवीर थापाका टिस्टादेखि सतलजसम्म (सन् १९८६), माटो बोल्दो हो (सन् २००७), तुलसी राम 'कश्यप'को सङ्कल्प (सन् १९८८), विन्ध्या सुब्बाका फूलहरू, पहाडहरू, धर्सहरू (सन् १९८६), अथाह (सन् १९९९), निर्गमन (सन् २००६), सि बि देवानको परिवर्तन (सन् १९९६), कपिलदेव अधिकारीको दुःखेको चोट (सन् १९९९), गुनु घर्तीका प्रायश्चित (सन् १९८९), सिन्दुर बिनाकी अर्धाङ्गिनी (सन् १९८९), सपना (सन् १९९९), रवि शर्माको अर्को बाटो (सन् १९९६), रूपनारायण पाठकको दोसाँध (सन् १९९८), गीता उपाध्यायका आमा म फस्ट भएँ

बालउपन्यास (सन् १९९८), जन्मभूमि मेरो स्वदेश, (सन् २०१३), सन्तकुमार देवानका पहाड-पर्वत (सन् २०००) कथा वल्ल शुरू हुन्छ (सन् २००२), रोहित गौतमका अग्निस्नान (सन् २००२), सपनाको मायामृग (सन् २००४), जननारायण लुइटेलको अर्द्धविराम (सन् २००६), रण काफ्लेको मायाको बन्धन (सन् २००८), भीम दाहालका अभीष्टको खोज (सन् १९९२), द्रोह (सन् २००२) र विद्रोह (सन् २००५), पुष्प राईका भोलिको प्रतिक्षा (सन् १९९०) र मध्यान्तर (सन् २००७), मत्सेन्द्र प्रधानका नीलकण्ठ (सन् १९८२), आरोहण (सन् २००८), गोविन्द शर्माको लड्ने जन्मेकाहरू (सन् १९८०) शान्ति थापाको मोहनी डट कम (सन् २००९), शङ्करदेव ढकालका कालो भारी (सन् २००८), किरायको कोख (सन् २०१८), शरद् क्षेत्रीको मृगतृष्णा (सन् १९८३), पारसमणि शर्मको लक्ष्यतिर (सन् २००६), मधुराम राईको जनम (सन् १९९२), गीता शर्माको खुशबु (सन् १९९२), सानु लामाको हिमालचुली मन्तिर (सन् १९९८), गहर उदासीको अर्को प्रतीक्षा (सन् २०११), केशवलाल गहतराजको अप्रत्यक्ष (सन् २०११), रामप्रसाद दाहालको मृत्युको पर्खाइमा (सन् २०११), इन्द्रमणि दर्नालको अर्ध-विराम (सन् २०१३), बालकृष्ण थापा मगरको बिरेको गाउँ (सन् २०१६), एम डी कार्कीको सिँहासन (सन् २००६), नारद प्रसाद शर्मा निरौलाको समयको वक्रपन (सन् २०१६), लोकनाथ उपाध्याय चापागाईँका आँधी (सन् १९९९), रहस्य र अनुसन्धान (सन् २०१७), रूद्र पौड्यालको टिस्टा बगीरहेछ (सन् २०१४) आदि प्रमुख रहेका छन्।

सत्तरको दशकमा नै देखापरेका उपन्यासकार हुन् पिटर जे कार्थक। उनको एकमात्र उपन्यास प्रत्येक ठाउँ : प्रत्येक मान्छे (वि सं २०३४) प्रकाशित देखिन्छ। असीत राईको नयाँ क्षितिजको खोज जस्तै उनको यस उपन्यासमा दार्जिलिङमा

नेपालीहरूको बसोबासको इतिहास एवम् चिया खेतीको प्रारम्भिक इतिहासलाई देखाएको छ। यस अतिरिक्त दार्जिलिङ क्षेत्रमा प्रचलित विभिन्न लोकविश्वास, चाडपर्व, लोकसङ्गीत एवम् विशेष दार्जिलिङका स्थाननामहरू कसरी स्थापित भयो त्यसको सबिस्तार व्याख्या यस उपन्यासमा पाइन्छ।

भारतीय नेपाली उपन्यास साहित्यमा सन् १९९०को दशकमा सिक्किम क्षेत्रबाट उदाएका प्रबल उपन्यासकार हुन् भीम दाहाल। उनको सबिस्तार अध्ययन यस शोधकार्यको चौथो अध्यायमा गरिने छ। भीम दाहालपछि सिक्किमबाट उदाएका पारसमणि शम, एम डी कार्की, रूद्र पौड्याल, सानु लामा आदिले सिक्किमको आञ्चलिक एवम् ग्रामीण परिवेश, सिक्किमको राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमा उपन्यास रचना गरेका छन्। एम डी कार्कीद्वारा लिखित उपन्यास *सिँहासन* (सन् २००६)मा सिक्किमको भूत र वर्तमान परिवेशलाई उदाङ्गो पारिएको छ। यस उपन्यासमा वर्णित जनजीवन, घटना र ऐतिहासिक सन्दर्भहरू तथा मिथकको समायोजन गर्ने काम भएको छ। इन्द्रकीलको पृष्ठभूमिमा रचिएको यस उपन्यासमा वर्तमान राजनैतिक परिवेशका साथसाथै सिक्किमको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई पनि लिएर कथानकलाई अघि बढाउने काम भएको छ। लोककथा, दन्तेकथा र ऐतिहासिक पृष्ठभूमिबाट उपन्यासलाई उठाउँदै वर्तमानको सामाजिक पृष्ठभूमिमा देखापरेका विविध समस्या, विसङ्गति, विकृति आदिलाई उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन्। यो अतीतदेखि वर्तमानसम्मको यात्रा बोकेको एउटा प्रयोगवादी उपन्यास हो। उपन्यासको ऐतिहासिकतालाई लेखकको काल्पनिक कथावस्तुले ठाउँ-ठाउँमा मधुरो बनाएको भए पनि सिक्किमलाई चिनाउन यसले विशेष भूमिका निर्वाह गरेको छ। साधारण र सरल भाषा शैलीमा लेखिएको यो उपन्यास कुल २१ खण्डमा

विभाजित छ।^{७५} रूद्र पौड्यालको *टिस्टा बगीरहेछ* (सन् २०१४) पनि आञ्चलिक उपन्यास हो। यसमा नेपाली जनजीवनसँग सम्बन्धित विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू, हिन्दू धर्मसँग सम्बन्धित विभिन्न धार्मिक संस्कारहरू तथा दसैं, तिहार मनाएको सजीव वर्णन पाइन्छ। पारसमणि शमको *लक्ष्यतिर* (सन् २००६) पनि आञ्चलिक उपन्यास नै हो। यसमा सिक्किमको एउटा पाण्डम गाउँका आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा लोकजीवनलाई विवरणात्मक शैलीमा चित्रण गरिएको पाइन्छ।

इन्द्रमणि दर्नालको *अर्ध-विराम* (सन् २०१३) उपन्यास सन् १९८६को गोर्खाल्यान्डको आन्दोलनमा आधारित छ। यसमा दार्जिलिङ, डुवर्सको चियाकमानको जनजीवन, आर्थिक तथा राजनैतिक स्थिति, दसैंमा राग मालश्री गाउँभरि गुञ्जिएको तथा तिहारको रमझम पनि वर्णित छ। यस अतिरिक्त उपन्यासमा ब्रिटिशकालीन समयमा सडक निर्माण गर्दा ढ्वाङ तान्ने गीत एवम् विभिन्न प्रकारका गीतहरूको पनि उल्लेखले यसलाई दार्जिलिङको नेपाली जनजीवन बुझ्न धेरै सजिलो पछ्यो।

वर्तमान भारतेली नेपाली उपन्यास फाँटमा नयाँ प्रयोग 'सूत्र उपन्यास' लिएर देखापर्ने उपन्यासकारहरूमा प्रदीप गुरुङको *पोस्टर र लात* (सन् २०१०), कुशल छेत्रीको *प्रकृतिको पुकार* (सन् २०१५) हुन्। सूत्र उपन्यासको इतिहास पहिल्याउँदै जाँदा हामी १७ औं शताब्दीसम्म पुग्न सक्छौं। दक्षिणी अमेरिकी इन्डियन समुदाय तथा पेरूको आसपासमा बोल्ने केचव भाषाको कीपू शब्दको अर्थ अङ्ग्रेजीमा नॉट (knot) अर्थात् सूत्र, गाँठो हुन आउँछ। विभिन्न रङ्गका धागाहरू बुनेर वा गाँठो पारेर सूचना दिने चलन अथवा जटिलतापूर्वक एकीकृत गरिएका घटना विवरणको स्मरण-अभिलेख राख्ने

^{७५} पारसमणि शम, 'समकालीन सिक्किमेली नेपाली साहित्यको परिचयात्मक अध्ययन' http://www.majheri.com/taxonomy_vtn/term/214, सोमबार, अप्रेल ८, सन् २००८, समय १०:४५ बजे।

प्राचीन पेरूका तरिकालाई कीपू भनिन्थ्यो। त्यही तरिकाबाट विकसित अङ्ग्रेजीको नँट राइटिङ (सूत्र लेखन)-को तात्पर्य विविध घटनाहरूको अभिलेख गरी तिनलाई सूत्रबद्ध रूपमा सङ्ग्रह गरेर राख्नु भन्ने बुझिन्छ।^{७६} त्यहीँबाट पश्चिमेली साहित्यमा सूत्र उपन्यासको विकास भई नेपाली उपन्यास साहित्यमा भित्रिएको देखिन्छ। सूत्र उपन्यासमा विविध कथा एवम् घटनाहरू सूत्रात्मक रूपमा आबद्ध गरेर लेखिएको हुन्छ। नेपाली साहित्यमा सूत्र उपन्यासको प्रथम प्रयोग ध्रुवचन्द्र गौतमको *फूलको आतङ्क* (वि सं २०५५)लाई मानिन्छ। यस अतिरिक्त साङ्मू लेप्चा, स्नेहलता राई, मुक्ति बराल आदि बाल उपन्यास र किशोर उपन्यास लेखनमा विशेष योगदान रहेको पाइन्छ।

३.३ निष्कर्ष

भारतीय नेपाली उपन्यास लेखन *महेन्द्रप्रभा* (सन् १९०२)बाट सुरु भएर वर्तमानसम्म आइपुग्दा लगभग सय वर्षको यात्रा तय गरेको देखिन्छ। यस सय वर्षे यात्रामा विभिन्न प्रकारका शैलीहरू, प्रवृत्तिहरू, प्रयोगहरू, वादहरूमा स्वच्छन्दतावाद, यथार्थवाद, अतियथार्थवाद, आदर्शोन्मुख यथार्थ, विसङ्गतिवाद, अस्तित्ववाद, मनोविश्लेषणवाद एवम् उत्तरआधुनिकतावादी धाराका औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ जसलाई भारतीय आधुनिक नेपाली उपन्यास साहित्यको बहुमूल्य उपलब्धि मान्न सकिन्छ।

^{७६} प्रतापचन्द्र प्रधान, सन् २०१५, 'प्रस्तावना', कुशल छेत्री, *प्रकृतिको पुकार*, सिलगढी : नेपाली साहित्य प्रचार समिति, पृ. ५

चौथो अध्याय

४. भारतीय आधुनिक नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययन

यस अध्यायमा शोधकार्यको मूल विषय 'नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययन' रहेको छ। प्रस्तुत शोधप्रबन्धको शीर्षक 'नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययन' रहे तापनि यस शोधप्रबन्धमा भने भारतीय नेपाली उपन्यासहरूलाई मात्र लिएर अध्ययन गरिएको छ। यसमा मुख्य विश्लेषणीय कृतिका रूपमा *मुलुक बाहिर*, *लगन*, *डाक-बंगला*, *बसाइँ*, *आज रमिता छ*, *जुनेली रेखा*, *नयाँ क्षितिजको खोज* र *अभीष्टको खोज* छन्। लोकतत्त्वका विभिन्न घटक तत्त्वहरू जस्तै, लोकजीवन, विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू, चाडपर्वहरू, लोकभाषा, विभिन्न रीतिथिति इत्यादि लोकतत्त्वको आधारमा उक्त उपन्यासहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने कार्य गरिएको छ। विशेष प्रस्तुत अध्यायमा औपन्यासिक तत्त्वको आधारमा भन्दा पनि लोकतत्त्वमा बढी केन्द्रित भई उपन्यासको विश्लेषण तथा अध्ययन गरिएको छ। यस शोधकार्यमा प्रकाशन सालको आधारमा प्रस्तुत उपन्यासहरूको क्रमबद्ध रूपमा अध्ययन गरिएको छ।

४.१ मुलुक बाहिर उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन

४.१.१ लैनसिंह बाडदेलको परिचय

लैनसिंह बाडदेलको जन्म दार्जिलिङको तकभर चियाकमानमा सन् १९२४ डिसेम्बर २१ तारिखको दिन पिता रङ्गलाल बाडदेल र माता चन्द्रदेवी बाडदेलको कोखबाट भएको हो। उनले दार्जिलिङबाट म्याट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि गभर्मेन्ट कलेज अफ आर्ट एन्ड

क्राफ्टमा ६ वर्षसम्म अध्ययन गरी, चित्रकलाको गहन अध्ययनको निमित्त पेरिस गएका थिए।

उनका प्रकाशित कृतिहरू- *विश्वकथा सङ्ग्रह* (अनु, सन् १९४५), *मुलुक बाहिर* (सन् १९४८), *साहित्यमा यथार्थवाद* (सन् १९४८) *माइत घर* (सन् १९४९), *लङ्गडाको साथी* (सन् १९५१), *स्पेनको सम्झना* (सन् १९६४), *रेम्ब्राट* (सन् १९६६), *गल्सवर्दीको स्याउको रूख* (अनु, सन् १९६८), *नेपाली प्रस्तरकलाको इतिहास* (सन् १९७८), *नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास* (सन् १९८२) *अर्लि स्कल्प्चर अन्व नेपाल* (सन् १९८३), *ट्वेन्टि फाइभ थाउजन यिएर अन्व नेप्लीज आर्ट*, (सन् १९८७), *प्राचीन नेपाली चित्रकला* (सन् १९८७), *स्टोलन इमेजेस् अन्व नेपाल* (सन् १९९१), *इनभेन्टी अन्व नेपालीज इस्टोन स्कल्प्चर काठमान्डौँ भ्याली* (सन् १९९५) आदि महत्त्वपूर्ण कृति हुन्।

नेपाली औपन्यासिक परम्परामा यथार्थवादी प्रवृत्तिका प्रथम प्रयोगकर्ता लैनसिंह बाडदेललाई मानिन्छ। लैनसिंह बाडदेलले यथार्थवादी धाराको अनुसरण गरेर नेपाली उपन्यासकारलाई सामाजिक जीवनको वास्तविकतातर्फ आकर्षित गरे। बाडदेल आफै यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् र उनको उपन्यास *मुलुक बाहिर*ले नेपाली उपन्यास साहित्यलाई सर्वप्रथम जीवनको यथार्थ परिवेश दिई अर्को दिशा देखायो।^{७७} उनलाई नेपाली उपन्यास परम्परामा प्रथम अतियथार्थवादी उपन्यासकारको रूपमा पनि चिनिन्छ। तसर्थ उनका औपन्यासिक प्रवृत्तिको चर्चा गर्दा यथार्थवाद, अतियथार्थवाद, मानवतावादी, जस्ता प्रवृत्ति पाइन्छ।

^{७७} प्रधान, 'नेपाली उपन्यास', पृ. ३३९

४.१.२ मुलुक बाहिरको परिचय

लैनसिंह बाडदेलको मुलुक बाहिर उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो। भ्रमर (सन् १९३६) प्रकाशित भएको बाह्रवर्षको अन्तरालमा प्रकाशित भएको मुलुक बाहिर नेपाली औपन्यासिक यात्राको यो एउटा माइल खुट्टी हो। बाडदेलका उपन्यासहरूमध्ये मुलुक बाहिर पहिलो कृति हो र चर्चित उपन्यास पनि हो। माइतघर र लङ्गाडाको साथैले भन्दा अपेक्षाकृत विस्तृति ओगटेको छ मुलुक बाहिरले। यसमा चित्रित जीवनको विशदता, विभिन्नता न माइताघरमा छ, न लङ्गाडाको साथैमा। व्यक्ति जीवनमा केन्द्रित भईकन पनि जुन परिवेशमा सामाजिकता धारण गरेको छ, यसको दिग्दर्शन मुलुक बाहिरको आफ्नो विशिष्टता हो।^{७८} विशेष मुलुक बाहिरमा काम र मामको खोजीमा नेपालबाट भारतका विभिन्न ठाउँमा आएका श्रमजीवी र निम्नवर्गका नेपालीहरूको कारुणिक कथा छ।

चारवटा खण्डमा विभाजित मुलुक बाहिर उपन्यासले प्रथम विश्व युद्ध र दोस्रो विश्व युद्धसम्मको समय अवधी (सन् १९१४-१९३९)लाई समेटेको छ। प्रथम खण्डका मूलपात्र रने र म्याउची रहेका छन् भने दोस्रो खण्डका प्रमुख पात्र माइला भुजेल र मसिनी रहेका छन्। मुलुक बाहिरको कथाको आयतन नेपालको अरूण खोलादेखि भारतको इरावतीसम्म फैलिएको छ जसलाई नेपालीहरूको थलो मानिन्छ भने बमदिखि बगदादसम्मको विस्तृत क्षेत्रलाई पनि उपन्यासमा समेटिएको छ।

^{७८} प्रधान, 'नेपाली उपन्यास', पृ. २४२

४.१.३ मुलुक बाहिरमा लोकतत्त्व

यस उपन्यासमा लोकजीवन, लोकविश्वासअन्तर्गत सपनासम्बन्धी लोकविश्वास, ईश्वर, धर्म, पाप, स्वर्गसम्बन्धी लोकविश्वास, पाप र पुण्यसम्बन्धी लोकविश्वास, शकुन-अपशकुनसम्बन्धी लोकविश्वास, आशीर्वाद र भाग्यवादसम्बन्धी लोकविश्वास, लोकसंस्कृतिअन्तर्गत विभिन्न प्रकारका चाडपर्वहरू र अभिवादन शैली पाइन्छन् भने लोकभाषाअन्तर्गत उखान, तुक्का, अनुकरण शब्द, व्यक्ति नाम, लोकप्रचलित शब्दहरू, कसम खाने चलन तथा लोकसङ्गीत आदि लोकतत्त्वहरू पाइन्छन्। यी लोकतत्त्वहरूका विस्तृतरूपमा तल चर्चा गरिन्छ।

४.१.३.१ लोकजीवन

मुलुक बाहिर सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास भएको हुनाले लोकजीवनसँग रागात्मक सम्बन्ध जोडेर बाह्य सामाजिक यथार्थलाई पात्रहरूको प्रवृत्तिगत मानसिकतामा चिह्नाउनु मुलुक बाहिरको विशेषता ठहरिन्छ।^{७९} प्रस्तुत कृतिको बाह्य वातावरण बढी याथार्थिक छ र यसमा युगीन सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक परिस्थितिहरू एवम् लोकसांस्कृतिक तत्त्वहरूको समावेश भएको देखिन्छ। लोकसंस्कृतिको झरो रूप गाउँ-बस्तीमा सुरक्षित रहेको हुन्छ र मुलुक बाहिरमा गाउँले समाजको सांस्कृतिक परम्पराको चित्रण पनि पाइन्छ। यस कृतिमा रने, माहिला भुजेल, खालिड बूढा कान्छा राई, म्याउची, मसिनी आदि पात्रहरू पूर्वी नेपालको पहाडी खण्डका गाउँबस्तीबाट मुग्लान पसेका हुन् र उनीहरूको लुवाइ खुवाइ र बसाइमा गाउँले वातावरणको सुगन्ध पाइन्छ।^{८०}

^{७९} प्रधान, 'नेपाली उपन्यास', पृ. २४६

^{८०} दाहाल, 'दार्जीलिङका नेपाली', पृ. १८५

उदाहरणार्थ,

“बेलुका कामबाट थकित भएर सबै आफ्ना डेरामा फर्कन्थे। डेराको छेउमा सुकेको दाउरा मूढाहरू ल्याएर बाल्थे। कोही डेरा- डेरामा भात पकाइरहेका हुन्थे। कोही धुनीको आनन्दमय ज्वालाका रापले आफूलाई न्यानो पार्थे। सबैजना आगोको वरिपरि झुम्मिएर बस्थे। त्यहाँ मुर्चङ्गा बजाउनेले मुर्चङ्गा बजाउँथ्यो, विणायो बजाउनेले विणायो। रने पनि नानावलीका गफ लाउँथ्यो अनि थपडी बजाएर खूब मीठो गीत गाउँथ्यो। कोही चाहिँ वनबाट काटेर ल्याएको बासको चोया काट्थ्यो अनि डोको, नाम्लो, थुन्से बुन्थ्यो।”^{५१}

यस उपन्यासका पात्रहरू निम्नवर्गका श्रमिक एवम् कृषिकार्यसँग संलग्न रहेको देखिन्छ। पहाडमा हुँदा उनीहरूले खेती, पशुपालन तथा गोठला काम गरेको उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ। उदाहरणार्थ,

“रनबहादुरले पहाडको कुरा गर्थ्यो। आफू पहाडमा गोठाला भई वन-वनमा गाई-वस्तु चराएको, गोठालनी तरुनीहरूसित हाँसेको, खेलेको, जिस्केको, माछा मारन गएको, आफ्ना मामासँग रावा खोलातिर डुल्न गएको तथा भोटमा नुन लिन गएका कुराहरू सुनाउँथ्यो।”^{५२}

म्याउची पनि अरूण खोलाको वारिपारि जङ्गलमा गाईवस्तु चराउन गएको प्रसङ्ग उपन्यासमा पाइन्छ। भारतमा आएर उनीहरूले आरा काट्ने, ढुलाई गर्ने, ठेकाको काम गर्ने तथा तख्ता बोक्ने काम गरेका छन्। महिला भुजेल भने दार्जिलिङको घुममा बसेर

^{५१} लैनसिंह बाडदेल, सन् २०१५, *मुलुक बाहिर*, (पन्ध्रौँ सं), काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. ५

^{५२} बाडदेल, *‘मुलुक बाहिर’*, पृ. ३२

गाई पालनमा संलग्न भएको देखिन्छ। यस उपन्यासमा नेपाल र भारतको मात्र लोकजीवन नभएर बर्मामा बस्ने नेपालीहरूको पनि लोकजीवनको चित्रण पाइन्छ। बर्मामा बसोबास गर्ने नेपालीहरूका “दिनभरी लोग्नेमानिसहरू दरबानी काम गर्छन् स्वास्नी-मान्छेहरूचाहिँ घरघरमा रक्सी बनाउँछन्- बेलुकी भएपछि गोर्खालीहरू थुप्रिन्छन्- रक्सी खान्छन्, तास-जुवा खेल्दछन् ! दुर प्रदेशमा, छाडा भएका यी नेपालीहरूले आफ्नो जन्मगत सभ्यता, संस्कृति र आहार-व्यवहार सबै दिन प्रतिदिन बिसर्न लागेका थिए।”^{८३} यसरी त्यहाँका नेपालीहरूले आफ्नो लोकसंस्कृतिलाई बिसर्दा उपन्यासकार चिन्तित पनि बनेका छन्। नेपालीको पहाडी अञ्चल, भारत तथा बर्मामा बस्ने नेपालीहरूको लोकजीवनलाई आफ्नो औपन्यासिक कथानभासमा कोर्न बाडदेल सफल भएका छन्- “पहाडको कुरा निस्क्यो, गाई चराउँदा वन-वन डुलेको कुरा... गाई-गोठमा दूध, दही, मही पारेको कुरा, आफ्नो घरको कुरा, फेरि मुगलान पसेको कुरा।”^{८४} नेपालमा होस् वा भारतको दार्जिलिङमा नेपालीहरू रोजीरोटीको निमित्त विदेशीनु वा बसाई सर्नु लोकजीवनको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष भइसकेको छ।

लोकले जीवनलाई सहज प्रकारले लिएको पाइन्छ। दुई दिनको जीवनमा रमाइलो गर्नुपर्छ भन्ने धारणा छ लोकको। त्यसैकारण रनेले भन्छ- “जीवन छउन्जेल चोखो हाँस-खेल गर्नुपर्छ, एक मुठी सास रहेसम्म सबैसित बोली राख्नुपर्छ, एकपल्टको जुनीमा हाँसेको-बोलेको मात्रै सम्झना बस्छ है...”^{८५}

नेपाली लोकजीवनमा रामायणको ठुलो महत्त्व छ। नेपाली लोकजीवनले रामायणलाई पवित्र ग्रन्थ मान्ने हुनाले यस उपन्यासमा दलबहादुरकी आमाको मृत्यु हुँदा

^{८३} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १६९

^{८४} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. ९

^{८५} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. ४३

पनि रामायण पढेर घरलाई पवित्र पारिदिएको उल्लेख छ। ग्रामीण जीवनमा मराऊपराऊ वा कुनै पनि शुभकार्यमा रामायण वाचन गरेको पाइन्छ। लोकजीवनमा अशिक्षित ग्रामीण जनतालाई अक्षरज्ञान प्राप्त गर्ने प्रेरणा रामायणले नै दिएको पाइन्छ। यस उपन्यासमा पनि अशिक्षित महिला भुजेल छ-सात महिना पढेर कनीकुथी भानुभक्तको रामायणसम्म वाचने भएको देखाएको छ।

४.१.३.२ लोकविश्वास

लोकले परापूर्वकालदेखि मान्दै आएको परम्परागत विश्वासलाई नै 'लोकविश्वास' भनिन्छ। संसारका हरेक जात वा गोष्ठीमा कुनै न कुनै प्रकारको लोकविश्वास विद्यमान रहेको हुन्छ। नेपाली लोकजीवनमा पनि विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू पाइन्छन्। तीमध्ये 'बलि प्रथा' पनि एउटा हो। नेपाली लोकजीवनले विभिन्न आस्था, विश्वास तथा भाकलहरू भाकेर खोलानाला, जङ्गल, ढुङ्गा, रुखको फेद आदि स्थानमा पशु, पन्छीको बलि दिने प्रथा परापूर्वकालदेखि प्रचलनमा आएको देखिन्छ। बलि दिँदा आफ्ना मनोकामनाहरू पूर्ण हुने, पाप काटिने एवम् रोगकष्टहरू हरण हुन्छ भन्ने जनविश्वास पाइन्छ। यस उपन्यासमा पनि टिस्टा र रङ्गीतको दोभान त्रिवेणीमा आफ्ना पाप काट्न वा रोगकष्ट मोचनको निमित्त बलि चढाएको प्रसङ्ग छ-

“भोली बिहान सूर्योदय हुनुभन्दा अघि नै सङ्क्रान्ति नुहाउन जाने मानिसहरू उठे। खोलाको गडतीरमा पुजा गर्नेहरूले आफ्ना पुजाको आयोजना गर्न लागे। कुखुरा, हाँस, परेवा, भेडा, बाखा, राँगा आदि अनेक जीवहरूलाई बलिस्वरूप ध्वंस पारेर तिरबेनी माईको पुजा गरियो- टिस्टा खोलो रगतले रातै भयो। सङ्क्रान्तिका दिन

स्नान गरेदेखि जीवनका जम्मै पाप काटिन्छ, रोग-कष्ट हरण हुन्छन् भन्ने यी सुधा मानिसहरूको विश्वास थियो।”^{८६}

लोकमा आफ्ना बहुमूल्य वस्तुहरू हराउँदा, दुखबिमार हुँदा वा परिवारको कुनै सदस्य बेपत्ता हुँदा जोखना हेराएको पाइन्छ। यस कृतिमा पनि माहिला भुजेलले घर छोडेर गएपछि निकै दिनसम्म पनि नआउँदा एवम् कुनै प्रकारको खोजखबर नहुँदा मसिनीले जोखाना हेराएको प्रसङ्ग छ- “बाहुनलाई हेराउँदा पनि त्यसै भन्थ्यो- टाढै गएको छ- हतपत्त फर्केर आउँदैन रे- तर परदेशमा साह्रै दुःख पाउँछ भनेको छ, आमा...”^{८७}

नेपाली लोकजीवनमा बिहादान नभए वा जयजन्म नभए वैकुण्ठमा वास पाइँदैन भन्ने लोकविश्वास छ। यस कृतिमा दलबहादुरको नानी भएपछि दलबहादुरकी आमालाई कार्की बूढीकी स्वास्नीले न्वारानका दिन भन्छिन्-

“दिदी, तिमी त कस्ती भाग्यमानी ! नातिको अनुहार हेर्न पायौ। खै हाम्रो त? बुढेसकालमा नाति- नातिनाको मुख हेर्न नपाएपछि वैकुण्ठमा पनि के वास होला र?”^{८८}

हिन्दू नारीहरूको विश्वासअनुसार आफ्नो लोग्नेको मृत्युपछि अर्को विवाह गर्नु हुँदैन एवम् कुनै परपुरुषको सम्झनासम्म मनमा राख्नु पाप हो भन्ने विश्वास रहिआएको छ। यस उपन्यासमा पनि दलबहादुरकी आमाको प्रसङ्गमा उपन्यासकार भन्छन्-

^{८६} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १४-१५

^{८७} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १२०

^{८८} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १४२

“दलबहादुरकी आमा अशिक्षित र गरीब भए पनि आदर्श थिइन्। लोग्नेको मृत्युपछि कहिल्यै कुनै परपुरुषको सम्झनासम्म मनमा राखिनन्। मरून्जेलसम्म पनि लोग्नेलाई नै देवता सम्झेर मनमनै उसको सेवा, पुजा र भक्ति गरिरहिन्।”^{८९}

यही विश्वासले गर्दा होला माहिला भुजेलले घर छोडेर अचानक धेरै वर्ष हराउँदा पनि मसिनीले उसलाई नै पखेर बसिरही।

४.१.३.२.१ शकुन अपशकुनसम्बन्धी लोकविश्वास

नेपाली लोकजीवनमा पशुपक्षीसम्बन्धी थुप्रै प्रकारका लोकविश्वासहरू प्रचलनमा रहेका पाइन्छन्। पशुपक्षी, चराचुरूङ्गीहरूको बास बस्ने, कराउने, बास्ने आ-आफना पहर हुन्छ तर रातिहुँदो वा असमयमा बासे वा करायो भने नेपाली लोकजीवनमा अशुभको सङ्केत मानिन्छ। यस कृतिमा पनि रनेले म्याउचीलाई टिस्टा नदीमा राती फ्याँक्दा कोइली कराएर अपशकुनको सङ्केत दिएको छ - “पारि वनमा एकचोटि फेरि कोइली करायो। रनेले टाउको उठाएर पानीमा हेर्‍यो- त्यस बेला म्याउचीलाई टिस्टा नदीले बगाएर निकै तल पुऱ्याइसकेको रहेछ।”^{९०} उपन्यासको अर्को ठाउँमा दलबहादुरको आमा खस्नुभन्दा अघि गाउँमा एउटा पन्छी लाटकोसेरो आउँछ। त्यो लाटकोसेरो देखेर मानिसहरूको मनमा एक प्रकारको भय सन्त्रासले छोप्छ। प्रत्येक रात त्यो लाटकोसेरो गाउँमाथि उड्दै कराएको सुनेर सबैले अपशकुनको लक्षण हो भनेर कुरा पनि गरे। त्यस विषयमा गाउँभरि चारैतिर कुरा भयो। सेर्बा बूढाकी स्वास्नीले पनि बूढालाई एक दिन त्यही कुरा सुनाई- यो गाउँमा रातैपिच्छे यो ठूलो चरा आएर कराउँछ, यो कराएको ता नजाती पो

^{८९} बाड्देल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १५८

^{९०} बाड्देल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. २५

हो ! गाउँ-घर अँध्यारो त- मरौ-परौ हुन्छ कि ?^{११} अहिले एकै छिन पछि वा भरैभोली अर्थात् भविष्यमा के हुने होलाका जिज्ञासाको बारेमा एक्कासी आइपरेको वा भएको प्राकृतिक घटनाबलिलाई लिई गम्भीरतासाथ अनुमान गर्ने परिपाटि थियो।^{१२} नेपाली लोकविश्वासअनुसार कहीं कतै अशुभ घटना घट्नु छ भने प्रकृतिले सङ्केत दिन्छ भन्ने विश्वास छ। यस उपन्यासमा पनि रनेले आत्माहत्या गर्नुभन्दा अघि बिहानै घरबाट हराएर आधारातसम्म घर नफर्कन्दा प्रकृतिको प्रलयकारी उत्पात एवम् आँधीतुफान आएको देखेर दलबहादुरकी बुढी आमाले अपशकुनको अनुमान गरेकी छन्।

नेपाली समाजमा छोरीचेलीहरूलाई लच्छिन अलच्छिन भनी छुट्याउने लोकविश्वास देखिन्छ। विशेष घरमा नयाँ बुहारी आएपछि लच्छिन अलच्छिन भनी छुट्याउने लोकविश्वास आजपर्यन्त हाम्रो समाजमा यथावत् देखिन्छ। यस कृतिमा पनि दलबहादुरले नयाँ बुहारी भित्राए पछि उसकी आमाले लच्छिनको भन्दै खुसी भएको चित्रण गरिएको छ। जनविश्वासअनुसार घरमा लच्छिनको बुहारी आए घरमा शान्ति समवृद्धि आउँछ भन्ने विश्वास छ। उपन्यासमा अर्को ठाउँमा पनि नारीलाई लक्ष्मी मातासँग तुलना गरिएको पाइन्छ - “दलबहादुरले पनि रूपालाई आफ्नै छोरी जस्तै हेथ्यो- साह्रै माया पनि गथ्यो। उसले छिमेकलाई भन्थ्यो- यो घरमा रूपा छैन भने ता घरको बत्ती पनि बल्ने होइन- यो घरमा लक्ष्मीले पनि वास गर्ने छैन।”^{१३}

^{११} बाडदेल, 'मुलुक बाहिर', पृ. १४३

^{१२} हंसपुरे सुवेदी, वि सं २०५५, नेपाली लोकजीवन : लोकविश्वास, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, पृ. छ

^{१३} बाडदेल, 'मुलुक बाहिर', पृ. १५५

४.१.३.२.२ सपनासम्बन्धी लोकविश्वास

यस उपन्यासमा सपनासम्बन्धी लोकविश्वास पनि पाइन्छ। जब रने घरबाट निस्केर बेलुका घरमा आउँदैन तब त्यस रात मसिनीले सपनामा रनेलाई देख्छ, रनेले भूतको रूप धारण गरी तर्साएको छ एवम् रनेले मसिनीलाई मार्न खोजेको देखाइएको छ- “मसिनीको आइ फुल्यो केही नजिक आइपुगेपछि त्यसले स्पष्ट देखी- त्यो त रनबहादुर नै रहेछ- तर त्यसले हातमा आफ्नी दिदी म्याउचीको लास बोकेको रहेछ। हातमा म्याउचीको लास बोकी रनबहादुर मसिनीको सम्मुख लमक-लमक आइरहेको रहेछ !”^{९४} मसिनीले सपना देखेको भोलिपल्ट रनेले आत्महत्या गरी मरेका छन्। तसर्थ लोकमा सपनाले आउने भविष्यको सङ्केत दिन्छ भन्ने प्रमाण उक्त उद्धरणले दिएको छ।

४.१.३.२.३ धर्म, ईश्वर र स्वर्गसम्बन्धी लोकविश्वास

यस उपन्यासका सबै पात्रहरू निम्नवर्गका साथै गाउँले परिवेशका हुनाले धर्म, ईश्वर एवम् स्वर्गप्रति आस्था राख्ने प्रवृत्तिका छन्। उदाहरणार्थ, सेर्वा बूढाले माहिला भुजेलको श्रीमती घरैमा बसेका कान्छा राईसँग लागेको झुटो कुरा लगाइदिपछि माहिला भुजेलले भगवान्लाई पुकार्दै भन्छ- “मैले जुन मानिसलाई आफ्नो घरमा बास दिएँ उसैले मेरो सर्वनाश गर्न आँट्यो...हे भगवान् !”^{९५} मसिनीले पनि माइला भुजेलप्रति मन दुखाउँदै दलबहादुरकी आमालाई भन्छिन्- “तर मेरो केही विराम छैन- केही कसुर छैन। मेरो कसुर छ कि छैन, एक दिन दैवले उसलाई देखाउला, आमा ! त्यति कुराको मात्रै घिडघडो छ।”^{९६} दलबहादुरकी आमाको प्राण जाने बेलामा दलबहादुरले रूँदै मन मनमा

^{९४} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. ६३

^{९५} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १०९

^{९६} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १२०

नै ईश्वरलाई पुकार्दै भन्छ- “हा दैव ! अब ममाथि विपत् आइलाग्ने रहेछ...”^{९७} सेर्वा बूढाले पनि आफ्नो सन्तान नहुँदा भन्छ- “हामीले भनेर हुँदैन रैछ- परमेश्वरले नदिए कसको के लाग्छ...”^{९८} लोकले सन्तान हुनु नहुनु पनि भगवान्को इच्छामाथि निर्भर रहेको कुरामा विश्वास गरेका हुन्छन्।

यसरी उक्त उपन्यासका सबै पात्रहरूले पृथ्वीलोकमा दुःख कष्ट पाए पनि स्वर्गलोकमा अवश्य सुख पाइन्छ भन्ने विश्वास गरेका छन्। पृथ्वी लोकलाई मायामोह एवम् बन्धनले ढाकिएको संसार ठानेका छन् भने साँचो सुख पाउने ठाउँचाहिँ स्वर्गलोक नै हो भन्ने ती साधारण पात्रहरूको विश्वास देखिन्छ।

४.१.३.२.४ पाप र पुण्यसम्बन्धी लोकविश्वास

लोकजीवनले धार्मिक तथा सामाजिक आचरणको व्यवस्थित परम्परा बसालेको पाइन्छ, यही व्यवस्थित परम्पराको एउटा पक्ष हो पाप र पुण्य। धार्मिक दृष्टिले खराब ठहरिने र इहलोक-परलोक दुवैमा अशुभ फल दिने कार्य वा कुकर्मलाई पाप भनिन्छ भने पवित्र कर्म वा सत्कर्म गर्नुलाई पुण्य भनिन्छ, अथवा भनौँ धार्मिक विश्वासअनुसार असल काम वा परोपकारबाट प्राप्त हुने शुभ फल पुण्य हो।^{९९} यस उपन्यासका चरित्रहरूले पनि पाप-पुण्यप्रति विश्वास गरेका छन्। सेर्वा बूढोले माहिला भुजेललाई नानाभातीको कुरा सुनाएर घरझगडा लगाइदिन्छ। माहिला भुजेलले पनि सेर्वा बूढोको कुरामा आएर मसिनीलाई कुटेर घर छोडी जाँदा मसिनीले दलबहादुरकी आमालाई भन्छिन्- “सेर्वा बूढो नआए नआओस्... आमा त्यही पापी बूढाले गर्दा यो घरमा झगडा भएको हो- यो घर फुटाउने

^{९७} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १४५

^{९८} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. ९८

^{९९} पराजुली, ‘लोकगाथामा लोकतत्त्व’, पृ. ५७

त्यही पापी हो।”^{१००} मसिनीले आफ्नो व्यथा पोखाउँदै दलबहादुरकी आमालाई फेरि भन्छिन्- “यत्री भएँ, एक लबटा पनि हिकार्एको थिएन। त्यसदिन पनि मलाई राम्रै मुखले एक वचन सोधेको भए हुन्थ्यो म र कान्छा राईमाथि पाप सम्झेर।”^{१०१} मसिनी र कान्छा राईको सम्बन्धलाई लिएर गाउँमा नराम्रो कुरा फैलिँदा छिमेकीले भन्छ- “कठै बरी, अर्कालाई परेको बेलामा त्यसो भन्न हुँदैन है ! नबुझी, नजानी अर्कामाथि त्यसै पाप सम्झनु हुँदैन।”^{१०२} नेपाली लोकजीवनले अरूमाथि अहित सोच्नु, शङ्का गर्न वा कुभावना राख्नु पनि पाप सम्झन्छ।

४.१.३.२.५ आशीर्वादसम्बन्धी लोकविश्वास

दलबहादुरलाई पल्टनबाट रनेले सहारा दिँदै उसको घरमा पुन्याइ दिँदा दलबहादुरकी आमाले कृतज्ञताको भाव प्रकट गर्दै रनेलाई आशीर्वाद दिएको प्रसङ्ग उपन्यासमा छ। दलबहादुरको नानीको न्वारानको दिन नवजात शिशुलाई आशीर्वाद दिँदै गाउँभरिका बुढापाकाहरू भन्छन्- “हेर ! हेर ! हाँसेको, चिरञ्जीवी होस्...।”^{१०३} बुढापाकाहरूले नानीहरूलाई आशीर्वाद दिए उनीहरूको आशीर्वाद लाग्छ भन्ने जनविश्वास हाम्रो समाजमा छ। यस उपन्यासको धेरै ठाउँमा आशीर्वादका प्रसङ्गहरू पाइन्छन्। जस्तै, माहिला भुजेलले रूपालाई दिएको आशीर्वाद आदि।

^{१००} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. ११८

^{१०१} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १२०

^{१०२} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १२२

^{१०३} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १४२

४.१.३.२.६ भाग्यसम्बन्धी लोकविश्वास

मानिस वा जीवको जन्म हुँदा विधाता (ब्रह्मा)-ले उसको निधारमा कर्मरेखा लेखिदिन्छन् र त्यस जीवले जन्मभरि कर्मरेखा अनुसारकै काम र फल प्राप्त गर्दछ भन्ने पौराणिक मान्यता रहेको छ। लोकविश्वास अनुसार मानिस जन्मेको छैटौँ दिनमा विधाताले पठाएका कर्मरेखा लेखे दूत भावीले जीवको निधारमा कर्मरेखा लेखिदिन्छन् र जीव कर्मरेखा अनुसार नै चल्दछ भन्ने मान्यता^{१०४}लाई भाग्यवाद भन्दछ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि भाग्यवादका थुप्रै प्रसङ्गहरू पाइन्छन्। जस्तै, दलबहादुर युद्धमा घाइते भएपछि रनेलाई भन्छ- “ई: म ता यस्तो विपत्मा पो परें... अभागीलाई जहाँ गए पनि... उही रहेछ, होइन त ? साँच्ची... दाइ, आज यति दिनपछि तिमीलाई देख्दा साह्रै खुसी लाग्यो, साह्रै...!”^{१०५} दलबहादुरको नानी भएपछि उसकी आमालाई छिमेकी कार्की बूढाकी स्वास्नीले भनी- “दिदी, तिमी कस्ती भाग्यमानी ! नातिको अनुहार हेर्न पायौ। खै हाम्रो त ?”^{१०६} उपन्यासमा उल्लिखित यस्ता उदाहरणहरूले उपन्यासका पात्रहरूले भाग्यवादमाथि विश्वास गरेको प्रमाणित हुँदछ।

४.१.३.३ लोकसंस्कृति

४.१.३.३.१ चाडपर्व

चाडपर्व भनेको कुनै समुदायले मनाउने सामाजिक घटना हो, जसमा क्रीडा, उत्सव, रीतिथिती, मिष्टान्न भोजन, बाजागाजासहित नाचगान गरिन्छ। चाडपर्वले मानिसको एकनासे सङ्घर्षमय जीवनलाई बिर्सेर एकैचोटि हर्षोल्लास, आनन्द एवम् मनोरञ्जन गर्ने अवसर

^{१०४} पराजुली, ‘लोकगाथामा लोकतत्त्व’, पृ. ६८

^{१०५} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. ३३

^{१०६} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १४२

प्रदान गर्छ। प्रस्तुत कृतिमा पनि दसैं, तिहार, माघे सङ्क्रान्ति आदि पर्वहरू हर्षोल्लास साथ मनाएको देखाइएको छ। यस कृतिमा माघे सङ्क्रान्तिको दिन प्रातःकालमा नेपालको अरूण खोला, सुनकोसी, दूधकोसी र तामाकोसी नदीमा मकर स्नान गरेको अनि गोठालाहरू वन तरूल र दहीमही खाएको वर्णन गरिएको छ। भारत दार्जिलिङको टिस्टा र रङ्गीत नदीको दोभानमा लाग्ने ऐतिहासिक एवम् प्रसिद्ध त्रिवेणी माघे उत्सवको चहकमहकको चित्रण उपन्यासमा पाइन्छ-

“भोली बिहान सूर्योदय हुनुभन्दा अघि नै सङ्क्रान्ति नुहाउनु जाने मानिसहरू उठे। खोलाको गडतीरमा पुजा गर्नेहरूले आफ्ना पुजाको आयोजन गर्न लागे। कुखुरा, हाँस, परेवा, भेडा, बाखा, राँगा आदि अनेक जीवहरूलाई बलिस्वरूप ध्वंस पारेर तिरबेनी माईको पुजा गरियो- टिस्टा खोला रगतले रातै भयो। सङ्क्रान्तिका दिन स्नान गरेदेखि जीवनका जम्मै पाप काटिन्छन्, रोग-कष्ट हरण हुन्छन् भन्ने यी सुधा मानिसहरूको विश्वास थियो।”^{१०७}

चाडपर्वमा मेला जानु, रक्सीजाड सेवन गर्नु, जुवातास खेल्नु एवम् नाचगान आदि क्रीडाहरू खेलेर मनोरञ्जन गर्नु लोकजीवनको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि टिस्टा-रङ्गीतको दोभानमा मानिसहरू भेला भई जाँडरक्सी खाएको, जुवातास खेलेको, जुवारी खेलेको, धान नाच, डम्फू नाच नाचेर मनोरञ्जन गरेको चित्रण गरिएको छ।

नेपालीहरूको अर्को महान चाड दसैं र तिहारको पनि उपन्यासमा खुबै सजीव चित्रण गरिएको छ। रनेले आत्महत्या गर्नपूर्व खुबै उल्लासपूर्वक दसैं र तिहार मनाएको चित्रण पाइन्छ-

^{१०७} बाडदेल, 'मुलुक बाहिर', पृ. १४-१५

“सबै गाउँ-छिमेकहरूले घर लिपलाप गरे- पचेरा लाए, सफा-सुग्घर गरी चाडमा घर परिष्कार पारे। गाउँ-घरमा मादल नाच लायो, आफू पनि मादल बजाउँदै तरुनीसित खूब नाच्यो।... तिहारमा पनि डम्फु बजाउँदै गीत गायो, नाच्यो- देउसी- भैलो खेल्यो। सयपत्री फूलका माला लाएर गाउँ-घर डुल्यो-रातभरि तास-जूवा पनि खेल्यो।”^{१०८}

नेपाली लोकजीवनले दसैंमा मालसिरी गाउँदै, सबै नातागोता भेटघाट गरी चामलको रातो टीको लगाउने प्रचलन छ। शरदीय दसैं भन्नसाथ मौसम नै रमाइलो हुन्छ। दसैंको लगत्तै पन्ध्र दिनपछि अर्को चाड तिहारमा पनि देउसी, भैलो खेलेर हर्षोउल्लासपूर्वक मनाइन्छ- “दसैं गएर तिहार पनि आयो। तिहारमा छिमेकले लक्ष्मी पुजे, देउसी-भैलो खेले- मारूनी नचाएर, मादल बजाएर डम्फू-नाच गाएर गाउँ-घर रमाइलो पारे।”^{१०९}

गाउँले जीवनमा लोकतात्त्विक चेतनाको हेक्का चाडपर्वमा अभिव्यक्त भएको हुन्छ। यस किसिमको चाडपर्व वा मेलामा निम्नवर्गीय गाउँले मानिसहरूमा देखिने अकृत्रिम उल्लासलाई आर्थिक वैषम्य र दरिद्रताले पनि बाधा पुऱ्याउन सक्ने भन्ने कुरो प्रस्तुत कृतिमा स्पष्ट भएको छ तथा यस किसिमको उल्लासलाई उपन्यासकारले दृश्यात्मक प्रविधिद्वारा वर्णन गरेको पाइन्छ।^{११०} आजभोलि हाम्रो लोकजीवनबाट हराउँदै गएको मारूनी नाच, मादले नाच यस उपन्यास *मुलुक बाहिर*मा निकै ठाउँ उपन्यासकारले चर्चा गरेका छन्। विशेष चाडपर्वको समयमा यस कृतिका पात्रहरूले मादले नाच र मारूनी नाच नाचेका छन्। उदाहरणार्थ,

^{१०८} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. ४७

^{१०९} बाडदेल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १२४

^{११०} दाहाल, ‘दार्जलिङका नेपाली’, पृ. १४४

“एक दसैमा, सेर्वा बूढो गाउँघरमा छिमेकीहरूले मिलेर लाएको मादल नाचमा लागेर खूब गाउँघरमा डुल्यो। मादल बजाएर मारूनीसित नाच्यो-साता दिनसम्म घरमा त्यसको वासै भएन।”^{१११}

लोकजीवनबाट विलिन हुन लागेका यी नाचहरू यस उपन्यासमा संरक्षित भएर बसेको छ।

४.१.४.३.२ अभिवादन शैली

उमेर वा साइनोले आफूभन्दा अग्रज व्यक्तिलाई ढोग गरेर उनीहरूबाट आशीर्वाद थाप्ने रीति नेपाली लोकजीवनमा परम्परादेखि चलिआएको छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि दलबहादुरलाई मसिनीले अनि दलबहादुरले आफ्नी आमालाई ढोग गरेको प्रसङ्ग छ। उदाहरणार्थ, “दलबहादुर छाता मारेर दलानमा परिसकेको थियो। मसिनीले आदरको भावले ढोगिदिई।....आमालाई देखेबित्तिकै दलबहादुरले आफ्नो कुम्लो भुइँमा राखेर आमाको गोडामा शिर राखेर ढोगिदियो।”^{११२} यसप्रकारले नेपाली लोकजीवनमा ठुलोलाई श्रद्धा गर्नु राम्रो संस्कार मानिन्छ।

४.१.३.४ लोकसङ्गीत

लोकजीवनको विभिन्न अभिव्यक्तिका माध्यममध्ये लोकगीत पनि एउटा महत्त्वपूर्ण माध्यम हो। यसले लोकजीवनका विभिन्न सामाजिक संस्कारहरूलाई पनि अभिव्यक्ति दिन्छ। जन्मदेखि मृत्युसम्मका विभिन्न क्रियाकलापहरू वा संस्कारलाई गीतकै माध्यमद्वारा अभिव्यक्त गरिन्छ। लोकगीतमा सामूहिक भावनाको अभिव्यक्ति हुने हुनाले यसमा व्यक्ति

^{१११} बाङ्देल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १४९

^{११२} बाङ्देल, ‘मुलुक बाहिर’, पृ. १२७

विशेषको छापभन्दा पनि समकालीन सामाजिक परिवेश, वातावरण, चालचलन, संस्कार-संस्कृति, परम्परा र सामाजिक मूल्य-मान्यताहरूको छाप बढी मात्रामा हुन्छ।^{११३} उपन्यासकार लैनसिंह बाडदेलले पनि *मुलुक बाहिर*मा विभिन्न प्रकारका लोकनाचहरू-मारुनी नाच, लिम्बू नाच, धान नाच आदिको चित्रण गरेका छन् भने विभिन्न प्रकारका लोकबाजा एवम् लोकगीतहरूको चित्रण गरेका छन्। लोकगीतकै चर्चा गर्दा रने र म्याउची टिस्टा जङ्गलको रूखमुनि बसेर रनेले पात बजाउँदै वनै प्रतिध्वनित हुने गरी लैबरी^{११४} गीत गाएका छन्। टिस्टा र रङ्गीतको दोभानमा माघे मेलामा रने र म्याउची माघे मेला घुम्नु जाँदा मेलामा लिम्बू नाच, डम्फू नाच, धान नाच एवम् जुवारीहरू खेलेको चित्रणले उपन्यासलाई लोकजीवनको सन्दर्भमा ल्याएर उपन्यासकारले यो उपन्यास लेखेका छन्।

युद्धसँग नेपाली लोकजीवनको गहिरो सम्बन्ध रहेको छ। गोर्खा वा नेपाली भन्नासाथ विश्वमा लडाकू, वीर जातिको रूपमा परिचित छन्। पहिलो विश्वयुद्ध हुनुभन्दा अघि रने पनि पल्टनमा नाउँ लेखाएर, कम्मरमा खुकुरी भिरी सामरिक जोसले “जानुपन्यो जर्मनकै धावामा...”^{११५} नामक प्रसिद्ध लोकगीत गाउँदै पल्टन गएको छ। रने पल्टनबाट आएपछि दलबहादुरकहाँ नै बस्ने गर्छ। रनबहादुरको घरको आँगननेरबाट तरुनीहरू जिस्काउँदा गीत गाएको चित्रण उपन्यासमा छ- “आइतबारको दिन हाट गर्न जाने तरुनी ठिठीहरूलाई देख्यो भने रनबहादुर आँगनमा फुत्त निस्कन्थ्यो र डिलमा उभिएर ती ठिठीहरूले सुन्ने गरी भाका फेरीफेरी गीत गाउँथ्यो-

^{११३} कवीर बस्नेत, सन् २०१३, 'नेपाली श्रमगीत : दार्जिलिङको सन्दर्भ', *नेपाली लोकवार्ता : अध्ययनहरू*, पुष्कर पराजुली (सम्पा), नेपाली विभाग : उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, पृ. ४९

^{११४} बाडदेल, 'मुलुक बाहिर', पृ. ९

^{११५} बाडदेल, 'मुलुक बाहिर', पृ. २९

देखेपछि माया लाग्छ, नदेखेकै जाती...”^{११६}

यस्ता लोकगीतले बाडदेलको मुलुक बाहिरमा लोकजीवनको छाप प्रशस्तै मात्रामा भएको पाइन्छ।

४.१.३.५ लोकभाषा

क. लोकमा प्रचलित शब्द

यस उपन्यासमा प्रयुक्त लोकमा प्रचलित शब्दहरू यसप्रकार छन्- आरा, धरान, आरा काटनु, तख्ता, बिम, मुर्चुङ्गा, बिनायो, चोया, डोको, नाम्लो, थुन्से, दाउरा, मुढा, रूमाल, दौराको फेरा, गुन्द्रीबजार, गाईको गोठ, दूध, खुकुरी, पोथी, पटुका, तमाखु, तीतेपाती, जाँडरक्सी, दाई, भाउज्यू, झिसमिसे, छत्रे टोपी, चोरबाटो, जेठा, भिनाज्यू, घुम, राडी, साली, मकल, बर्को, कान्छी, खाँडीको पटुका, मादल, कुँडो, दुनेलो, दर्केर, सिन्की, सातु-चामल, सुरुवाल, भोटे गाउँ, छोरीज्वाइँ, डम्फू, मारूनी, झरी, दोरलिड, खलासी, खोपी-जुवा, नाति-नातिनाहरू, पन्चैबाजा, पुस, सिमसिम पानी, कोठे बारी, मकै, तुवाँलो, भुक-भुक उज्यालो।

ख. कसम खाने चलन

लोकजीवनमा आपस्तमा बातचित गर्दा एवम् आफ्नो भनाइलाई प्रमाणित गर्न कसम वा किरिया खाने चलन छ। यस उपन्यासमा पनि रनेलाई खालिड बूढाले रक्सी खाने निवेदन गर्दा रनेले रक्सीमा किरिया हालेको प्रसङ्गले यी पात्रहरू लोकजीवनबाट प्रभावित देखिन्छन्।

^{११६} बाडदेल, 'मुलुक बाहिर', पृ. ४४

ग. उखान

यस कृतिमा प्रशस्त उखानहरू प्रयोग गरिएका छन्। उदाहरणार्थ,

- नचिने सम्म पो को हो को हो- चिन्हेपछि माया मोह अरे !
- आमा ! सास छउञ्जेल त आश राखुपर्छ
- रीस खा आफू- बुद्धि खा अर्का ।
- बाबै संसार यस्तै छ । सपानेभन्दा बिगाने धेरै हुन्छन् ।
- आइमाईहरूलाई बेसी सुख भयो भने मात्तिन्छन् अरे ।
- सुखले दुःख खोज्छ- दुःखले काल खोज्छ ।
- एक दिनको पाहुना मीठो खा- दुई दिनको पाहुना जतासुकै जा ।
- खतिको बेला मति आउँदैन ।

घ. अनुकरण शब्द

भुतुक्क, झडडग, झमक्क, पुलुक्क, लुखुर- लुखुर, टुप्लुक्क, रनक्क, फनक्क, सुँक्क- सुँक्क, टुक्क, टक्क, इवाम्म, आछुछु, जुरूक्क, थपक्क, टुकटुक, जुरूक्क, घुर्लम्मै, खस्याकखुसुक, झल्याँस्स, झुरूम्म, घुर्लम्म, टक्क, थपक्क, जुरूक्क, टुकरूक्क, भडाड, भुदुड, इवास्स, भुतुकै, कल्याड- कुलुड, खुरूखुरू, झरझर, थपक्क, लुटुपुटु आदि अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले यस उपन्यासलाई लोकजीवनको नजिक उभ्याइएको पाइन्छ ।

ड. व्यक्ति नाम

म्याउची, रने साहिँला, खालिड बूढो, सेर्बा बूढा, माहिला भुजेल, मसिना, दलबहादुर, कर्णबहादुर, जिते, रूपा, हर्के, चतुर्मान, कान्छा राई, भक्तबहादुर, हस्तमान आदि व्यक्ति नामहरू नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित नामहरू हुन्।

च. वाग्धारा

उपन्यासमा प्रयुक्त वाग्धाराहरू यसप्रकार छन्-

मुख फुलाउनु, टिकाटालो गर्नु, मुखाले हुनु, चेब्रे पार्नु, जङ्गार तर्नु, भुतुक्क पार्नु, छक्का पञ्जा गर्नु, भाले पोथी जस्तो हुनु, डाँडा पारीको घाम हुनु, पोडे हुनु, आँखा लाउनु, मुखामुख गर्नु, किरिया हाल्नु, डेग नसर्नु, आँखा अँगार हुनु, भाग्य फुट्नु, मट्टी हुनु, छेड हान्नु, मतो गर्नु, मट्टी दिनु, रगत सुक्नु, बाटो लाग्नु, पैसा चेप्नु, कुकुर मर्न्यो कि बिरालो मर्न्यो हुनु, आड तान्नु, वरको सिन्को पर नसार्नु, अघि पछि लाग्नु, अमिलो पिरो खानेबेला हुनु, लाज ढाक्नु, अल्याङ्ग टल्याङ्ग गर्नु, दशा लाग्नु, रवाफ देखाउनु, दुःख बेसाउनु, टन्न हुनु, गाँजिएर बस्नु, हात लाएर चलनु, पेटका कुरा लुकाउनु, हृदयमा आगो बल्नु, रगत तान्नु, हस्याड—फस्याड गर्नु, लामो सास तान्नु, चुकचुक गर्नु, गुहार गर्नु, एक कान दुई कान मैदान हुनु, सुखले मात्तिनु, घर फुटाउनु, पाप चिताउनु, पाप देख्नु, घिडघिडो रहनु, पाप सम्झिनु, दशा लाग्नु, काखी बजाउनु, हातेमालो गर्नु, मुख सुक्नु, मन भाँचिनु, धोको रहनु, घरबार गर्नु, मन दुखाउनु, आँसुले भेट्नु, सुरसार गर्नु, मुख हेर्नु पाउनु, गाला राता हुनु, चिरञ्जीवी हुनु, बैकुण्ठवास हुनु, छाँद हालेर रूनु, हरेस खानु, आँखा थुन्नु, गाउँघर अँध्यारो हुनु, ओछ्यान लाग्नु, पेट पाल्नु, हाड र छाला हुनु, अन्सार काट्नु, झर्को लाग्नु, स्वाहा हुनु, तरान आउनु, चित्त फाट्नु, रात काट्नु, परत्र बिग्रिनु, चेब्रे पारेको, आँखाबाट

आगाका फिलुङ्गो निस्कनु, मासु खाने आदि वाग्धाराको प्रयोगले यस उपन्यासलाई नजिक तुल्याएको छ।

यस उपन्यासमा भाववाचक वा विस्मयादिबोधक शब्द पनि निकै प्रयोग गरिएको छ जो लोकभाषाको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। जस्तै- आइयू !, अस्, बाबै, अहो !, आमुइ!, थुय्या !, लौ हेर !, बरा !, हेर ! हेर !, हो !, छि: छि: आदि।

४.१.४ निष्कर्ष

बहुमुखी प्रतिभाका धनी लैनसिंह बाडदेलको *मुलुक बाहिर* उपन्यास प्रयोगगत लेखनको हिसाबले नेपाली साहित्यको एउटा माइल खुट्टी हो। यस औपन्यासिक कृतिलाई पहिलो सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास पनि भनिन्छ। निम्नवर्गीय जनजीवनको आर्थिक पृष्ठभूमिमा संरचित यो उपन्यास नेपाली लोकजीवनको काखमा जन्मिएर हुर्किएको छ। नेपाली लोकजीवनले पालन गर्ने विभिन्न प्रकारका चाडपर्वहरू, लोकनाच, लोकखाद्य आदि लोकतत्त्वहरू यस उपन्यासमा प्रशस्तै प्रयोग भएको देखिन्छ। लोकजीवनमा पालन गर्ने विभिन्न प्रकारका लोकसंस्कारहरू जस्तै, जन्म संस्कार, मृत्यु संस्कार आदिको वर्णन पाइन्छ भने मृत्यु संस्कारमा छरछिमेकी, गाउँलेहरूले जनाउने सहानुभूति, समवेदना, सहयोग एवम् मरौं पर्दा रामायण पाठ गरिएको चित्रण उक्त उपन्यासमा अनेकौं लोकतत्त्वको प्रयोग भएको छ भनी माथि गरिएका विश्लेषणात्मक अध्ययनले पुष्टि गर्दछ।

४.२ लगन उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन

४.२.१ अच्छा राई रसिकको परिचय

थोरै बाँचेर धेरै लेखे र ख्याति प्राप्त गर्ने साहित्यकारहरूमा अच्छा राई रसिक पनि एकजना हुन्। उनको जन्म दार्जिलिङमा ११ अक्टुबर सन् १९२८मा अनि मृत्यु १५ अगस्त सन् १९५२मा भएको थियो। माता धनलक्ष्मी र पिता रणधोज राईको सन्तानका रूपमा जन्मेका रसिकले २२ वर्षको कलिलो उमेरमा नै तिनवटा उपन्यास प्रकाशित गर्नाका साथै विभिन्न पत्र पत्रिकामा लेख, कविता, कथा, निबन्धहरू प्रकाशित गर्न सफल भएका छन्।

उनका प्रकाशित कृतिहरू- लगन (सन् १९५५), सप्तकोसी (सन् १९५५), दोभान (सन् १९६४), घरज्वाइँ (अपूर्ण उपन्यास) र रसिक रचनावली (सम्पा. रामलाल अधिकारी, सन् १९८२), अच्छा राई रसिकका अप्रकाशित कृति (सम्पा महानन्द पौड्याल, सन् १९८९) जस्ता पुस्तकहरूमा उनको कृतिहरू सङ्कलन भएको पाइन्छ।

रसिकको उपन्यासकारिता रूपनारायणकै उपन्यास लेखन परम्पराबाट प्रभावित देखिन्छ। उनका औपन्यासिक विशेषतामा स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति, नैतिक मूल्य, समाजमा नारीको स्थान, नारी शिक्षा, तथा जाति प्रथाको विरोध आदि मूल स्वर भएर अघि बढेको देखिन्छ।

४.२.२ लगनको परिचय

अच्छा राई रसिकको पहिलो उपन्यास *लगन* २३ नोभेम्बर सन् १९४८ देखि १५ दिसम्बर सन् १९४८ समयावधिमा दार्जिलिङमा लेखेका थिए।^{११७} लगभग तेइस दिनमा लेखी सिद्ध्याएको यो उपन्यास बिस परिच्छेदमा विभाजित छ। यो मूलतः स्वच्छन्दतावादी भावधारामा रचिएको सहरीया सामाजिक जीवनलाई लिएर लेखिएको उपन्यास हो। यसमा युवा-युवतीबिच प्रेमको प्रधानता, प्रकृतिका विविध रूपको चित्रण, विद्रोह चेतना, आत्माभिव्यञ्जना, वैयक्तिकताजस्ता तत्त्वहरू समाविष्ट छन्।^{११८} तृतीय दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरी लेखिएको यस उपन्यासमा वर्णनात्मक शैली पाइन्छ। जातपातको भेदभाव, कुसंस्कार, तत्कालीन दार्जिलिङको युवावर्गमा आएका सामाजिक, राजनीति, सांस्कृतिक चेतना, नारी शिक्षाको प्रसङ्ग पनि उपन्यासमा खुबै सुन्दर ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। यसको कथावस्तुको धरातल दार्जिलिङ सहर, बिजनबारीको कैँजले बस्ती हुँदै कलकत्तासम्म फैलिएको छ। उपन्यासको कथानकको समयावधि लगभग पाँच वर्षको छ। यसमा रैखिक ढाँचाको कथानक पाइन्छ। कथानकलाई सरासर अघि बढाउँदै लगिएको छ। कथानक सामान्य प्रेमालापबाट प्रारम्भ भई बिचमा प्रेमको जटिल अवस्थाबाट गुज्रेर फेरि अन्तमा संयोगमा टुङ्गयाइएको छ।^{११९}

४.२.३ लगनमा लोकतत्त्व

यस उपन्यासमा लोकजीवन, विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू जस्तै, सपनासम्बन्धी लोकविश्वास, अपशकुनसम्बन्धी लोकविश्वास, ईश्वरसम्बन्धी लोकविश्वास पाइन्छ।

^{११७} दाहाल, 'दार्जिलिङका नेपाली', पृ. ९१

^{११८} नवीन पौड्याल, सन् २०११, *आख्यान अनुशीलन*, ओरियन प्रेस इण्टरनेशनल, दार्जिलिङ, पृ. ११२

^{११९} पौड्याल, 'आख्यान अनुशीलन', पृ. ११३

लोकसंस्कृतिमा विवाह संस्कार, जातिप्रथा, अतिथि संस्कार र मृत्यु संस्कार पाइन्छ भने लोकभाषाअन्तर्गत लोकबोली, उखान, वाग्धारा, व्यक्ति नाम, साइनो सूचक शब्द, स्थान नामहरू र लोकप्रचलित शब्दहरू एवम् लोकसङ्गीत आदि लोकतत्त्वहरू पाइन्छन्। यी लोकतत्त्वहरूका विस्तृतरूपमा तल चर्चा गरिन्छ।

४.२.३.१ लोकजीवन

प्रस्तुत उपन्यासमा दार्जिलिङको सहरीया लोकजीवन र कैँजले बस्तीको ग्रामीण लोकजीवनको चित्रण पाइन्छ। दार्जिलिङको शनिबारे हाट, सिनेमा हेर्न गएका अनि दार्जिलिङमा नाटकहरू मञ्चित भएका प्रसङ्गहरू उपन्यासमा विशेष रूपले उल्लेख छन्। दार्जिलिङको चोकबजारमा लागेको शनिबारे हाटमा मारवाडीहरूले लुगाहरू अनि बस्तीवालाहरूले अम्बक, सुन्तला, इस्कुस, फर्सी, साग, गुन्द्रुक, किनेमा आदि हाटमा बिक्री गर्न ल्याएको, हाटमा सामान बिक्री गरिसकेपछि बस्तीवालाहरू भोटिनीको दोकानमा कोदोको तोडबा तान्न गएका, हाटमा नेपाली बाहेक अन्य जाति बङ्गाली, मदेशिनीहरू सामान किन्न आएका, रेलको लीकको बिचमा कुल्लीहरू खोपी तथा दोगलपाटे खेलेको दृश्यहरूले प्रस्तुत उपन्यासलाई लोकजीवनको नजिक ल्याएको छ।

दार्जिलिङको आर्थिक लोकजीवनको चित्रण रिट्टेको घरको चित्रणबाट बुझ्न सकिन्छ। जस्तै,

“सानो घर, काठ र च्यादर मात्रको भुइँ चिसो माटोको। सिलिङ्गमा दाउराको धुवाँले कति वर्षदिखि जमाएको धुवाँसो, दश बीसवटा प्वाँलबाट आकाशका

ताराहरू देखिने। उसमाथि एक प्रकारको काँचो मासुको दुर्गन्ध, वमन हुन खोज्ने, चूहामाथि तार टाँगेर मासु झुण्डाइएको।”^{१२०}

भारमा यसरी मासु सुकाउनु दार्जिलिङीय लोकजीवनको अभिन्न पाटो हो। सभ्यताको विकास संगसंगै हाम्रो संस्कृति पनि हराउँदै गएको स्थितिमा उक्त चित्रणले हाम्रो संस्कृति तथा लोकजीवनलाई बँचाई राखेको देखिन्छ। यसै सन्दर्भमा इन्द्रबहादुर राई लेख्छन्- “दार्जिलिङमा अघि सबै नेपाली घरमा माटोको दिनहुँ पोतिने चुल्हा हुन्थ्यो, चुलामाथि भार हुन्थ्यो, भारभरि दाउरा, भारमुनि चोया वा तारमा उनिएको मासु र हरियो खोर्सानीहरूको लुड। बाहिर अलि पर जुठेल्लो। ग्यास औभवन र कूकर अब घरहरूमा भित्रिँदा कता पुग्यो चुल्हा, भार, सोते, चिम्टा र सुकाएको मासु ! किचनभित्रै सिङ्क राखिएर जुठेन जुठेल्लो पनि भुलिइयो।”^{१२१} वर्तमान सहरीया जीवनमा र सभ्यताको विकास संगसंगै हाम्रो संस्कृति, हाम्रो जीवनशैली प्रतिदिन लोप हुँदै गइरहेका छन्।

४.२.३.२ लोकविश्वास

नेपाली लोकजीवनमा पशुप्राणी, भूतप्रेत, दिन-महिना, शकुन-अपशकुन आदिसम्बन्धी विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू पाइन्छन्। यी लोकविश्वासहरू *लगन* उपन्यासमा यसरी चित्रित छन्- जस्तै, पशुसम्बन्धी लोकविश्वासमा गाउँमा राति फ्याउरा करायो भने गाउँमा मरौ पछि भन्ने लोकविश्वास प्रस्तुत उपन्यासमा यसरी चित्रण गरिएको छ- कृष्णचन्द्र एकदिन बेलुकी घर आउँदा झेलखानाको बारीमाथि फ्याउरो कराएको सुन्छ। त्यसै राति

^{१२०} अच्छा राई रसिक, सन् १९५५, *लगन*, दार्जिलिङ : प्रचारणी सभा, पृ. ३१

^{१२१} इन्द्रबहादुर राई, सन् १९९९, ‘परिप्रेक्ष्यमा भारतीय नेपाली संस्कृति’, *निर्माण संस्कृति विशेषांक*, पवन चामलिङ ‘किरण’ (सम्पा), वर्ष १९, अङ्क ३४, दक्षिण सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, पृ. १३

रिष्टे सार्कीको घरमा मरौ परेको घटनाले सो लोकविश्वास हाम्रो गाउँ समाजमा रहिआएको प्रमाणित हुन्छ।

कुनै व्यक्तिको बारेमा कुरा गर्दा गर्दै ठ्याक्क त्यही व्यक्ति आइपुगे उसको आयु लामो हुन्छ भन्ने लोकविश्वास हाम्रो समाजमा पनि विद्यमान छ। यही प्रसङ्गमा राधिकाको बाउ मेजर साहेबले कृष्णचन्द्रको कुरा गर्दा गर्दै कृष्णचन्द्र आइपुग्दा मेजर साहेबको “आयु त लामै छ नानीको हामीले तपाईं कै कुरा गर्दै थियौं” भन्ने संवादले यही लोकविश्वास उपन्यासमा उल्लेख गरिएको छ।

भूतप्रेतप्रति सबैले विश्वास गर्छन् भन्ने छैन तर धेरै जसो मानिस भूतप्रेत भनेपछि डराउनका कारण यही लोकविश्वासले हो। विष्णुमायाकी बोजुले विष्णुमाया र उसकी सङ्गनीहरूलाई राती झ्याल ढोकाहरू राम्ररी थुनेर सुत्नु मुर्कट्टा पस्ला है भन्ने निर्देश दिएको प्रसङ्गले उपन्यासका पात्रहरूमा भूतप्रेतप्रति विश्वास रहेको स्पष्ट हुन्छ।

कृष्णचन्द्रको घरमा सत्यनारायणको पुजामा निम्तो हुँदा मेजनी औँसीको रात बालक अर्जुनलाई के के लाग्ला भनी घर छोड्न नमानेको घटनाले लोकविश्वास अनुसार औँसीको रातमा नानीहरूलाई रातिहुँदो हिँडाउनु हुँदैन विमार हुन्छ एवम् भूतप्रेत लाग्छ भन्ने विश्वासलाई देखाउन खोजिएको छ।

मानव समाज धेरै संस्कृति र संस्कारहरूले निर्मित हुन्छ। तीमध्ये केही यस्ता संस्कृति संस्कारहरू छन् जो हाम्रो पुजा अनुष्ठान, खोला, धारा अथवा चोखो ठाउँतिर पुजा सेलाउने मान्यता राखेको पाइन्छ। यस उपन्यासमा पनि पुजा सेलाउन रानी हिटी नामक धारामा लगिएको छ। हिटी लोकजीवन तथा इतिहाससँग गाँसिएको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। यसको ऐतिहासिक र सांस्कृतिक मूल्य छ। हिटी धारामा कहिल्यै पानी सुक्दैन भन्ने

लोकविश्वास जनजीवनमा प्रचलित देखिन्छ। विशेष दार्जिलिङ, सिक्किम भेगतिर पानीको स्रोत भएको स्थानतिर हिटी धारा बनाइएको पाइन्छ। सार्वजनिक स्थानमा सबैले पानी पिउने सिमेन्टले बनाएको धारालाई हिटी भनिन्छ। 'हिटी' शब्द नेवारी भाषाबाट नेपालीमा आएको हो भने नेपालीमा यसलाई 'ढुङ्गे धारा' भनिन्छ।

काठमाडौं उपत्यकाका नेवार समुदायका अग्रजहरूले विशेष नेवार बस्तीहरूमा हिटीधाराको निर्माण गरेका थिए। विशेष १५ औं शताब्दीमा लिच्छवीकालदेखि हिटी धाराको निर्माण गरिएको अनुमान गरिन्छ। त्यस समय हिटीलाई 'कृति' वा 'स्मृति' भनिन्थ्यो भने पछि १३ औं शताब्दी, मल्लकालमा आएर ढुङ्गेधाराले 'हिटी' नामले प्रसिद्धी पायो।^{१२२} हिटी धाराको आफ्नै सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, धार्मिक एवम् सामाजिक महत्त्व छ। हिटी धारा विभिन्न पशुप्राणीको जस्तै- गोही, गाई, हात्ती, बाघ, बाखा आदिको मुखको आकारमा एवम् चराहरूको आकारमा पनि निर्माण गरिएको हुन्छ। नेवारी भाषा र संस्कृतिसँग प्रत्येक जोडिएको यस्ता ढुङ्गेधारा (ल्वँहिटी), सुनधारा (लुँहिटी), मरुहिटी (केही नभएको धारा), थँहिटी (माथिल्लो धारा), क्वहिटी (तल्लो धारा), वह हिटी (चाँदीको धारा)^{१२३} आदि अहिले पनि काठमाडौं उपत्यकासित जोडिएको छ।

४.२.३.२.१ सपनासम्बन्धी लोकविश्वास

लोकजीवनले सधैं सपनामाथि विश्वास गरेको पाइन्छ। भविष्यमा हुने घटनाहरूको सङ्केत वा भविष्यवाणी कहिलेकाहीं सपनाको माध्यमबाट प्रकट हुन्छ भन्ने विश्वास लोकजीवनमा

^{१२२} रिद्धी प्रधान, ढुङ्गे धारा : अ केस इस्टी अफ द थ्री सिटी अफ काठमान्डु भेल्ली, ई-पुस्तक, Himalayan.socanth.cam.ac.uk>pdf>anci... ०२ मङ्सिर, सन् २०१८, समय अपराह ३:४५ बजी।

^{१२३} <http://www.Kantipath.com/pv/news/614,११> असार, सन् २०१९, समय अपराह २:३० बजी, काठमाडौं।

धेरै अधिदेखि रहिआएको छ। यस उपन्यासमा पनि कृष्णचन्द्र रेलमा कलकत्ता जाँदा रेलमै निधाएर सपना देखेको वर्णन छ-

“सुबेदार धनमान र राधिका यज्ञभूमिको समीपमा बसेका थिए। राधिकाले निहुरेर सालले घुम्टो हालेकी थिई ! सुबेदार धनमानले शरीरमा कालो पोशाक लगाएका थिए औ कपालमा तेल चिप्लै दलेर बाल कोरेका थिए। ...मेजर साहेब पनि कालै पोशाक लाएर यज्ञभूमिको छेउमै बसेका। दही चामल मुछेको टीका थियो। सहसा बालक अर्जुनले आएर त्यो टीका भएको थालमा टेक्यो, बत्ती घोप्टेर निभ्यो...”^{१२४}

सपनामा बत्ती घोप्टिएको देख्नु अपशकुन मानिन्छ। कृष्णचन्द्रले सपनामा बत्ती घोप्टिएर निभेको देख्नु बित्तिकै ऊ चढेको रेल पनि दुर्घटना ग्रस्त हुँदछ। सपनामा धनमान र मेजर साहेबले कालो पोशाक लगाएको देख्छ। सपनामा कालो पोशाक लगाएको मान्छे देख्नु पनि अपशकुन मानिन्छ अर्थात् सपनामा कालो पोशाक लगाएको मान्छे देख्नु यमराजको प्रतीक हो। त्यही रेलमा चढेकी धनमानकी आमा रेल दुर्घटनामा परी मृत्यु हुन्छ र आमाको मृत्युको खबरले उता दार्जिलिङमा धनमान र राधिकाको विवाह हुँदैन हुन्छ। यसरी सपनाले भविष्यमा हुने दुर्घटनाको पूर्व सङ्केत दिएको कुरा उपन्यासमा वर्णित यस दुखद घटनाले यथार्थ जीवनमा पनि भएको प्रमाणित गर्दछ।

४.२.३.२.२ अपशकुनसम्बन्धी लोकविश्वास

निर्धारित समयभन्दा पूर्व देखिने नराम्रो परिस्थितिसम्बन्धी सङ्केतलाई अपशकुन भनिन्छ। शिक्षित अशिक्षित सबै प्रकारका मानिसहरूले अपशकुनप्रति धेरै विश्वास राखेको देखिन्छ।

^{१२४} रसिक, 'लगन', पृ. १५१

अपशकुनले मनभिन्न शङ्का, डर, चिन्ता स्वतः उत्पन्न गराउँछ। उपन्यासको पात्र रिट्टेको पुरानो धुजा भएको राडी बारमा सुकाउँदा त्यो बाटो हिँड्ने गाउँलेहरूले साइत बिग्रियो भनी फाटेको राडीलाई अपशकुन मानेका छन्।

शरीरका विभिन्न अङ्गहरू फर्फराउँदा भविष्यमा हुने शकुन अपशकुनलाई सङ्केत दिन्छ भने कसैले आफू बिमार भएको कुरा बताएको पनि पाइन्छ। नेपाली जनजीवनमा यो लोकविश्वास आजसम्म गहिरो रूपले रहेको छ। जस्तै, स्त्री जातिको देब्रे आँखा फर्फराउँदाको शकुन मानिन्छ भने दाहिने आँखा फुर्फराउनुलाई अपशकुन मानिन्छ। राधिकाको दाहिने आँखा फर्फराउँदा एक सालअघि पल्टनबाट दाजु बितेको खबर आएको थियो भने यसपाली उसको मेजर बाउले उसलाई नसोधी बिहेको निम्ति केटा लिएर आएको अपशकुनको प्रसङ्गले लोकजीवन कति धेरै प्रभावित रहेछ त्यो स्पष्ट हुन्छ।

राधिकाको विवाहमा टीकाको शुभ मुहूर्तको प्रतीक्षा गरिरहेको समय राधिकाको कुमको शाल खसेर टीकाको थालमा बलिरहेको बत्ती निभ्नु र सुबेदार धनमानकी आमा मृत्यु भएको खबर आएर विवाह त्यही रोकिन्छ। लोकजीवनमा कुनै शुभ कार्यमा दियो बत्ती निभ्यो वा कलश घोप्टियो भने अपशकुन हुन्छ भन्ने विश्वास छ। यस्ता विभिन्न क्रियाकलापहरूले लोकजीवन लोकविश्वासबाट नै प्रभावित रहेको सन्देश दिन्छ।

४.२.३.२.३ ईश्वरसम्बन्धी लोकविश्वास

यस उपन्यासका पात्रहरू साधारण मध्यमवर्गीय, हिन्दू धर्मावलम्बी छन्। उनीहरूको ईश्वरप्रति गहिरो आस्था देखिन्छ। उपन्यासको नायक कृष्णचन्द्रको घरमा सत्यनारायणको पुजा हुने भएकाले राधिकालाई पुजामा आउने निम्तो दिएको प्रसङ्ग उपन्यासमा छ अनि राधिका पनि पुजामा ब्रत बस्ने प्रसङ्ग उक्त कृतिमा पाइन्छ। साथै कृष्णचन्द्रको घरमा

धुमधामले सत्यनारायणको पुजा भएको वर्णन उपन्यासमा वर्णित छ। प्रस्तुत उपन्यासको मुख्य नायक नायिका राधिका र कृष्णचन्द्र पनि हिन्दू धर्मको देवता कृष्ण र राधाको नामबाट नै उपन्यासकारले लिएका छन्। उपन्यासमा कृष्णचन्द्रलाई आदर्श, समाज सेवी एवम् समाज सुधारक पुरुषको रूपमा चित्रण गरिएको छ। तसर्थ रिट्टेको घरमा कृष्णचन्द्रले पानी पिउँदा धने सार्की छक्क पर्छ- 'त्यो हृदयमा बूढालाई शंकरको स्मरण भयो, सुमेरु पर्वत मन्थन गर्दा निस्केको हलाहलबाट संसारलाई रक्षा गर्न महादेव नीलकण्ठले विष पिएको मधुरो अस्पष्ट दृश्य बूढाले नाचेको देखे नेत्रमा।'^{१२५} यस प्रसङ्गबाट कृष्णचन्द्रलाई मानवभन्दा माथि देवताको रूपमा देखाउन खोजेको देखिन्छ एवम् धनेको ईश्वरप्रति गहिरो आस्था भएकाले नै कृष्णचन्द्रलाई देवताका रूपमा देखाइएको छ।

प्रस्तुत उपन्यासमा राधाकी आमा पतिव्रता एवम् ईश्वरप्रति गहिरो आस्था राख्ने सधैं पुजापाठ गर्ने नारीको रूपमा चित्रित गरिएको छ। राधिकाले आमालाई प्रसाद खान्न भन्दा आमाले कराउँदै भन्छे-

“सत्यनारायणको कथामा कलावतीले प्रसाद नखाई पति भेट्न जाँदा रिसाएर उसको पतिलाई डुबाइ दिएको कथा सुनेकी छैनौ ? प्रसाद भनेको भक्ति श्रद्धापुजाको साक्षात् वरदान हो, छेत्छेती दर्शन, बुझ्यौ अब ?”^{१२६}

प्रस्तुत उद्धरणबाट राधिकाकी आमाको ईश्वरप्रति अपार विश्वास र श्रद्धा रहेको देखिन्छ।

^{१२५} रसिक, 'लगन', पृ. ३७

^{१२६} रसिक, 'लगन', पृ. ६५

यस उपन्यासमा गाउँलेहरूले रिट्टेको घरमा सहयोग गर्दा कृष्णचन्द्रलाई देवता भनेको एवम् राधिकाले कृष्णचन्द्रलाई देवता समान मानेको प्रसङ्गले ईश्वरप्रतिको आस्थालाई अझ धेरै पुष्टि गर्दछ। यसरी नै अर्की पात्र कृष्णचन्द्रकी आमाको पनि ईश्वरप्रति गहिरो आस्था पाइन्छ। उनी मन्दिरमा सधैं पुजापाठ गरेको अनि प्रसाद र गङ्गाजल लिएर छोरीलाई दिएको प्रसङ्ग उपन्यासमा पाइन्छ। माथि उल्लिखित उदाहरणहरूले यस उपन्यासका पात्रहरू ईश्वरप्रति गहिरो आस्था रहेको प्रमाणित हुँदछ भने लोकले ईश्वरप्रति सधैं आस्था राखेका हुन्छन्।

४.२.३.३ लोकसंस्कृति

४.२.३.३.१ विवाह संस्कार

विवाह प्रथा संसारको प्रायः सबै लोक समाजमा पाइन्छ। विशेष हिन्दूहरूको सोह्रवटा संस्कारहरू छन्। ती विभिन्न संस्कारहरूमध्ये मानिसको जीवनको महत्त्वपूर्ण संस्कार हो विवाह। यस उपन्यासमा पनि पारम्परिक पद्धतिअनुसार राधिका र धनमानको मागी विवाह सम्पन्न भएको चित्रण छ। तर अन्तमा गएर धनमानको विवाह असफल भएको छ। राधिकाको बाउ मेजर साहेबले गाउँ छिमेक, भला पञ्चहरूलाई निम्तो दिई, नौमती बाजा, सनाई, कर्णाल र ग्रामोफोन बजाई तथा लगनको शुभ मुहूर्तमा विवाहको आयोजना गरिएको छ। मेजर साहेब राई जातिका हुनाले राईकै नियमअनुसार राधिकाको विवाह गर्ने निर्णय लिएको कुरा कृष्णचन्द्रलाई भन्छ। उदाहरणार्थ, “हाम्रो दस्तूर के छ भने, तपाईंलाई थाहा नहोला नानी ! केटाले केटी भगाएर लानुपर्छ, तिन दिनपछि केटापट्टिकाहरूले केटीको घरमा सूचना दिनुपर्छ, अनि विवाह हुन्छ। मागेर भए पनि मिलेर सरसल्लाहले नै भए पनि दस्तूर निभाउनलाई तिन दिनका निम्ति भगाएर

लुकाइराखु पर्छ।”^{१२७} यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा विवाह संस्कारलाई लोकजीवनले कसरी पालन गर्दै छ त्यसको सुन्दर चित्रण पाइन्छ।

४.२.३.३.२ जातिप्रथा

प्राचीन समयदेखि लोकजीवनमा प्रचलनमा रहेको जातिप्रथा वा छुवाछूतको चित्रण यस उपन्यासमा पाइन्छ। समाजमा व्याप्त छुवाछूतको भावना समाजको ऐंजेरु भए तापनि आजपर्यन्त हाम्रो समाजले यसलाई उखेलेर फ्याँक्न सकेको छैन। रिट्टेको आमाको देहान्त हुँदा सानो जात वा पानी नचल्ने जात (सार्की) भनी समाजले हेय दृष्टिले ती अछूत जातलाई हेरिएको पाइन्छ- “पोहोर तल माहिला गुरुडकी बोज्यू परलोक हुँदा दुइ सये मलामी, राती रूंगने पनि साठी- सत्तरी जना थिए, रातभर सिलोक पाठ भएथ्यो, आज रिट्टेको घरमा भने बत्तीसमेत छैन।”^{१२८} रिट्टेकी आमाको देहान्त भएर राति रुगनु जाँदा उपन्यासको मूल पात्र कृष्णचन्द्र माथिल्लो पानी चल्ने जातको भएर रिट्टे तल्लो अछूत सार्कीकहाँ पानी पिउँदा सर्किनी आश्चर्यचकित् बनेकी छे। उसलाई कुनै महात्माले विषपान गरे झैं लाग्छ। त्यो दृश्य देखेर सार्की बूढालाई पनि महादेव नीलकण्ठले सुमेरु पर्वत मन्थन गर्दा निस्केको हलाहल विष पिएको झैं लाग्छ। समाजमा उच्च जातका मानिसले निम्न अछूत जातको घरमा पानी खानु हुँदैन भन्ने सामाजिक कुरीति उपर्युक्त पङ्क्तिबाट प्रष्ट देखिन्छ।

^{१२७} रसिक, ‘लगन’, पृ. १२२

^{१२८} रसिक, ‘लगन’, पृ. ३४

४.२.३.३.३ अतिथि सत्कार

लोकजीवनका विभिन्न संस्कारहरूमध्ये अतिथि सत्कार एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। लोकजीवनमा अतिथिहरूलाई देव सम्झी सत्कार गरेको पाइन्छ। कहिलेकाहीं देवताहरू अतिथिका रूपमा घरमा आएका हुन्छन् अनि अतिथिलाई राम्रोसँगले सत्कार गरे घरमा सधैं लक्ष्मीले बास गर्छिन् जसले घरमा सधैं सह हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको देखिन्छ। संसारको कुनै पनि नेपालीले आफ्नो घरमा आएका पाहुनालाई देव सम्झी आदर अनि सत्कार गर्ने गर्छन्। हिन्दू पुराण, शास्त्र एवम् लोककथाहरूमा पनि अतिथि सत्कारसम्बन्धी थुप्रै कथा अनि प्रसङ्गहरू पाइन्छन्। यस उपन्यासमा पनि अतिथि सत्कारसम्बन्धी थुप्रै प्रसङ्गहरू उल्लेख भएको पाइन्छ।

४.२.३.३.४ मृत्यु संस्कार

नेपाली समाजमा आआफ्ना जात गोष्ठीअनुसार अन्त्येष्टि क्रिया सम्पन्न गरिने प्रथा छ। यस्ता अन्त्येष्टि क्रिया आआफ्ना जात गोष्ठीको रीतिथितीअनुसार तथा आफ्नै जातका धामी, झाँक्री वा बिजुवाद्वारा सम्पन्न गरिने प्रथा छ। धामी, झाँक्रीहरूले मृत आत्मालाई संसारबाट बिदा दिने प्रथालाई लोकजीवनमा 'बाटो लगाउनु' भनिन्छ। रिट्टेकी आमाको अन्तिम संस्कार गर्दा आफ्नै जात र धर्मको धने सार्की नामक झाँक्रीले गरेका छन्। उनको विषयमा उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ-

“धने सार्की मापाका झाँक्री हुन्- हल्ला छ तिनलाई बालकैमा बनझाँक्रीले लगेको रे, दाउरा खोज्न जाँदा। यो पहाडको कुरो हो- लगेर बाह्र वर्ष मन्त्रतन्त्र सिकाएर घर फर्काए दिएको रे! चाँदमारी मात्र होइन, अरू पनि धेरै गाउँमा उसको झाँक्री

विद्याको ख्याति फिजिएको छ, कतिलाई मृत्युको निश्चित मुखबाट बचाएर ल्याएका छन्।”^{१२९}

लोकजीवनमा वनझाँक्रीले लगेको झाँक्री चाहिँ जान्ने, सिपालु हुन्छ भन्ने विश्वास छ।

झाँक्रीहरूमा सबैभन्दा शक्तिशाली एवम् झाँक्रीविद्याको गुरु वनझाँक्रीलाई मानिन्छ। वनझाँक्रीले सानैमा केटाकेटीहरूलाई टिपेर लगेर उनीहरूलाई झाँक्रीविद्यामा दीक्षित गराइ फेरि अघि टिपेकै ठाउँमा फर्काएर ल्याउँछन् भन्ने लोकविश्वास छ।^{१३०} वनझाँक्रीसम्बन्धी कुनै निश्चित माप-दण्ड वा रूपरेखा हामी पाउँदैनौं। कतिले वनझाँक्रीलाई आत्म वा वनजङ्गलतिर हिँडिहिँड्ने, खोला वा ओडारतिर अदृश्य रूपले रहने देवयानी विशेष पनि बताएका छन्।^{१३१} कतिपय व्यक्तिले वनझाँक्रीलाई वनदेवता भनेका छन्। लोकजीवनमा वनझाँक्रीसम्बन्धी थुप्रै लोककथाहरू प्रचलित देखिन्छ। यसै सन्दर्भमा *तामाङ संस्कार र संस्कृति* नामक पुस्तकमा रूद्रसिंह तामाङले लेखेका छन्-

“...केही तामाङ बस्तीहरूमा त यस्ता वनझाँक्रीले लगेर शिक्षा पाएको धेरै झाँक्रीहरू पाइन्छ। उनीहरूका अनुसार वनमान्छे जस्तै हुने यी वनझाँक्रीको पुरुष केही सानो कदको हुन्छ भने स्त्री (पोथी) केही ठूलो हुन्छ। पोथीको स्तन ठूलो झोलिएको हुन्छ। भाले वनझाँक्री मानिसको मित्र हुनसक्छ। यसले मानिसलाई आफ्नो प्रभावमा पारेर सामान्यतया मानिस जान नसक्ने स्थानमा लैजान्छ। केही अनुभवी झाँक्रीहरूका अनुसार उसँग प्रशस्त सुनका भाँडाकुँडा भए तापनि उसले खानको लागि उल्टो हातले गडचौला दिने गर्दछ। पोथीले खान

^{१२९} रसिक, 'लगन', पृ. ३२

^{१३०} सुचन प्रधान, सन् २००७, *मिरिक क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली लोकविश्वास : एक अध्ययन*, (अप्रकाशित लघु शोधप्रबन्ध), दार्जिलिङ : उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, पृ. ४५

^{१३१} सुवेदी, 'नेपाली लोकजीवन', पृ. १०२

खोजेमा भालेले बचाउँछ। पोथीले लखेटेमा ओहालो लाग्नु पर्छ र भालेले लखेटेमा उकालो लाग्नुपर्छ भनिन्छ। किनकि पोथीको ठूलो स्तन ओहालोमा झोलिने हुनाले दौडन सक्दैन भने उकालोमा यसले आफ्नो स्तन काँधमाथि चढाएर दौडन्छ भन्ने विश्वास छ। भाले सानो कदको भएकोले उकालोमा मानिसलाई भेट्न सक्दैन भनिन्छ। यस्तै पोथीले भेटेमा खाने र भालेले भेटेमा तान्त्रिक शिक्षा दिनेगर्छ भन्ने विश्वास रहेको छ।”^{१३२}

गोर्खा एन्ड अदर एथनिक हर्बल मेडिसिन्स नामक पुस्तकमा पनि एक भुइँफुट्टा झाँक्रीसितको अन्तर्वार्तामा वनझाँक्रीको शारीरिक गठनको वर्णन गरिएको छ।^{१३३} वनझाँक्रीसम्बन्धी वैज्ञानिक तथ्य वा प्रमाण नपाए तापनि झाँक्रीहरूले गुरु मानी खुबै आदार, सम्मान गरेको पाइन्छ।

लोकपरम्परामा मृत देहको शिरमा दियो बत्ती जलाउनु पर्छ अनि त्यो दियो बत्ती निभ्नेदिनु हुँदैन भन्ने मान्यता छ भने लाशको शिरपट्टी नाङ्गो खुकुरी गाडेर लाशलाई सेतो लुगाले बेर्ने प्रचलन छ भने रिठ्ठेको आमाको सिराननेर पनि पालाको बत्ती बाली दिएको अनि लाशलाई सेतो लुगाले बेरेर छेउमा नाङ्गो खुकुरी गाडिएको छ। यस उपन्यासमा त्यस परम्परालाई पालन गरिएको छ।

मृत शरीरलाई अन्य जातले छुनु पनि हुँदैन यदि अन्य जातले छोए मृत आत्माले बाटो पाउँदैन, भडकिन्छ भन्ने विश्वास छ। कृष्णचन्द्रले रिठ्ठेको आमाको लाशमा निभेको

^{१३२} रूद्रसिंह तामाङ, वि सं २०६०, तामाङ संस्कार र संस्कृति, नेपाल : तामाङ समाज अनुसन्धान तथा विकास केन्द्र, पृ. ८५

^{१३३} एच के प्रधान, सन् २००४, गोर्खा एन्ड अदर एथनिक हर्बल मेडिसिन्स, यु एस ए : युनिभर्सल पब्लिसर्स, पृ. १५

पाला बालन लागदा अतालिएर धने झाँकी आएर कृष्णचन्द्रको हातबाट माचिस खोसेर भन्छ-

“क्षमा गर्नुहोस् बाबू, तपाईं हाम्रो देवतासमान हुनुहुन्छ, हाम्रो हितैषी तपाईं नै हुनुहुन्छ। तथापि कृपा गरेर बत्ती जलाउन मलाई दिनुहोस् तपाईं बुझकी, विद्वान् हुनुहुन्छ- के गरौं? जातभातले मात्र अन्तिम संस्कारहरू गर्ने धर्म चलिआएको छ।”^{१३४}

विशेष मृतकको घरमा मृत देह रुद्धा पुरुषहरूले नै रुड्नु पर्छ भन्ने विश्वास पनि देखिन्छ भन्ने संवादले उक्त विश्वासबाट लोकजीवन यथावत् प्रभावित छ भन्ने पुष्टि हुँदछ। प्रस्तुत उपन्यासमा यसको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको पाइन्छ। लोक परम्परामा मृतकको घरलाई जुठो परेको घर वा अशुद्ध मानिन्छ भने त्यस मरौं घरलाई शुद्ध पार्नका निम्ति गाईको गोबरले लिपी गाईको गहुँत छर्किँदै चोखाएको वा शुद्ध पारेको प्रसङ्गले सो प्रथा यस उपन्यासका पात्रहरूले पनि पालन गरेको बुझिन्छ। मृत व्यक्तिको शव लाँदा मलामीहरूसँगै शंख फुक्दै लगिन्छ अनि जलाउनु वा गाड्नुभन्दा अघि मुखमा दागबत्ती दिइने प्रचलन छ। यस उपन्यासमा यसको सजीव चित्रण उपन्यासकारले गरेका छन्।

४.२.३.४ लोकसङ्गीत

लोकजीवनमा लोकसङ्गीतको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ। प्रकृतिमा विद्यमान सम्पदा खोलानाला, कलकल बग्ने पानी, हावा, खुला आकास, चराचुरुङ्गी आदिका प्रतिध्वनि लोकसङ्गीतको माध्यमबाट लोकजीवनमा ध्वनित भएको हुन्छ। मेलापात जाँदा, बाली रोप्दा वा फसल उठाउँदा, विवाह, पुजापाठ, चाडपर्व एवम् कुनै पनि अनुष्ठानतिर लोक

^{१३४} रसिक, 'लगन', पृ. ३४

गीतहरू गाउँदै मनोरञ्जन गरिएको पाइन्छ। *लगन* उपन्यासमा पनि लोकसङ्गीत, लोकगीत, भजन, मारूनी नाच, खैँजडी भजन आदिको माध्यमबाट प्रयोगमा आएको पाइन्छ। उदारणार्थ, नेपाली समाजमा प्रचलित

“लाहुरेको रेलीमाई ! फेशनै राम्रो

रातो रूमाल रेलीमाई ! खुकुरी भिरेको ?”^{१३५}

नामक लोकगीत उपन्यासमा उल्लेख गरिएको छ। कृष्णचन्द्रको घरमा सत्यनारायणको पुजा हुँदा उसले गाएको भजन, राधिकाले पनि सितार बजाउँदै भजन गाएकी, पुजामा मारूनी नाचेको तथा खैँजडी भजनको प्रस्तुति आदिले *लगन* उपन्यासलाई नेपाली लोकजीवनको सामिप्य पुऱ्याएको छ। यस बाहेक राधिकाका पिता मेजर साहेबले पनि आफ्नै राई भाषाको लोक गीत उपन्यासमा उल्लेख गरिएको छ-

“आथलूम मडे छिमलाङ् थागनु.....

एजी एमी नु.....

कसाङ्ग ! तुहालतुहाल !!”^{१३६}

*लगन*का नायक कृष्णचन्द्र शिक्षित, राजनैतिक सचेत, समाजसेवी, साहित्य र संस्कृतिलाई माया गर्ने तथा हाम्रो हराउँदै गएका लोक बाजागाजा अनि लोक सङ्गीतहरूको संरक्षण गर्नु पर्छ भन्ने युवकको रूपमा उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ।

^{१३५} रसिक, 'लगन', पृ. २७ र १५७

^{१३६} रसिक, 'लगन', पृ. १३६

४.२.३.५ लोकभाषा

प्रस्तुत उपन्यासमा लोकजीवनमा प्रयोग गरिने लोक बोली, उखान, तुक्काहरू, गाली गरिने शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। जस्तै, गाली गर्दा प्रयोग गरिने अपशब्दहरू यस प्रकार छन्-

तँ दाउरी मुख नचला बेसी। शहरमा नबिकेर बस्तीमा डाल देखाउन आएकी जस्ती नठान्, सुनिस्। (पृ. १४४),

जूठीहरू, शहरमा खान नपाएर अर्काको घरमा ढुक्न आएका... (पृ.१४५)

यस्ता शहरका जूठेहरू...थुक्क !! (पृ. १४४)

मर्नु नि अलच्छिनी...(पृ. ६६, १०१)

क. उखान र वाग्धाराको प्रयोग

भालुलाई पुराण सुनाएको जस्तो, काग कराउँदै गर्छ, राडी सुक्दै गर्छ, नेवारको ऋण जस्तो, चोरको मुटु ढुकढुक हुन्छ नै, खाई न पाई छालाको टोपी लगाई, भालुको मन खनिउ माथि, आफ्नै खुट्टामा बञ्चरो नहान, ऋण खानु, जसको जौ खानु उसकै जुंगा माइनु, जाडो सारो चम्क्यो, उता चितुवा कराउनु, यता बाखा हराउनु, आएन गएन को हो को हो? आयो गयो माया मोह आदिको प्रयोगले यस उपन्यासलाई लोकजीवनसित गहिरो रूपले जोडिएको प्रमाणित हुन्छ।

ख. व्यक्ति नाम

रिद्धे, कार्की बाजे, धने, काइँली, माहिला थामी, वीरे, अन्तरी, सुबेदार धनमान, जेठी, चाउरे, गुरुड जेठा, इत्यादि यी नामहरू पनि लोकजीवनसित सम्बन्धित नामहरू यस उपन्यासमा परिवेशअनुरूप प्रयुक्त छन्।

ग. साइनो सूचक शब्द

बाबा, भाइ, मुमा, मीत, बाजे, फुपु, भानिज, दिदी, भेना, मामा, माइजू, दाजु, बहिनी, कान्छी, बाबू आदि।

घ. स्थान नामहरू

चाँदमारी, तुडसुड, भोटेबस्ती, सिंगमारी, जोर बङ्गला, छ माइल, खर्साड, टुड, सोनादा, कागझोडा, जलपहाड, आलुबारी, कालेबुड, पेशोक, टिस्टा बजार, चौरस्ता, कैँजले आदिले लोकजीवनलाई प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ।

ड. लोकप्रचलित शब्दहरू

- खानपिनसम्बन्धी शब्दहरू - छुपी, भातीजाँड, रक्सी, भुटुवा, निगार, गुन्द्रुक, कटुवा, सिलाम आदि।
- भेवभुषा र गरगहना - गुनिउँ, चोलो, मुन्द्री, ढुङ्ग्री, कल्ली, कैँचीमार गुनिउँ, शाल, कार्कीपी टोपी, पुवाँलो, हरियो पोते, पटुका, दौरा सुरुवाल, अस्कोट, अण्डीको शाल, चाँदीका चुरा, कल्ली, च्याप्टे सुन आदि।

- लोकबाजा - खैजडी, झ्याली, मुरली, बाँसुरी, मादल, बिनायो, नौमती बाजा, दमाहा, ढोलक, शनाई, कर्णाल, पञ्चबाजा, पुलिसबाजा आदि ।

यस अतिरिक्त लोकजीवनमा प्रयोग गरिने काँसको झर्के, पीरिच, गाग्रो, लोटा, नाम्लो, पिरा, नाड्लो, मकैको खोसेला, खुकुरी, राडी, पानीको पनेरा एवम् लोकमा प्रयोग गरिने शब्दहरू वाफ रे !, मान्यो है मोराले, घिचुई !, कस्ती राकस्नी !, छिः छिः, घुँ : घुँ :, सत्त सूरे, आदिको प्रयोगले उपन्यासलाई लोकतत्त्वको नजिक पुऱ्याएको छ ।

४.२.४ निष्कर्ष

अन्तमा, प्रस्तुत उपन्यासमा पुरुष प्रधान समाजमा नारी पुरुषको अधिनमा बस्नु पर्छ भन्ने पितृसत्तात्मक समाजको सोचले प्रभावित समाज पाइन्छ । उदाहरणार्थ, नारी भएपछि राति हिँडडुल गर्नु हुँदैन, नारीहरूले सिनेमाहरू हेर्नु हुँदैन भन्ने मेजरनीको मानसिकता देखिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा चित्रित समाज अर्थात् लोक समाजमा पनि पितृसत्तात्मक समाजको जगजगी रहेको पाइन्छ । मेजरनी स्वयम्ले आफ्नो पतिको फोटो देवता थानमा राखेर पुजा गरेको चित्रण उपन्यासमा पाइन्छ । आफ्नो पति मेजर साहेबको कुनै पनि निर्णयको अधि उनी नतमस्तक देखिन्छ । आफ्नो छोरी राधालाई उसको इच्छाको विरुद्ध विवाह गरी दिँदा पनि बाउको निर्णयको विरुद्ध एकवचन पनि बोल्न सकेकी छैनन् आमा छोरी । मेजरले आफ्नी छोरी राधालाई असाध्य माया गरे तापनि पुरुष प्रधान मानसिकताले गर्दा आफ्नो छोरीलाई बलजपती विवाह गरी दिएर वस्तु समान व्यवहार गरेको प्रतीत हुँदछ । उता कृष्णचन्द्रको आमा बिधुवा भए तापनि पतिव्रताको धर्म पालन गरी सो जीवन बाँचन ऊ बाध्य हुन्छे ।

लोक मान्यताअनुसार स्त्री स्वभाव लजालु हुनुपर्छ भन्ने प्रमाण उक्त उपन्यासमा देखिन्छ। लोकले स्त्री र पुरुषको प्रेमलाई पनि पवित्र मानेको पाइन्छ। राधा र कृष्णको जस्तो प्रेम पवित्र, निस्वार्थ हुनुपर्छ भन्ने आदर्शवादी मान्यता लोकजीवनमा रहिआएको छ। प्रस्तुत उपन्यासको नायक कृष्णचन्द्र र नायिका राधाको प्रेमलाई पनि उपन्यासकारले बढी आदर्शवादी रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। उनीहरूले एकाअर्कालाई स्पर्श गर्नु पनि अपराध बोध गर्छन्, ठुलो पाप सम्झन्छन्। हिन्दू पुराकथाहरूमा वर्णित प्रेम तपस्या हो भन्ने विचारधारा ती दुईमा देखिन्छ। प्रेम एउटा मानवीय संवेदना मात्र नभएर यो ईश्वरसमान हो भन्ने लोकपरम्परा कै रुढ मान्यताको पक्षमा नायक नायिका देखिन्छन्। यस अतिरिक्त कसम खाएको, मीत लाउने परम्परा एवम् लोक शिल्पका प्रसङ्गहरू पनि प्रस्तुत उपन्यासमा देखिन्छ। समग्रमा भन्नु पर्दा प्रस्तुत उपन्यासले दार्जिलिङको नेपाली भाषी नेपालीहरूको लोकजीवन, लोकसंस्कार, लोकसंस्कृतिलाई समेट्न पूर्ण सक्षम भएको छ।

४.३ डाक-बंगला उपन्यासको लोकतात्विक अध्ययन

४.३.१ शिवकुमार राईको परिचय

भारतीय नेपाली साहित्यका सशक्त हस्ताक्षर शिवकुमार राईको जन्म पूर्व सिक्किमको रिनाकमा अप्रेल २६ सन् १९१९ मा भएको थियो। उनको पिताको नाम धोजवीर राई र माता नरमाया देवी थियो। बाल्यकालदेखि अध्ययनशील शिवकुमार राईले आफ्नो अध्ययन समाप्त गरेपछि विभिन्न क्षेत्रमा कार्यरत भएको पाउँछौं। उनले कथा, उपन्यास, कविता, निबन्ध, नाटक आदि विभिन्न विधाहरूमा कलम चलाएका पाउँछौं। उनी साहित्य

सर्जकका साथै समाज सेवा तथा राजनीतिमा पनि सक्रिय रूपमा संलग्न भएका व्यक्ति हुन्।

उनका प्रकाशित कृतिहरू- *फ्रण्टियर* (कथा सङ्ग्रह, सन् १९५४), *डाँफेचरी* (खण्डकाव्य, सन् १९५४), *यात्री* (कथा सङ्ग्रह, सन् १९५५), *डाक-बङ्गला* (उपन्यास, सन् १९५७), *खहरे* (कथा सङ्ग्रह, सन् १९७६), *बडा डिनर* (कथा सङ्ग्रह, सन् १९८७), *शिवकुमार राईका सात कथा* (कथा सङ्ग्रह, सन् १९९४)। यसका अतिरिक्त २६- २७ वटा पूर्णाङ्की र एकाङ्की नाटक, रेडियो रूपकहरू, १०-१२ वटा जति कविता, गीत, गजल र भजनहरू र ४-५ वटा फुटकर रूपमा विभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित पाइन्छ। हालसम्म उनका केही कथाकृतिहरू अङ्ग्रेजी, हिन्दी, बङ्गला, मलयालम, तेलुगु, असमी, कन्नड आदि भाषाहरूमा अनुवाद भइसकेका छन्।^{१३७} *खहरे* कथा सङ्ग्रहको निमित्त उनले सन् १९७८ मा साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त गरे भने विभिन्न संघ संस्थाहरूबाट पनि उनी पुरस्कृत तथा सम्मानित भएका छन्।

मध्यकालीन कथा-प्रवृत्ति वा आख्यान परम्परालाई त्याग्दै आधुनिक कथामा प्रथमचोटि सशक्त सामाजिक कथा लेखे कथाकार मैनालीका साँचो उत्तराधिकारीका रूपमा शिवकुमार राईलाई पाउन सकिन्छ। सामाजिक चेतनाद्वारा प्रेरित र प्रभावित मैनालीले आफ्ना कथाहरूका विषयवस्तु सरल ग्रामीण जन-जीवनका मर्म र ढुकढुकीलाई बनाएका छन्।^{१३८} राईका कथा तथा उपन्यासमा ग्रामीण जीवनको मर्मलाई स्पर्श गरेको पाइन्छ साथै लोकजीवनको नजिक पुगी उनले कथा सिर्जना गरेका हुनाले उनका कथामा

^{१३७} राजकुमार छेत्री, सन् २०११, 'डाकबङ्गलाको औपन्यासिक वस्तु र शिल्प विन्यास', *अवलोकन अवबोधन*, दार्जिलिङ : मनमाया प्रकाशन, पृ. १००

^{१३८} कविता लामा सन् २०००, 'शिवकुमार राईका कथा प्रवृत्ति : एक विश्लेषण', *समकालीन नेपाली समालोचना*, जीवन नामदुङ्ग (सम्पा), नयाँ दिल्ली : साहित्य अकादमी, पृ. ३८-३९

लोकतत्त्वको भरपुर प्रयोग पाइन्छ। त्यसैकारण साहित्यालोचक, विद्वान्, अध्येताहरूले गुरुप्रसाद मैनालीलाई नेपाली साहित्यका प्रेमचन्द्र अनि शिवकुमार राईलाई भारतीय नेपाली साहित्यका मैनाली भनेका छन्।

४.३.२ डाक-बंगलाको परिचय

सन् १९५७मा प्रकाशित शिवकुमार राईकृत *डाक-बंगला* उपन्यास तिन खण्डमा विभाजित छ। पहिलो खण्डमा बाह्र परिच्छेद, दोस्रो खण्डमा आठ परिच्छेद अनि अन्तिम तेस्रो खण्डमा आठ परिच्छेदमा यस उपन्यासको औपन्यासिक संरचना निर्माण भएको छ। पूर्वदीप्ति एवम् वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको यस उपन्यासको औपन्यासिक कथा संरचना वृत्ताकारीय छ। उपन्यासको कथा जुन बिन्दुबाट सुरु भएको छ, कथाको अन्त्य पनि त्यही बिन्दुमा आएर सिद्धिएको छ। यस उपन्यासमा लगभग पाँच वर्षको समय सीमालाई लिएर लेखिएको छ।

४.३.३ डाक-बंगलामा लोकतत्त्व

यस उपन्यासमा लोकजीवन, लोकविश्वास, लोकऔषधी र लोकोपचार, चाडपर्व, लोकभाषाअन्तर्गत उखान, वाग्धारा, स्थान नाम र लोकप्रचलित शब्दहरू आदि लोकतत्त्वहरू पाइन्छन्। यी लोकतत्त्वहरूका विस्तृतरूपमा तल चर्चा गरिन्छ।

४.३.३.१ लोकजीवन

*डाक-बंगला*को कथाभूमि नेपालको झापा, दार्जिलिङ, असम र बर्मासम्म फैलिएको छ। यस उपन्यासमा मूलतः नेपालको सामन्ती व्यवस्था, भारतीय नेपालीका सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक पृष्ठभूमि एवम् बर्माको नेपालीहरूका सामाजिक आर्थिक

पृष्ठभूमिको सजीव चित्रण पाइन्छ। यस उपन्यासमा बर्मेली नेपालीहरूले दोस्रो विश्वयुद्धको समयमा भोग्नु परेको शरणार्थी सङ्कट, युद्धको सन्त्रास, जिजीविषा एवम् युद्धले बिथोलेको विसङ्गतिपूर्ण, अव्यवस्थित समाजको चित्रण छ। *भ्रमर* उपन्यासले पहिलो विश्वयुद्धको समयलाई चित्रण गरेको छ भने *डाक-बंगाल*ले दोस्रो विश्वयुद्धको समयलाई आफ्नो औपन्यासिक क्यानभस बनाएको छ। *डाक-बंगला* उपन्यासमा खेतीपाती गरी, गाई-बस्तु पाली रक्सी बेची जीवन निर्वाह गर्ने दार्जिलिङको चोक बजारमा कालो दाल, भटमास, सिद्रा, गोलभेडा र सागपातका स-साना पसल ठाउँ-ठाउँमा भुइँमा फिँजाएर जीविका चलाउनेहरू, प्राथमिक पाठशालासम्मको शिक्षक, ड्राइभर, चौकीदार, पल्टनमा भर्ना भई भेडा-बाखा जस्तै अर्काको स्वार्थसिद्धिको निम्ति युद्धमा होमिने सैनिकहरूको कथा व्यथा यथार्थ ढङ्गमा उतारेका छन्।^{१३९}

डाक-बंगला प्रेम प्रसङ्गमा आधारित सामाजिक उपन्यास हो। चन्द्रप्रकाशको जीवनमा प्रेमिकाको रूपमा थुप्रै स्त्रीहरू आए तापनि उपन्यासको अन्त्यसम्म उसको प्रेम असफल रहेको छ। यस उपन्यासमा उच्च र निम्न जातको प्रसङ्ग पाइन्छ। उपन्यासको नायक चन्द्रप्रकाश उच्चवर्गका जमीनदार वा सामन्ती कूलका हुन् भने पुलती तल्लो जातको एवम् सामन्तीहरूको शोषणबाट शोषित साधारण पात्रा हुन्।

प्रस्तुत उपन्यासमा नेपाल झापाको सामन्तीहरूको जीवन शैली, पहाडी भेकमा पशुपालन र कृषि कार्य गरी जीवन निर्वाह गरी बसेका नेपालीहरूको लोकजीवनको सजीव चित्रण उपन्यासकारले गरेका छन्। यस अतिरिक्त दार्जिलिङको निम्नमध्यमवर्गीय परिवारको लोकजीवन तथा बर्मामा बसोबास गर्ने नेपालीहरूको लोकजीवनको चित्र पनि

^{१३९} छेत्री, 'अवलोकन अवबोधन', पृ. ११४

उपन्यासमा उतारिएको छ। जङ्गलमा घाँस दाउरा काट्न गएको, धाराबाट गाग्रोमा पानी बोकेको, जङ्गलमा गाईबाखा चराउन गएको, जङ्गलैभरि चाँप र गुराँस ढकमक्क फुलेको आदि दृष्टान्त भुजेलनी, रत्ना र थामीको प्रसङ्गमा देखिन्छ। लोकजीवनमा मेलापात जाँदा, घाँस दाउरा काट्दा नै युवा-युवतीमाझ प्रेम भएर विवाह भएको देखिन्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि काइँला भुजेल र भुजेलनीको जङ्गलमा घाँस काट्दा काट्दै भेट भएर प्रेम विवाह भएको प्रसङ्ग उल्लेख छ।

नेपाली लोकजीवनमा अविवाहित युवती गर्भवती भए उसलाई अनैतिक कार्य गर्ने सम्झेर समाजबाट बहिष्कार गर्ने चलन छ। *बसाइँ* उपन्यासमा पनि झुमा गर्भवती हुँदा समाजले बहिष्कार गरेको प्रसङ्ग छ भने *डाक-बंगला* उपन्यासमा पनि विवाह पूर्व रूपा गर्भवती हुँदा घरबाट निकालिएकी छे। यही अपमानको कारणले उसले अन्तमा आत्महत्या गर्नु परेको कारुणिक प्रसङ्ग उपन्यासमा वर्णित छ।

यस स्थितिमा रूपालाई घरबाट निकाल्दा काइँला भुजेल र भुजेलनीले आश्रय दिएर आफ्नी छोरी जस्तै गरेर राखेको प्रसङ्गले लोकजीवनमा निहित मानवतावादी विचार पनि यस उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। नेपाली लोकजीवनमा अतिथिलाई देवता मानेर सम्मान गर्ने परम्परा देखिन्छ। यही परम्परा प्रस्तुत उपन्यासमा पनि उल्लिखित छ।

४.३.३.२ लोकविश्वास

नेपाली समाजमा प्रचलित विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू यस उपन्यासमा पनि चित्रित छन्। जस्तै, सपनासम्बन्धी लोकविश्वास, भूतप्रेतसम्बन्धी लोकविश्वास, ईश्वरप्रति आस्था, बोक्सी धामीझाँक्रीप्रति विश्वास आदि।

मानिस निदाएको समयमा मानसिक स्वरूपमा देखिने दृश्य, घटना वा मनमा खेल्ने कुरालाई सपना भनिन्छ। मनोविश्लेषकहरू मानिसको अचेतन मनमा रहेका जुगुप्सित भावनाहरूले कुनै दृश्य विम्बको स्वरूप लिएर प्रकट हुन खोज्दा सपना देखिन्छ भन्ने विचार राख्दछ।^{१४०} लोकजीवनले सपनालाई भविष्यमा हुने घटनाको पूर्व सङ्केतको रूपमा मान्यता दिएको देखिन्छ। शुभ र अशुभ सपना भनी लोकले सपनालाई दुई वर्गमा विभाजन गरेको छ। रत्ना गर्भवती भइसकेपछि अचम्भ अचम्मको सपना देखेको प्रसङ्ग उपन्यासमा छ। जस्तै,

“रत्नाले सपना पनि उदेक उदेकको देख्न थाली। हरियो रंगका, टाउका पनि ठूलठूला केशविनाका नानीहरू टाँडमुनिबाट निस्की घरभरि रगरगती कुदिहिँडेका, त्यो देख्न लागी। ती चिल्ला टाउका भएका नानीहरू सलबलाउँदै उ भएतिरै आउँछन्, उ डरले कहिलिँदै भान्सा-कोठामा जान्छे, त्यहाँ गाग्रोको मुखमा त्योभन्दा ठूलो टाउकोले उसैलाई टुलुटुलु हेरिरहेको उ देख्छ। रत्ना निदाउन पनि डर मात्र थाली।”^{१४१}

लोकजीवनमा यस्तो विश्वास छ कि सपनामा अचम्मका नानीहरू देख्नु अपशकुन तथा छौँडा-छौँडीले दुःख दिएको भनिन्छ। लोकजीवनमा छौँडा-छौँडीलाई एकप्रकारले भूतप्रेतको रूप मानिन्छ। उपन्यासमा सपनाको माध्यमबाट भविष्यमा हुने अशुभ घटनाको पूर्व सङ्केत गरिएको छ जो पछि आएर साँच्चै घटित भएको छ। रत्नाले अचम्भको सपना देखेको केही महिनापश्चात् नजिकैको सुकेपोखरीमा आत्महत्या गरी आफ्नो इहलीला समाप्त गर्छिन्। यही समय उता बर्मा युद्धमा घाइते भएर अस्पताल बसेको

^{१४०} पराजुली, 'लोकगाथामा लोकतत्त्व', पृ. ६६

^{१४१} शिवकुमार राई, सन् १९९९, *डाक-बंगला*, दार्जीलिङ : श्याम ब्रदर्श प्रकाशन, पृ. १०२

चन्द्रप्रकाशले सपनामा रत्नालाई कालो फरियामा देख्छ। तसर्थ सपनाले भविष्यमा हुने घटनाहरूको पूर्व सङ्केत गर्छ भन्ने लोकविश्वाससहित यस्ता प्रसङ्गहरू उपन्यासमा वर्णित भएको पाइन्छ। सपनामा कुनै व्यक्तिलाई कालो पोसाकमा देखिनु लोकजीवनमा अशुभ मानिन्छ। किनकि कालो वस्त्र मृत्युको देवता यमराजले लगाउँछ भन्ने जनविश्वास छ।

प्रस्तुत उपन्यासमा भूतप्रेतसम्बन्धी लोकविश्वास पनि पाइन्छ। पहिलो खण्डको एक अध्यायमा नायक चन्द्रप्रकाशले भूत भेटेको प्रसङ्ग यसरी वर्णित छ-

“झिलिक्क बिजुली चम्क्यो अनि बिजुलीको उज्यालोमा त्यसले ढोकाबाहिर पर्दामा मानिसको कालो छाया देख्यो। त्यसका रौंहरू जुरूरू ठाडा भए अनि आड फुलिएर आयो। त्यो यात्री “त्यहाँ को छ ?” भनी चिच्यायो तर उत्तर आएन। ओभरकोट लगाएर लालटिन टिपी त्यो बाहिर जाने तरखर गर्न लाग्यो। ढोकाको छिटकिनी खोली त्यो जसै फुत्त बाहिर निस्कियो, हावाले बत्ती झ्याप्प निभ्यो। अँध्यारोमा तातो वाफ त्यसले कानमा अनुभव गर्‍यो अनि एउटा चिसो हातले त्यसलाई ट्याप्प समात्यो।”^{१४२}

लोकमानसमा राति वा दिनको मध्ये बाह्र बजी हिँड्नु हुँदैन, यस समय भूतप्रेतले तर्साउँछ भन्ने विश्वास रहिआएको छ। यस उपन्यासमा पनि चन्द्रप्रकाश र रत्ना दार्जिलिङको बर्चहिलमा घुम्न जाँदा पानी झरीले थुनिएर त्यहीं नै रात पर्दछ। अँध्यारो झरीको रातमा दुईजना मात्र बस्नुपर्दा रत्ना भूतले तर्साउँछ भनेर भयभीत भएको दृश्यले लोकको भूतप्रेतप्रति विश्वास रहेको पुष्टि हुन्छ।

^{१४२} राई, 'डाक-बंगला', पृ. ५

उपन्यासको दोस्रो खण्डमा रत्ना गर्भवती भएकी समयमा उसले अचम्भको सपना देखिन्छ। त्यस समय काइँला भुजेल र भुजेलनीले रत्नालाई भूतप्रेत, छौँडा-छौँडीले दुःख दिएको छ भन्दै धामीझाँक्री लगाएर उपचार गरेको प्रसङ्ग छ। यस उपन्यासको अन्तिम अर्थात् सातौँ खण्डमा पनि भूतले तर्साएको घटना छ। रत्नाले पोखरीमा आत्महत्या गरेपश्चात् डाकबंगलामा राति बत्ती फिलिक्क फिलिक्कि गरेको चित्रण छ। उमेर नपुगी मरे, गर्भवती स्त्री एवम् आत्महत्या वा दुर्गति भएर मरे भूतप्रेत, चूडेल हुन्छ अनि तिनीहरूको आत्मा भडकी हिँड्छ भन्ने लोकविश्वास पनि यो समाजमा प्रचलित छ।

४.३.३.३ लोकऔषधी एवम् लोकोपचार

नेपाली लोकजीवनमा प्राचीनकालदेखि नै विभिन्न प्रकारका लोकऔषधीहरू र लोकोपचार गर्दै आउने चलन रहेको छ। लोकजीवनले प्रयोग गर्दै ल्याएका विभिन्न जडीबुटी र तन्त्रमन्त्रलाई लोकऔषधी वा लोकोपचार भनिन्छ। लोकऔषधीको प्रयोग प्राचीन युगदेखि नै हुँदै आएको पाइन्छ। भारत उपमहाद्वीपमा मन्त्रहरूको सुरुवात वेद, पुराण आदि प्राचीन धार्मिक ग्रन्थहरूबाट भएको मानिन्छ^{१४३} साथै लोकचिकित्साको पनि ती पुस्तकहरूमा उल्लेख पाइन्छ। आजभन्दा ५००० वर्षपूर्व सुमेरियनहरूले पनि यस प्रकारको जरीबुटीको प्रयोग गरेको देखिन्छ। यसरी नै ई. पू. १००० तिर प्राचीन मिस्रेलीहरूले लसुन, अफीम, धनिया, पदिना आदिको प्रयोग गर्थे भने भारतमा पनि ई.पू. १९०० देखि हर्दी प्रयोगमा ल्याएको थाहा लाग्दछ। युनान, भारत, फारस-अरब, चीन हुँदै सारा विश्वमा यस्ता अनेकौँ जरीबुटीको औषधीय प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ।^{१४४}

^{१४३} सुवेदी, 'नेपाली लोकजीवन', पृ. ८४

^{१४४} सुमन बान्तवा, सन् २०१६, 'फोक् मेडिसाइन् इन् भोग् इन् नेप्लिज् फोक् कम्युनिटी', फरवरी २६-२७ गुवाहटी विश्वविद्यालयद्वारा आयोजित अन्तर्राष्ट्रीय सङ्गोष्ठीमा प्रस्तुत शोधपत्र, पृ. ३

लोकजीवनमा विभिन्न प्रकारका लोकऔषधीहरू प्रयोग गरिन्छन्। सन् १९७२ मा रिचर्ड एम डोर्सनको सम्पादनमा शिकागोबाट प्रकाशित भएको *फोक्लोर एन्ड फोक्लाइफ एन्ड इन्ट्रोडक्सन* नामक पुस्तकमा सङ्गृहीत *फोक मेडिसाइन* शीर्षकको आफ्नो लेखमा डोन योडरले गरेको लोकचिकित्सा पद्धतिलाई^{१४५} प्राकृतिक लोकचिकित्सा र यातु-धार्मिक लोकचिकित्सा दुई वर्गमा विभाजन गरेर अध्ययन गरेका छन्। नेपाली लोकजीवनमा विभिन्न झारपात र उद्भिदबाट निर्मित जरीबुटी, तन्त्रमन्त्र वा फुकफाक, विभिन्न जनावरको मासु आदिको प्रयोग लोकचिकित्सामा गरिँदै आएको छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि गाईलाई गाँस काट्न गएको समयमा रत्ना रिंगटा लागेर बेहोस भएर लड्दा कुहिना र घुँडामा चोट लाग्दा अबिजालो माडेर लगाएकी छे। अर्को दृष्टान्तमा रत्ना टाउको दुखेर बिसन्चो हुँदा, सिँहे लाग्यो भनेर काइँली भुजेलनीले झुम्रो च्यातेर झुम्रोको टुक्रा पोलीकन त्यसको धुँवा सुँध्न लगाएर उपचार गरिएको छ। लोकजीवनमा टाउको दुख्नु, उल्टी आउला जस्तो हुनु, भुडी दुख्नु आदि लक्षणलाई सिँहे लागेको भनी विश्वास गरिन्छ। सिँहे लाग्दा धामी झाँक्रीले उपचार गर्ने अथवा धामी झाँक्री नपाए तितेपाती निधार र शरीरमा दल्ने, झुम्रोको टुक्रा जलाएर सुँध्ने तथा खुद्रा पैसामा टाँसेको पुत्काको टुटी जलाएर धुवाँ सुँधेर लोकसमाजमा उपचार गरेको देखिन्छ। जुन उपचार आवश्यकतानुसार उपन्यासकारले प्रयोग गरेका छन्। यस्ता वर्णनहरूले पनि सो उपन्यास लोकजीवनको नजिक छ।

४.३.३.४ चाडपर्व

नेपाली जातिका महान चाडपर्व दसैं र तिहार हुन्। नेपाली जातिमा आर्थिक रूपले सम्पन्न वा विपन्न व्यक्तिदेखि लिएर सबै वर्गका मानिसहरूले पनि साहु महाजनबाट ऋण लिएर

^{१४५} बान्तवा, 'फोक मेडिसाइन' पृ. २

पनि धुमधाम र हर्षोल्लासपूर्वक यो पर्व मनाउँछन्। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि दसैँमा गाउँभरिका केटाकेटीहरू लिङ्गे पिड खेलेका, सोह्र श्रद्धामा मादल बजाउँदै घरघर मालश्री गाएको, घरघरै नवदुर्गाको स्थपना गरेको एवम् टपरीमा जमरा लहलह भएको, काइँला भुजेल्लीले रातो र सेतो माटोले घर सिँगाएको प्रसङ्गले लोकजीवनसित जोडेको छ। नेपाली जनजीवनमा वर्षमा एकपल्ट भए पनि भुइँ छोड्नु पर्छ भन्ने विश्वासले गर्दा आजपर्यन्त दसैँमा गाउँ गाउँमा लिङ्गे लगाएर पिड खेलिएको देखिन्छ । नेपाली लोकजीवन कृषि तथा पशुपालनमा आधारित हुनाले नेपाली संस्कृतिमा पशु र अन्नको निकै ठुलो महत्त्व छ। तसर्थ दसैँ, तिहारमा गाई-गोरु पुज्ने, घरमा चामल र दही दूधको कहिल्यै अभाव नहोस् भनी दही, चामल र रातो अबीर मुसी निधारमा चामलको रातो टिका लगाउँछन्। नेपाली समुदायको मुख्य खाद्य नै चामल हुनाले श्रद्धास्वरूप निधारमा चामलको टिका लगाउँछन्।

दसैँको लगत्तैपछि आउने अर्को महान चाड तिहारको पनि प्रस्तुत उपन्यासमा सजीव चित्रण गरिएको छ- “काइँला भुजेललाई आज असारको पन्ध्र परेको थियो। काइँला भुजेलले बिहानै उठी धारामा गएर हात-गोडा पखाली धूप-बत्ती, फूलको माला लिएर गोठभित्र पसेर गाईको पुजा गऱ्यो।”^{१४६} अर्को ठाउँमा भुजेल्लीले लक्ष्मी पुजाको राति भैलेनीहरूलाई थालमा अलिकता चामल, फूल पैसा हाली र पाला बालेर आँगनमा दान दिएको चित्रण छ। तिहारमा औँसीको रात लक्ष्मीको पुजा अर्चना, दानदक्षिणा गरे नराम्रो ग्रह दशाहरू काटिन्छ भन्ने विश्वास नेपाली लोकजीवनमा परापूर्वकालदेखि प्रचलनमा आएको वर्णन गरिएको छ। धनकी देवी लक्ष्मीलाई समुद्रपुत्री मान्ने र व्यापारवृद्धिमा बाटोको सुरक्षाको निम्ति पनि लक्ष्मीको पुजा गर्ने चलन वैदिककालदेखि नै

^{१४६} राई, ‘डाक-बंगला’, पृ. १२६

चलेको मात्र सकिन्छ। ईसापूर्व १५०० वर्ष अगाडिदेखि नै लक्ष्मीका मूर्तिहरू पश्चिम एशिया र रोममा प्राप्त भएको कुरा पुरातत्त्वविद्ले उल्लेख गरेका छन् भने अन्य ऐतिहासिक अन्वेषणबाट पनि लक्ष्मीको मान्यता निकै पुरानो रहेको थाहा पाइन्छ।^{१४७}

४.३.३.५ लोकभाषा

प्रस्तुत उपन्यासको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र सबल पक्ष यसको भाषा-प्रयोग हो। यस उपन्यासमा अन्य संरचनात्मक तत्त्वको तुलनामा यसको रूपविन्यास अत्यन्त गरिमामय हुन गएको देखिन्छ। वर्गीय अनुरूपको जीवनलाई चित्रण गरेर सामाजिक यथार्थलाई उद्घाटन गर्ने उपन्यासकार शिवकुमार राईका भाषा-शैली यस उपन्यासमा सरल, स्वाभाविक र आकर्षक बन्न गएको छ।^{१४८} उपन्यासमा अनुकरणात्मक शब्द, उखान-वाग्धाराको प्रयोग प्रशस्त गरिएको छ। उदाहरणार्थ:

क. अनुकरण शब्द

झमझम, ढकमक्क, झपक-झपक, जुरूरू, ढुकढुक, थरथर, झमक्क, खटखट, ढकढक, झिलिक्क, टङ्क, फिलिक्क-फिलिक्क, गुटुमुटु, लमतन्न, खटटट खटटट, हुर्हर, भुलुक-भुलुक, छक-छक, डिच्च, धपक्क आदि।

ख. उखान-वाग्धाराको प्रयोग

यस उपन्यासभरि उखान र टुक्काको प्रशस्त प्रयोग पाइन्छ। जस्तै, पुलिसको जात आमा दिएर बाबु नहुने, सबै कुरा लुकाउने जग्गा पाइन्छ तर डर लुकाउने ठाउँ पाइँदैन, खाइ

^{१४७} कुलचन्द्र कोइराला, वि सं २०५०, नेपाली सांस्कृतिक जात्रापर्व, काठमाडौं : कोइराला स्मृति प्रतिष्ठान, पृ. ३५

^{१४८} छेत्री, 'अवलोकन अवबोधन', पृ. ११८

सार कि लाइ सार मरेपछि लम्पसार, कि मारूँला कि मरूँला, नेपाल जाउ, कपालसँगै, बर्मा जाऊँ कर्मसँगै, खाने मुखलाई जुझाले छेक्दै, पढे लेखे के काम हलो जोति खाए माम, ठूलो माछाले सानो माछालाई खान्छ, उम्रिँदै तिनपाते, बात लाग्यो, खाएको विष, अजिङ्गर झैँ, दिन बिग्रे, जगल्टा लुच्छनु, मिलिक्र हुनु, आफ्नु मानु खानु, माना पुगेछ आदिको प्रयोगले उपन्यासमा चित्रित लोकजीवन लोकबोलीले प्रभावित देखिन्छ।

ग. स्थान नामहरू

यस उपन्यासमा यस्ता उल्लिखित नामहरूमा जोरपोखरी, सुकेपोखरी, दार्जिलिङ, महाकाल डाँडा, माल रोड, भोटे बस्ती, पोखेबुङ, लेबोङ, सिंगताम, पुलबजार, पताबुङ, तकभर, चाँदमारी, नक्सलबारी, मतिगढा, घूम, आदि।

घ. व्यक्ति नामहरू

काहिँली भुजेलनी, काइँला भुजेल, हर्कसिंग मास्टर, मक्करे, भुजेल, सदीर जबर धोज याखा, पुतली, बखते सार्की, खडका बूढा, सुबेदार, थामी बुढा, बीरे, काजीमान, माइथेबा आदि व्यक्ति नामहरू उपन्यासमा उल्लिखित छन्।

ड. लोक प्रचलित शब्दहरू

अगेनु, खाँबा, चौकट, धवाँसो, जुठ्यान, फिलिङ्गो, चिम्टा, नकच्चरी, ढुकुटी, टाटना, फरिया, मजेत्रो, ढाकी, हाँच, पिँढी, किलो, दाम्लो, कान्ला, चुकुल, जेथा, टुकी, छेपारी, करैँसो, बलैँसी खोर आदि लोकमा प्रचलित शब्दहरू यस उपन्यासमा पाइन्छ।

४.३.४ निष्कर्ष

रूपनारायण सिंहको *भ्रमरकै* प्रवृत्तिगत आधारमा शिवकुमार राईको *डाक-बंगला* उपन्यास लेखिएको भए तापनि यस उपन्यासले त्यस समयको दार्जिलिङको नगराञ्चलीय लोकजीवन, असम तथा बर्मातिर बसोबास गर्ने नेपालीहरूका सांस्कृतिक पक्ष तथा लोकजीवनको चित्रण गर्न सफल बनेका छन्। नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित कसम खाने चलन, मृत्यु संस्कार, लोकविश्वासमा आधारित भाग्यवाद, ईश्वरप्रति विश्वासजस्ता लोकजीवनका महत्त्वपूर्ण पक्षहरूमाथि यस उपन्यासको पृष्ठभूमि निर्मित छ।

४.४ *बसाईँ* उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन

४.४.१ लीलबहादुर क्षत्रीको परिचय

उपन्यासकार लीलबहादुर क्षत्रीको जन्म असमको गुवाहाटीमा सन् १९३२ मा भएको थियो। अर्थशास्त्रमा एम ए पास गरेर गौवाहाटी विश्वविद्यालयमा नै प्राध्यापन गर्दै आएका क्षत्रीलाई नेपाली साहित्यमा आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यासकारको रूपमा चिनिन्छ। उनले कथा, उपन्यास, कविता, निबन्ध, नाटक आदि विभिन्न विधाहरूमा कलम चलाएका छन्।

उनका प्रकाशित कृतिहरू- *बसाईँ* (उपन्यास, सन् १९५७), *असममा नेपाली भाषाको साहोगाहो* (निबन्ध सङ्ग्रह, सन् १९६१), *दोबाटो* (नाटक, सन् १९६७), *अतृप्त* (उपन्यास, सन् १९६८), *तिन दशक : बीस अभिव्यक्ति* (कथा सङ्ग्रह, सन् १९८३), *ब्रह्मपुत्रका छेउ-छाउ* (उपन्यास, सन् १९८६), *लीलबहादुर क्षत्रीका कथाहरू* (कथा सङ्ग्रह, सन् १९९७), *पूर्वाञ्चल भारतीय नेपाली कथा-साहित्य र पत्रकारिताको इतिवृत्त - अनुसन्धानात्मक लेख* (निबन्ध सङ्ग्रह, सन् १९९७), *झ्याउरे पार्टीमा लाग्दा* (निबन्ध

सङ्ग्रह, सन् १९९९), पूर्वोत्तर भारतीय नेपाली साहित्य र समाजको ऐतिहासिक दिग्दर्शन (निबन्ध सङ्ग्रह, सन् २०००), प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका (उपन्यास, सन् २००४), कहिल्यै नफुक्ने गाँठो (कथा सङ्ग्रह, सन् २०१३) आदि कृतिहरू प्रकाशित छन्।

सन् १९८७मा ब्रह्मपुत्रका छेउ-छाउ उपन्यासको निम्ति साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त गरे भने उनले नेपालबाट वि सं २०७२मा जगदम्बाश्री पुरस्कार प्राप्त गरिसकेका छन्। यस अतिरिक्त उनले विभिन्न सङ्घ-संस्थाबाट प्रशस्त पुरस्कार तथा सम्मानहरू पाएका छन्। उनका कृतिहरू अङ्ग्रेजी, असमिया, हिन्दी, गुजराती, मलायलम र चिनियाँ भाषामा अनुवाद भएका छन्। बसाइँ उपन्यासको चलचित्र निर्माण भइ ओस्कर पुरस्कारका निम्ति पनि नामाङ्कित भएको थियो भने ब्रह्मपुत्रका छेउ-छाउ चाहिँ हिन्दीमा धारावाहिक रूपमा प्रसार भारतीबाट प्रसारित भइसकेका छन्। उनको ब्रह्मपुत्रका छेउ-छाउ असमका नेपालीहरूको जनजीवनलाई चित्रण गरिएको आञ्चलिक उपन्यास हो। विशेष असमका नेपाली उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीको नाम उनका प्रकाशित तिनवटा उपन्यास बसाइँ, अतृप्त र ब्रह्मपुत्रका छेउ-छाउहरूमा लीलबहादुर क्षेत्री लेखिएको पाइन्छ। विशेषतः उनको अघिल्लो नाम सही लेखिए पनि पछिल्लो नाम 'क्षत्री'-को साटो 'क्षेत्री' लेखिएकोमा यो त्रुटी मुद्रणको कारणले हुन सक्छ। व्यक्तिवाचक नाममा उपन्यासकार स्वयम्-ले क्षेत्री लेखेको कुरा पुष्टि गर्न उहाँसँग २४ मई सन् २०१९ समय बुलुकी ६:०८ मा फोनमार्फत यसबारे सोधपुछ गर्न सम्पर्क गरिएपछि उहाँले लीलबहादुर क्षेत्री नै सही नाम हो भन्नुभयो। तसर्थ उक्त भनाइलाई आधार गरी यस शोध प्रबन्धमा लीलबहादुर क्षेत्री सही नामलाई नै प्रयोग गरिएको जानकारी गराइन्छ।

४.४.२ बसाइँको परिचय

वि सं २०१४ मा प्रकाशित भएको बसाइँ उपन्यास तिस अध्याय एवम् लगभग ६२ पृष्ठको नेपाली साहित्यको चर्चित कृति हो। नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्तिमा राजेन्द्र सुवेदीले यस उपन्यासलाई आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यास भनेका छन्। आर्थिक विपन्नताले गर्दा बसाइँ सर्नु परेको इतिवृत्त हो बसाइँ उपन्यास एवम् यसमा नेपाली समाजको विकृतिपूर्ण आर्थिक जटिलता, सामन्ती समाजको चित्रण, उत्पीडन, शोषण, दमनको चित्रण पाइन्छ।

४.४.३ बसाइँमा लोकतत्त्व

यस उपन्यासमा विभिन्न प्रकारका लोकतत्त्वहरू जस्तै, लोकजीवन, भाग्यसम्बन्धी लोकविश्वास, ईश्वरसम्बन्धी लोकविश्वास, धामीझाँक्रीसम्बन्धी लोकविश्वास, भूतप्रेतसम्बन्धी लोकविश्वास, चाडपर्व र लोकभाषा (वाग्धाराको प्रयोग, लोकप्रचलित शब्द) आदि पाइन्छन्। यी लोकतत्त्वहरूको विस्तृतरूपमा तल चर्चा गरिनेछ।

४.४.३.१ लोकजीवन

सन् १९५७मा प्रकाशित भएको बसाइँ तिस परिच्छेदमा विभाजित उपन्यास हो। अट्टाइसौँ संस्करणसम्म छापिन सफल बनेको साथै आजसम्म सर्वाधिक पढिएको उपन्यास मानिन्छ बसाइँलाई। सामन्ती साहुको शोषण र अत्याचारमा परी आफ्नो प्यारो जन्मथलो, श्रीसम्पत्ती सबै साहुलाई बुझाएर बसाइँ जानुपरेको हृदय विदारक कथा प्रस्तुत गरेको छ यस उपन्यासले। पूर्वी नेपालको सानो पहाडी गाउँमा दुःखसुख गर्दै बसेको धनबहादुर बस्नेतको कथा यसमा प्रस्तुत गरिएको छ। सुखको आशा गर्दै ऊ गोरू बन्धक राखेर भैँसी किन्छ, घरबारी बन्धक राखेर अर्काको खेत कमाउँछ तर पनि उसको जीवनमा

न्यानो घाम लाग्न पाउँदैन। उसको भैंसी तुहिन्छ, साहुले गोरु र भैंसी फुकाएर लैजान्छ र कुलोमा पानी लगाउने झगडामा साहुको छोरोले बीउमा भैंसी छाडिदिन्छ। भैंसीलाई कुट्टा तिन दिनपछि त्यो मर्छ र धनेले त्यसको दण्डस्वरूप रूपियाँ तिर्नुपर्ने हुन्छ। उता रिकुटे धनेकी बहिनी झुमाको सतीत्व लुटेर उसलाई गर्भवती बनाइदिन्छ, जसले गर्दा उसले आत्महत्या गर्ने प्रयास गरेकी छे। त्यसो भए तापनि मोटे कार्की जस्तो आत्मीय प्रेम गर्ने आदर्श पुरुषले झुमालाई सहर्ष स्वीकार गर्दछ। धने ऋण तिर्न नसकी घरबाट र थातथलो छोडेर अनिश्चित भविष्य हेर्दै मुगलानतिर लाग्दछ। विवशताको यही कारुणिक कथा नै बसाइँको मूल सार हो।^{१४९} बसाइँ उपन्यासमा अभेग पहाडमा बस्ने सोझो ग्रामीण कृषकका सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक रहनसहन, रीतिरिवाज, चाडपर्व, सुखदुख, हर्ष विषाद, उल्लास आदिको साथै जीवनका अनुभूतिहरूको यथार्थ चित्रण पाइन्छ। प्रमुख पात्र धने, उसकी जहान मैना, सानो छोरो र बहिनी झुमा हुन्। उपन्यासमा रिकुटे र मोटे कार्की पछि आएर जोडिएका पात्रहरू हुन्। नन्दे साहु र बैदार बुढा खल पात्रका रूपमा चित्रित छन्।

यस उपन्यासमा लोकजीवनमा प्रचलित कतिपय रीतिथितिको चर्चा भएको पाइन्छ। धने र सामन्ती साहुमाझ झमेला हुँदा धने कोटकचहरी वा प्रहरी चौकी नगएर लोकजीवनको न्यायनिसाफ प्रणालीअनुसार पञ्चायत बसेर गरेको निर्णय तथा विवरण यस्तो पाइन्छ-

“भोलिपल्ट धने नन्देको आँगनमा पुग्दा मुखिया, सुब्बा, बैदार र पञ्चभलाद्मीहरूको निकै ठूलो जमात उपस्थित थियो। उ पनि एक छेउमा गएर

^{१४९} बराल र एटम, 'उपन्यास-सिद्धान्त', पृ. १०३-१०४

बस्यो। धनेको विचार सुरु भयो। उसलाई धेरै प्रश्नहरू गरिए। भलाद्मीहरूमा तर्कवितर्क भयो, सबैले एकै स्वरमा धने दोषी भन्ने निर्णय गरे।...”^{१५०}

यसरी भलाद्मीहरू सबै बसेर निर्णय लिए तापनि निष्पक्ष न्याय भने धनेले कहिल्यै पाएन। उसलाई जहिले पनि सामन्ती साहुहरूले शोषण गरिरह्यो। अन्तमा, शोषणको चरम सीमामा परी बसाइँ सर्न बाध्य बन्यो धने।

यस उपन्यासमा चित्रित लोकजीवनको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो साहुबाट ऋण लिने प्रचलन। गाउँका साधारण व्यक्तिले आफूलाई आपत्विपत् पर्दा साहुबाट महङ्गो ब्याजमा ऋण लिने प्रचलन आजपर्यन्त रहेको पाइन्छ। बसाइँमा धनेले पनि धेरै ब्याजमा साहुकोबाट ऋण लिएर तिर्न नसक्दा अन्तमा, ऋणमा डुबेको छ। गाउँका साहु बैदार बूढाकहाँ भैसी किन्नु ऋण माग्दा बैदार बूढाले भन्छ-

“हरिरामको के भने भैसीको दाम छ- बीस रुपियाँ भो, ब्याज महिना मनेबित्तिकै हरिरामको घरैमा पुन्याइदिनुपर्छ। अँ..... फेरी सुन्, हरिरामको छ महिनाको एक दिन पनि नाघेछ भने, के भने तेरो गोठका गोरू- भैसी फुकाउने छु नि। ला, के भने तमसुकमा बूढी औँलाका छाप लाइदे।”^{१५१}

नन्दे साहुले धनेलाई खेत साथै गोरू किन्ने र घरखर्च चलाउन रुपियाँ समेत दियो तर त्यही ऋणमा डुबेर आफ्नो भएको अलिकता खेत पनि साहुलाई बुझाएर बसाइँ सर्नु परेको कारुणिक कथा छ।

^{१५०} लीलबहादुर क्षत्री, वि सं २०२०, बसाइँ (अट्टाइसौँ सं), काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, पृ. ३६

^{१५१} क्षत्री, 'बसाइँ', पृ. ३

लोक-शिष्टाचारमा सानो जातले ठुलो जातलाई जदौ गरेको पाइन्छ। यस उपन्यासमा पनि लेउते दमाईले सामन्ती मुखिया तथा ठुलो जातलाई जदौ गर्नुपर्ने बाध्यता देखाएको छ। उपन्यासको एक ठाउँमा धनेले रिकुटेलाई आफ्नो घरमा अतिथिको रूपमा बास दिन्छ। किनभने रिकुटे पानी चल्ने अर्थात् एउटै जातको हुन्छ। लोकजीवनमा पानी नचल्ने वा तल्लो जातले छोएको खानेकुरा खाए जातबाट काटिन्छ भन्ने कुविश्वास देखिन्छ। यसै उपन्यासको अर्को पात्र बैदार बूढा कट्टर र सनातनी, छुवाछुतको खूबै विचार गर्ने, आफ्नो भान्छे-बाहुन बाहेक कसैले पकाएको नखाने हुन्छ। यसरी लोकजीवनमा व्यस्र जातिप्रथा उपन्यासमा पनि देखाइएको छ।

नेपाली लोकजीवनअनुसार कन्ये युवती गर्भवती भए उसलाई अपवित्र मानिन्छ एवम् समाजले पानीबाट काट्ने एवम् समाजदेखि बहिष्कार गरिन्छ। यस उपन्यासमा पनि झुमा दोजिया भएकी उसकी भाउजु मैनाले थाहा पाएर खुबै चिन्तित भएकी छे। यसरी झुमा गर्भवती भएको गाउँमा आगो जस्तै फैलिसकेपछि धनेलाई पानीबाट काट्ने कुरा पनि चल्छ- “धनेको पानी बन्द गर्नुपर्छ, कसको हो, के हो, कहिलेदेखिको लसपस हो नजानीकन कसरी खानु पानी ?”^{१५२} लोकजीवनमा बिहा नगरी कन्ये युवतीले कुनै पुरुषसँग यौन सम्बन्ध राख्नु ठुलो अपराध, पाप एवम् अपवित्र मानिन्छ। धार्मिक दृष्टिकोणले पनि बिहा अधिको यौन सम्बन्धलाई अनैतिक एवम् पाप काम मान्ने गरिन्छ। यस उपन्यासमा झुमामा पनि त्यो अपराधबोध भावना पाइन्छ-

“पञ्चात्तापको अग्निमा डढ्दै भारी हृदय लिएर झुमा उठी। कुमारी कन्यालाई कुमारीस्थानमा अटल पारिराखे ‘कन्याभाव’ लाई गुमाउनुपर्दा आज उसकै आँखाले

^{१५२} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. ५२

पनि उसलाई हेय् दृष्टिले हेरिरहेको थियो। अघिसम्म निर्धक्क समाजसित भिडिने ऊ साहस राख्थी, तर अहिले आफ्नै दृष्टिमा ऊ धेरै तल खसेकी थिई।”^{१५३}

हिन्दू परम्पराअनुसार पत्नीले लोग्नेलाई देवताको रूपमा पुज्ने गरिन्छ। प्रायः हिन्दू नारीहरू आफ्नो पतिको छत्रछायामा एवम् पतिको सेवा गर्दै बस्न रुचाउँछन्। बसाइँ उपन्यासमा पनि मैनाले आफ्नो पति धनेलाई खुबै आदर अनि सेवा गरेकी छे। बेलुका सुत्नुभन्दा अघि मैनाले पतिको गोडामा तेल लगाइ दिएको प्रसङ्ग उपन्यासमा यसरी चित्रण गरिएको पाइन्छ-

“तपाईँले अहाएर गरेकी हुँ र तपाईँले भो भन्दा भो हुने, नभन्दा नहुने ? मेरो खुसीले पो गर्दैछु त।...मैना केही छिनपछि धनेको गोडा ढोगी, तेलको चौँठी लिएर उठी औ चौँठी यथास्थानमा राखेर फेरि धनेको छेउमा आएर बसी।”^{१५४}

विवाह एकप्रकारले जीवनको अन्तिम मुख्य संस्कार हो भन्न सकिन्छ। समाजमा यसका सामाजिक मान्यता र मूल्यहरूलाई महत्त्वपूर्ण ठानिन्छ र अन्य पक्षको त्यति वास्ता गरिँदैन। तर विवाहका सम्बन्धमा हिन्दूहरूको दर्शन बिलकुलै अलग चरित्रको छ। हिन्दूधारणामा विवाहको सामाजिकका अतिरिक्त नैतिक र धार्मिक पक्षहरू पनि छन् र ती धेरै महत्त्वका छन्। विवाहसम्बन्धी सम्पूर्ण संस्कार वा विधिहरू यसै धारणाबाट प्रेरित एवम् निर्देशित छन्।^{१५५} विशेष विवाह संस्कारमा अभिभावकहरूले नै वरबधू छान्ने र विवाहका निर्णायक अभिभावकहरू हुने गरेको पाइन्छ। नेपाली समाजमा मागी विवाह र चोरी वा गान्धर्व विवाह प्रचलित भए पनि खस समाजमा भने मागी विवाहलाई नै

^{१५३} क्षत्री, 'बसाइँ', पृ. ४२

^{१५४} क्षत्री, 'बसाइँ', पृ. १३

^{१५५} प्रेमकुमार खत्री, वि सं २०६१, नेपाली समाज र संस्कृति, (चौँ सं), काठमाडौँ : साझा प्राकाशन, पृ. १३९

प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ। धनबहादुर बस्नेत खस (क्षेत्री) जातिका हुनाले झुमालाई गान्धर्व विवाह गर्न नदिने हुनाले ऊ भागेर विवाह गर्न बाध्य बनेकी उपन्यासमा देखिन्छ-

“ऊ एउटी ग्रामीण अबला, उसलाई स्वच्छन्दताले प्रेम प्रकट गर्ने अधिकार नै के ? उसका अभिभावकले जसको पछ्यौराले जसलाई बाँधिदिन्छन्, उसैका गोडा मिचेर बस्नु नै उसको परम धर्म हो।”^{१५६}

नेपाली लोकसंस्कृति किरात, मङ्गोल, खस जनगोष्ठीहरूका अन्तरमिश्रणबाट निर्माण भएको छ भने धार्मिक दृष्टिले पनि यहाँ विविधता पाइन्छ।

४.४.३.२ लोकविश्वास

४.४.३.२.१ भाग्यसम्बन्धी लोकविश्वास

भाग्यमाथि अटुट भरोसा राखेर भाग्यमा ईश्वरले जे लेखिदिएका छन् त्यही हुन्छ भन्ने अवधारणा लोकले मानेर हिँड्नु लोकजीवनको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। यस उपन्यासमा धनेले आफ्नो आर्थिक अवस्था सुधारनका निमित्त सङ्घर्ष गर्दा उसलाई हरेक पल्ट साहुले शोषण गर्छ। ऊ शोषित भई विफल हुँदा त्यसको दोष साहुलाई नदिएर उसले आफ्नो भाग्यलाई नै दोष दिन्छ। धनेले आफ्नी बहिनी झुमाको बिहा गरिदिन नसक्दा भाग्यप्रति असन्तोष प्रकट गर्दै भन्छ- “दोष मेरो, मेरो गरिबीको दोष, मेरो लाचारीको दोष, मेरो गरिब बनाइदिने भाग्यको दोष, अनि दोष मेरो फुटेको भाग्य लेखे विधाताको !”^{१५७} आफ्नी श्रीमतीलाई भनेजस्तो केही गर्न नसक्दा धने भन्छ-“...सधैं मेरो कष्टको ध्यान राख्छे। सारा घरको भार उसमाथि छ। विधिको लेखा, यस्ती फूलजस्तीलाई कर्मले मजस्तो

^{१५६} क्षेत्री, ‘बसाइँ’, पृ. २१

^{१५७} क्षेत्री, ‘बसाइँ’, पृ. ५०

गरिपसित पारिदियो।”^{१५८} धनेले फेरि अर्को ठाउँ भन्छ- “दैवलीला पनि कस्तो बुझी नसक्नु, धनकङ्काल भए पनि राजा-महाराजाले नपाउने स्वास्नी मलाई भगवान्‌ले दिएका छन्। तँजस्ती जोई पाउने गरिब भए पनि म भाग्यमान् हुँ।”^{१५९} रिकुटेले झुमालाई मुगलान लाने प्रस्ताव राख्दा झुमाले भन्छिन्- “कल्ले जान दिने मलाई मुगलान ? म मोरीको त्यति ठूलो भाग्य काँ छ र !”^{१६०} भाग्यमाथि विश्वास गर्ने लोकजीवनको एउटा मूल प्रवृत्ति हो। त्यो प्रवृत्ति यस उपन्यासमा पनि प्रयुक्त भएको पाइन्छ।

४.४.३.२.२ ईश्वरसम्बन्धी लोकविश्वास

लोकजीवनले ईश्वरप्रति सधैं आस्था राखेको हुन्छ, यसका साथै लोकजीवनले देवीदेउराली, खोलानाला, रुखपात, झारजङ्गल अर्थात् प्रकृति पुजामा पनि सधैं गहिरो आस्था राखेको पाइन्छ। लोकजीवनसँग सम्बन्धित यस्ता विश्वासहरू *बसाइँ* उपन्यासमा चित्रित पाइन्छ। धनेले कोदालोको पासोले भैंसीलाई कुट्दा कुनै अनिष्ट नहोस् भनी प्रार्थना गर्छ-

“मनमनमा ईश्वरसित बारम्बार यही पुकार गर्दै जान्थ्यो, हे ईश्वर भगवान् ! भैंसीलाई केही नहोइदेओस्, यस सङ्कटबाट पार तार प्रभो ! अनजानले बिगारिहाल्यो, माफ देऊ।”^{१६१}

मैनाले पनि मनमनै प्रार्थना गर्छिन्- “भविष्यमा उसको लोग्नेमाथि अनिष्ट नआओस् भन्नाखातिर उसको मनमनै एकजोर परेवा देवीको थानलाई भाकल गरी।”^{१६२} रिकुटेबाट

^{१५८} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. १३

^{१५९} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. १४

^{१६०} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. २०

^{१६१} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. ३५

^{१६२} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. ३५

झुमा दोजिया भएपछि आत्महत्या गर्न जाँदा ईश्वरको कृपाले नै मोटे कार्कीसँग भेटाएको दृश्यले उपन्यासमा चित्रित पात्र पात्राको ईश्वरप्रति आस्था रहेको स्पष्ट हुन्छ-

“जब अन्याय र अत्याचारले सीमा पार गर्छ र साँचो सहायताको आवश्यकता भुक्तभोगीहरूलाई हुन्छ तब कुनै न कुनै रूपमा ईश्वरको सहायता अवश्य पुग्छ। ...त्यस प्रकारको संयोग मिलाउनमा कसको हात थियो ? अवश्य नै उही अदृश्य शक्तिको।”^{१६३}

मोटे कार्कीले पनि झुमालाई सम्झाउँदै भन्छ- “यो चोलो ठूलो पुण्यले मात्र पाइन्छ भन्छन्, त्यसै अफाल्न हुन्न कान्छी !”^{१६४}

हिन्दू धर्मअनुसार बिहानै उठेर ईश्वरको पुजा गर्ने एवम् सूर्यलाई जल चढाउने धार्मिक विश्वास छ। यस उपन्यासमा पनि मैनाले सधैं बिहानै उठेर धूपबत्ती बाली सूर्यलाई जल चढाउने गर्छिन्। सधैं मैना र धने कोठेबारीबाट सूर्यको दर्शन गर्थे। नुहाई-धुवाई बिहानै हातमा लोटा लिएर सूर्यलाई जल चढाउन मैना कोठेबारीमा प्रतीक्षा गर्थी।^{१६५}

हिन्दू परम्परा एवम् लोकजीवनअनुसार घरको आँगनको छेउमा तुलसीको बोट रोपिन्छ एवम् त्यस बोटमा सधैं पुजा तथा पानी चढाउने गरिन्छ। हिन्दूहरूले तुलसीको बोटलाई पवित्र मान्छन्। धनेको घरको आँगनमा पनि तुलसीको बोट रोपेका छन् त्यहाँ सधैं मैनाले पानी चढाउने गर्छिन्- “मैनाको आँखा आँगनको छेउको तुलसीमाथि परे। ऊ पोको आँगनको पर्खालमाथि राखी भित्र पसी र एउटा सानो माटाको गाग्रीमा पानी लिएर

^{१६३} क्षत्री, 'बसाइँ', पृ. ५३

^{१६४} क्षत्री, 'बसाइँ', पृ. ५४

^{१६५} क्षत्री, 'बसाइँ', पृ. ६१-६२

बाहिर निस्की। तुलसीमा पानी खन्याउँदै गुनगुनाई, भोलिदेखि त्यसै सुकेर मछ्यौं होली तिमी पनि, को आएर चढाउला जल तिमीलाई। फेरि कहिले जल चढाउन पाउँला नि नारान् तिम्रो बुटामा !”^{१६६} उपयुक्त संवादबाट उपन्यासमा लोकजीवनको ईश्वरप्रतिको आस्था र विश्वासको चित्रण रहेको पाइन्छ।

४.४.३.२.३ धामीझाँक्रीसम्बन्धी लोकविश्वास

लोकजीवनमा कसैलाई दुःखबिमार लागे अथवा पशुप्राणीलाई केही भए कुनै डाक्टरी औषधी नखुवाइ लागलगनी वा भूतप्रेत लागेको छ भनी धामीझाँक्रीले फुक्फाक् गर्ने चलन छ साथै घरेलु जडीबुटीको सेवन गर्ने गरिन्छ। यस प्रकारको लोकउपचार विधिको चर्चा यस उपन्यासमा पनि गरेको पाइन्छ। एकदिन धनेले भैसी दुहुन जाँदा पाडी बिमारले लम्पसार परिरहेको भेटाउँछ। पाडी बिमार भएको देखेर ऊ अत्तलिँदै मैनालाई ठुलो घरका काइँला धामी बोलाउन पठाउँछ अनि धामीले जोखना हेर्दै भन्छ- “...धामी आएर थालमा धेरैवेर अक्षता खेलाउनको पश्चात् भन्यो वनकाले भेट्टाएजस्तो छ, अलि घरका देउतालाई पनि धूपधुवाँर गर्नु। म ऐले झारझुर गरिदिन्छु।”^{१६७} गाउँमा पशु डाक्टर र स्वास्थ्योपचारको व्यवस्था उचित नहुँदा साथै लोकविश्वासका प्रभावको प्रतिफलस्वरूप धामीझाँक्रीको उपचारले नै यस्ता बिमारी ठिक हुने विश्वासले यहाँको लोकजीवन प्रभावित देखिन्छ।

^{१६६} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. ६०

^{१६७} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. ४

४.४.३.२.४ भूतप्रेतसम्बन्धी लोकविश्वास

भूतप्रेतदेखि प्रायः सबै डराउँछन्। नेपाली लोकमानस मात्र नभएर विश्वका सबै जातिका मानिसहरू भूतप्रेतसँग त्रसित हुन्छन्। लोकजीवनले भूतप्रेतको अवधारणा एवम् अस्तित्वलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ। भूतप्रेतप्रतिको डर लोकजीवनमा परापूर्वकालदेखि नै रहिआएको देखिन्छ। यस उपन्यासमा पनि भूतप्रेतको प्रसङ्ग यसरी प्रस्तुत गरिएको छ-
“बूढा-पुरानाहरूको भनाइ छ, वनकी बुढेनी यसै भीरमा बास गर्छिन्। कहिलेकाहीं औंसी-पूर्णेमा श्वेत वस्त्र धारण गरेर मध्यरातमा पाखा निस्की बुढेनी बज्यै घुंगरू बजाएर नाच्छिन् रे।”^{१६८}

४.४.३.३ लोकसंस्कृति

४.४.३.३.१ चाडपर्व

नेपाली लोकजीवनले समय एवम् ऋतुअनुसार विभिन्न प्रकारका चाडपर्वहरू मनाउँछन्। ती विभिन्न प्रकारका चाडपर्वहरूमध्ये बडा दसैं धुमधाम एवम् हर्षोउल्लासपूर्वक मनाउने गरेको पाइन्छ। दसैंमा गाउँमा लिङ्गे पिड लगाइन्छ तथा सबैजनाको घरमा मीठामीठा खानपिनहरू, गरिबले पनि एकसरो नयाँ लुगा लगाउने गर्छ। यस उपन्यासमा पनि दसैंको चित्रण यस प्रकारले गरिएको छ-

“तीजले नेपाली समाजमा नारीहरूबाट भर्खर बिदा लियो र अहिले दसैंको आगमनको चिह्नस्वरूप सोरसरादले छोएको छ। सबै दसैं मनाउने चीजबीजको जगेरामा लागेका छन्। गाउँमा प्रायः सबको घरमा जय देव ! भैरवी ! मधुर स्वर सुनिन्छ। गोठमा भेला हुने गोठाला केटाहरू सिलोक हाल्नको साटो स्वर मिलाएर

^{१६८} क्षत्री, 'बसाइँ', पृ. ४८

मालश्रीको मधुर राग अलापन थालेका छन्। दसैँको आगमनले सबै प्रसन्न देखिन्छन्। हुन पनि किन नदेखिऊन् ? दैनिक कार्यभारले वर्षभरि थिचिरहेको जीवनमा भारी बिसाएर विश्राम लिने यिनै त दुईवटा दिन हुन्। त्यसबाहेक वर्षो भेट नभएका इष्टमित्र, कुलकुटुम्बसित भेट गरेर हर्षाश्रु बर्साउने मौका यसै चाडले दिलाउँछ।”^{१६९}

यसरी यस पर्वले नेपाली लोकजीवनमा हर्ष, आनन्दका साथै टाडाका नातागोतासँग पनि भेटघाट गराउँछ। दसैँमा गाउँगाउँमा रोटे पिड, लिङ्गे पिड हालिन्छ तथा अष्टमीको दिन देवीलाई बलि दिने प्रथा छ-

“डाँडादेखि सीधै तिन फर्लाङ पर मौला र निशानाको पुजा हुन्छ। मौलामा अष्टमीको दिन राँगाको महाबलि हुन्छ। डाँडाका छेउछाउ एक-दुईवटा उत्तिसका रूखहरू र साधारण उनिउँ, तीतेपाती, झारबुटाहरू छन्, माझमा बनेको छ रोटेपिड, जो वरतिर- परतिरका तिन-चार गाउँहरूको साझे पिड हो।”^{१७०}

लोकजीवनमा हुनेखानेका निमित्त दसैँ आनन्दको चाड हो भने निमुखा, निम्नवर्गका निमित्त त्यही दसैँ बोझ बन्दछ। उपन्यासमा धनेका निमित्त पनि दसैँ हर्षोउल्लासको पर्व नभएर बोझ भएको छ-

“बाहिर जगतै रमाइलो छ। सबैको हाँसोमा धने बस्नेत पनि हाँसेर सम्मिलित हुन्छ। तर उसको हाँसो ओठबाट निस्कन्छ अनि त्यहीँसम्म मात्र सीमित छ,

^{१६९} क्षत्री, 'बसाइँ', पृ. १२

^{१७०} क्षत्री, 'बसाइँ', पृ. २१

हृदयमा प्रचण्ड अग्नि बलिरहेछ। ...यता दसैको हाहाहोहो छ। घरमा एक-
एकसरो लुगा सबैलाई फेरिदिनुपर्ने। खानलाई मकैबाहेक धानको गेडै छैन।”^{१७१}

यसरी ऋण खोजेर भए पनि अथवा घरमा पशुपन्छी बिक्री गरेर भए पनि लोकजीवनले
दसै पर्व मनाउँछन्।

४.४.३.४ लोकभाषा

लोकजीवनमा गाली गर्दा वा रिसाउँदा सरापने अथवा अपशब्दहरूको प्रयोग गरिएको
पाइन्छ। यस उपन्यासमा पनि यस्ता शब्द वा बोलीको प्रयोग प्रशस्त गरिएको पाइन्छ।
धनेलाई बुधे काँमीले दसैमा बाँकी नदिँदा ऊ सरापदै भन्छ-

“कहाँ जानु, बुधे कामीले गोडातीसेक कम्पनी दिन्छ कि भनेर गएको ! बैदारलाई
१५ रूपियाँले मुखमा बुजो लाइरहेका १५ ले यो दसै जसोतसो टारूँला भन्ने
थियो, तर डाङ्गाले किन दिनु ?”^{१७२}

लोकजीवनमा अरूलाई गाली गर्दा वा सरापदा ‘डाङ्गा’ शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ।
विशेष यो ‘डाङ्गा’ शब्दले अरूलाई हेपेर वा नीच, तुच्छ देखाउनका निमित्त प्रयोग
गरिन्छ।

धनेले रिन तिर्न नसकेको दण्डस्वरूप बैदारले हल गोरू लाँदा ऊ सरापदै भन्छ-
“मेरो त हलका गोरू पनि साहुले लगिहाले। पोहोर बित्थामा बैदारको पड्के तेसीमा

^{१७१} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. १२

^{१७२} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. १३

भोटेका तिहुन ल्याउने भएर छँदाखाँदाका गोरु पनि मासिए।”^{१७३} फेरि अर्को ठाउँ धने भन्छ - “बजियाले हलका गोरूसम्म राखेन राख पनि, राम्रै साइँदुवा हुन् हाउ...।”^{१७४}

लोकबोलीमा प्रचलित थेगोहरू पनि यस उपन्यासमा देखिन्छ। बैदार बूढाले सधैं मुखमा रामको नाम रहोस् भन्ने उद्देश्यले उनको आफ्नो थेगो ‘हरिरामको’ राखेका थिए। जस्तै,

“हरिरामको के भने भैसीको दाम छ- बीस रुपियाँ भो, ब्याज महिना मर्नेबित्तिकै हरिरामको घरैमा पुन्याइदिनुपर्छ। अँ.....फेरी सुन्, हरिरामको छ महिनाको एक दिन पनि नाघेछ भने, के भने तेरो गोठका गोरू- भैसी फुकाउने छु नि।”^{१७५}

उपन्यासमा मुखियाले नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित ‘चाइने’ भन्ने थेगो प्रयोग गरेका छन्-

“जेठा ! चाइनेभन्देखि साहुको माल ल्याएर केही पत्तै नगरेर कसरी हुन्छ र ? बैदार साहेबका चाइनेभन्देखि रुपियाँ ब्याजसमेत अहिले गनिदे, न भा त चाइनेभन्देखि तमसुकबमोजिम तेरो गोठ रित्तिने भयो त।”^{१७६}

तेरीमा बजिया, गाँसे, भतुवा आदि जस्ता लोकभाषामा सामान्य रूपमा प्रयोग हुने एवम् श्राप शब्दहरूको प्रयोग औपन्यासिक पात्र-पात्राद्वारा भएको पाइन्छ।

^{१७३} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. २७

^{१७४} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. २७

^{१७५} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. ३

^{१७६} क्षत्री, ‘बसाइँ’, पृ. २४

क. वाग्धारा र तुक्काको प्रयोग

घर सल्काउनु, कुदिनको अन्त, सुदिनको उदय, आँसुले टालिए, दम तोड्यो, द्रौंसो देखाउँछौं, रन्थनिएर बर्बरायो, लाजले राती, मुटु हिँडेको, हन्डर खाएँ, कुरा टाल्नु, दुङ्गा पगाल्ने, झनक्क रिस उठ्यो, धुरुक्कै रुवाए, साँढेको काल पर्यो, आँखा उघार्नु, उठवस, ओहालो लागेको मिर्गलाई बाछ्याले खेद्छ जस्ता वाग्धारा र तुक्काहरूको प्रयोगले यस उपन्यासलाई लोकतत्त्वको नजिक पुऱ्याएको छ।

ख. कृषिसँग सम्बन्धित शब्दहरू- स्याउला, घोचा, काठका फल्याक, कटेरा, गोठ, रोपाइँ, कुलो, कूत, सिमखेत, पर्म, कान्ला, बिस्कुन, जाँतो, गाभिनी भैँसी, खाँबा, घुम, डोको, खेताला, पराल, सोतर, कूत आदि।

ग. गरगहना- फुली, बुलाकी, मुन्द्री, प्वाँलोको माला आदि।

घ. वेशभूषा- सारी, पटुका, मजेत्रो, भोटो, चोलो इत्यादि।

ङ. भाँडाकुडा- काँस र पित्तलका भाँडाकुँडा, तामाको गाग्री, चाँदीको थाल, दहीका बाह्रमाने र पन्ध्रमाने ठेकाहरू, हर्पे, मदानी, मान्द्रो, चौँठी, पाती, डाली इत्यादि।

च. खानपिन- भुटेको मकै, भटमास, तोरीको साग, नौनी इत्यादि।

छ. लोक प्रचलित केही शब्दहरू

यस कृतिमा, सिरू, खर, बाबियो, भोर्लाको पात, गोगन, दुदिलो, चित्रा, बाटा, भाटा, अँगना, गुन्द्री, कटेरा, लुरुक्क, , दोजिया, गुन्द्री, बजिया, कुलुलु, खड्ग्रङ्ग, मितिनी, करेसो, लिम्बुगाउँ, मोरी, कुलुलु, अँगोरी, अगुल्टो, पाडी, ओलन, चन्दन, मेला, आँगन,

झ्याउँकीरी, खुकुरी, लठेब्री, डिक, कमेरो, मुन्टिन्छ, आदि लोक प्रचलित शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ।

४.४.४ निष्कर्ष

लीलबहादुर क्षत्रीको *बसाइँ* आञ्चलिक उपन्यास हो। नेपालको दुर्गम पहाडी जनजीवनमाथि आधारित कथावस्तु भएको हुनाले यस उपन्यासमा पर्याप्त मात्रामा लोकतत्त्व पाइन्छ। उपन्यासमा मुख्य रूपमा पात्र-पात्राहरू कृषिकर्म र पशुपालनसँग जोडिएको हुनाले यस उपन्यास लोकजीवनसँग अत्यन्त घनिष्ठ रूपले जोडिएको पाइन्छ। उपन्यासमा चित्रित समाज दुई वर्गमा विभाजित छन्- शोषकवर्ग र शोषितवर्ग। साहुहरू शोषकवर्गका प्रतिनिधि पात्र हुन् भने गरिब किसान शोषितवर्गका प्रतिनिधि भएर उभिएका छन्। गरिब किसानमाथि साहुको शोषण, अत्याचार तथा उत्पीडनका कारण उनीहरू *बसाइँ* सर्नु पर्ने स्थिति चित्रित गरिएको छ। यस उपन्यासमा पीडित पक्ष सचेत नहुनका कारणले आफ्नो हक, अधिकार खोज्न नसकेको स्थिति छ।

४.५ आज रमिता छ उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन

४.५.१ इन्द्रबहादुर राईको परिचय

गद्याख्यान र साहित्यालोचन दुवै विधामा सफलतापूर्वक कलम चलाएका नेपाली साहित्यका मूर्धन्य साहित्यकार इन्द्रबहादुर राईको जन्म ३ फेब्रुअरी सन् १९२७ मा दार्जिलिङको बालासन चियाबारीमा भएको थियो। उनी साहित्य सँगसँगै राजनीतिमा पनि संलग्न भएका व्यक्ति हुन् भने भाषा आन्दोलनमा पनि उनले दह्रो नेतृत्व दिएका छन्।

उनका प्रकाशित कृतिहरू- *बिपना कतिपय* (कथा सङ्ग्रह, सन् १९६०), *आज रमिता छ* (उपन्यास, सन् १९६४), *टिपेका टिप्पणीहरू* (समीक्षा- लेखहरू, सन् १९६९), *कथास्था* (आयामेली कथा र विचार सँगालो, सन् १९७२), *नेपाली उपन्यासका आधारहरू* (समालोचना, सन् १९७४), *माक्सवादी प्रतिबद्धता : साहित्यको अपहरण* (आलोचना, सन् १९७६), *सन्दर्भ ईश्वर बल्लभका कविता* (समालोचना, सन् १९७६), *पहाड र खोला* (लेख सँगालो, सन् १९८३), *दार्जीलिङमा नेपाली नाटकको अर्द्धशताब्दी* (अन्वेषण, सन् १९८४), *कठपुतलीको मन* (लीलालेखन सन्दर्भित कथा सङ्ग्रह, सन् १९८९), *पृष्ठ-पृष्ठ* (समीक्षा सङ्ग्रह, सन् १९९५), *समयाङ्कन दैनिकीय* (दैनिकीय, सन् १९९७), *लेखहरू र झ्याल* (कथालेखहरू, सन् २०००), *पहेँलो दिन* (नाटक), *सम्पूरक* (समालोचनात्मक लेखहरूको सङ्कालो, सन् २०१४)। यस अतिरिक्त विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा उनका विभिन्न विषयमा असङ्ख्यौं लेखहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ।

इन्द्रबहादुर राईको लेखन यात्रा सामाजिक यथार्थवाददेखि तेस्रो आयाम हुँदै अनि लीला लेखनसम्म पुगेको देखिन्छ। विशेष उनी आख्यानको क्षेत्रमा सर्वदा नव्यतामुखी सर्जकका रूपमा स्थापित छन्।

४.५.२ आज रमिता छको परिचय

इन्द्रबहादुर राईको *आज रमिता छ* उपन्यास सन् १९६४मा प्रकाशित भएको हो। जनकको पिताको सुनौलो सपना बोकेको जनकको स्कूल जीवनबाट उपन्यास आरम्भ भएको छ। छोरो जनक र नाति रविको जीवनको मूलभूत उपलब्धि प्रस्तुत गरिसकेपछि उपन्यास समाप्त हुन्छ।^{१७७} उपन्यासमा तिन पुस्तासम्मको समय अवधिलाई समेटिएको

^{१७७} सुवेदी, 'नेपाली उपन्यास', पृ. २९९

छ- जनक र सीताको विद्यार्थी जीवनबाट आरम्भ भएर उत्तरार्ध जीवन भोगसम्मको अवधिको समयसँग सम्बन्धित छ। जनक र सीताको जीवनवृत्तमा आउन सक्ने छोराछोरी, इष्टमित्र, विधिव्यवहार आदि समेतका अवस्थालाई समेटेर पहिचान प्रदान गर्न उपन्यास सफल भएको छ।^{१७८} प्रस्तुत उपन्यास प्राकृतिक फाँट जस्तै स्वतन्त्र र खुला छ। त्यस्तो फाँटमा रहेका पात्रको जीवन र जगत्का अनेकौँ पक्ष र अनेकौँ जीवनकणहरू अनि मानव चेतनाका विसङ्गत क्रियाकलापहरूलाई यस उपन्यासले समेटेर पाठक सामु राखिदिएको छ।^{१७९}

परिच्छेद नछुट्टाइ लेखिएको यस उपन्यासमा दार्जिलिङको त्यस समयको राजनैतिक परिदृश्य, चियाकमानका मजदुरहरूको सङ्घर्षको यथार्थ अङ्कन गरिएको छ। प्रस्तुत कृति दार्जिलिङको नगराञ्चलीय उपन्यास हो र यसमा दार्जिलिङका निम्न, निम्नमध्यम र मध्यमवर्गको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, एवम् राजनैतिक स्थिति तथा शोषण र अन्यायका विरुद्ध चिया कमानमा मजदुरहरूको साङ्गठनिक (ट्रेड युनियन) आन्दोलनको चित्रण रहेको छ।^{१८०}

४.५.३ आज रमिता छमा लोकतत्त्व

यस उपन्यासमा लोकजीवन, लोकविश्वासअन्तर्गत सपनासम्बन्धी लोकविश्वास, निषेधसम्बन्धी लोकविश्वास, भूतप्रेतसम्बन्धी लोकविश्वास, खानपिनसम्बन्धी लोकविश्वास, धार्मिक लोकविश्वास एवम् लोकभाषा आदि लोकतत्त्वहरू पाइन्छन्। यी लोकतत्त्वहरूको विस्तृतरूपमा तल चर्चा गरिन्छ।

^{१७८} सुवेदी, 'नेपाली उपन्यास', पृ. २९९

^{१७९} सुवेदी, 'नेपाली उपन्यास', पृ. ३०३

^{१८०} दाहाल, 'दार्जिलिङका नेपाली', पृ. २५३

४.५.३.१ लोकजीवन

लोकतत्त्वमा लोकजीवनको चर्चा गर्नु भनेको केवल ग्रामीण लोकजीवनको मात्र चर्चा नभएर लोकतत्त्वको नगर लोकजीवन पनि त्यसअन्तर्गत समेटिएको हुन्छ। लोकवार्ताका विद्वान्हरूले सहरीया लोकजीवनलाई पनि लोकवार्ताको अङ्ग मानेका छन्। ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसको मात्र लोकजीवन नभएर सहर वा नगरमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको पनि नगर लोकजीवन हुन्छ भन्ने लोकवार्ताविदहरूको अडान छ। बर्बरावस्थाबाट विकसित भएर मानिसले आजको सभ्यता उपार्जित गरेका हुन्। आज मानिसको जुन विकसित रूप छ त्यो आदिम मानिसको रूपान्तर हो। त्यस्तै प्रकारले मानिसका अभिव्यक्तिहरूमा पनि आदिम अभिव्यक्तिको अवशेष रहेको हुन्छ। त्यो अवशेष लोकवार्ता हो अनि लोकवार्ताशास्त्रको अध्ययनको विषय वस्तु हो।^{१८१} परम्परागत रूपमा पाएको लोकवार्ताको अवशेषलाई हामी 'लोकस्मृति' भन्छौं भने लोकवार्ताविद् सत्येन्द्रले यसलाई 'लोकमानस' भनेका छन्। लोकप्रवृत्ति वा लोकजीवनमा आदिम मानिसको अवशेष पाइन्छ भने लोकवार्तालाई जन्म दिने लोकप्रवृत्तिलाई 'लोकमानस' भनिन्छ भन्ने सत्येन्द्रको मत छ। अझ उनले भनेका छन्- लोकमानसको अभिव्यक्तिमा लोकतत्त्व रहेको हुन्छ। मानव समाजमा लोकतत्त्वको सत्ता बिस्तारै बिस्तारै विकास भयो। आदिम मानव, ग्रामीण समाज, अर्द्ध नगर समाज, नगर समाज, सभ्य समाजमा लोकतत्त्व लोकमानसको रूपमा अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ।^{१८२} विकासक्रमबाट के स्पष्ट हुन्छ भने यस लोकतत्त्व आदिमताबाट सभ्य समाजतर्फ उन्मुख भएको पाइन्छ। तसर्थ लोकतत्त्व

^{१८१} सत्येन्द्र, 'लोक साहित्य', पृ. ४०-४१

^{१८२} सत्येन्द्र, 'लोक साहित्य', पृ. ५४

ग्रामीण समाजमा मात्र विद्यमान नभएर सहरीय समाजमा पनि हुन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सक्छौं।

प्रस्तुत उपन्यास पनि सामाजिक यथार्थवादी धरातलमा लेखिएको नगराञ्चलीय उपन्यास हो। दार्जिलिङ नगरको पृष्ठभूमिमा तयार पारिएको यस कृतिमा दार्जिलिङ नगर वरिपरिको चित्रण तथा त्यहाँका रहनसहन, लोकजीवन एवम् लोकसंस्कारहरूको चित्रण पाइन्छन्। स्थानीय रङ्ग धेरथोर मात्रामा प्रायः सबै उपन्यासमा पाइन्छ। उपन्यासको कथा जुन स्थानबाट लिइन्छ त्यहाँको वेशभूषा, रीतिरिवाज, चाडपर्व आदि स्थानीय विशेषताहरूको चर्चा त्यस कथावस्तुभित्र स्वतः गरिएको हुन्छ।^{१८३}

विभिन्न जनगोष्ठीहरूको मिश्रित संस्कृतिको भूमि हो दार्जिलिङ। यस जनगोष्ठीसित नेपाली, भोटिया, लेप्चा, बिहारी, बङ्गाली, बिहारी, मारवाडी आदि जातिको मिश्रित संस्कृति पनि यहाँ पाइन्छ। यस मिश्रित संस्कृतिको प्रभाव यहाँको लोकजीवनमा परेको हुन्छ। विशेष दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरू लगभग दुई सय वर्षसम्म बसेका हुनाले यहाँका रहनसहन, भाषा, साहित्य अनि संस्कृतिमा पनि यसको प्रभाव सोझै रहेको हुन्छ। जसको सजीव चित्रण प्रस्तुत उपन्यासमा गरिएको छ। यस दृष्टिले यस उपन्यासलाई 'दार्जिलिङको सङ्कथन'नै मान्न सकिन्छ। यही मिश्रित संस्कृतिको प्रभावस्वरूप नै जनककी आमाको दोकानमा आलु, उसिनेको भटमास, चिउरा, मुरैको डल्ला, बनरोटी, पान, रक्सी पाइन्छ भने त्यो दोकान तासको अड्डा पनि हो। दार्जिलिङमा तिब्बती जातिको बसोबास धेरै समय अघिदेखि पाइने हुनाले फाक्साको मोमो, थुक्पा, छ्यौछ्यौ, छ्याङ आदिको वर्णनले पनि यस उपन्यासलाई मिश्रित संस्कृतिको सशक्त उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरेको छ।

^{१८३} राजकुमारी दाहाल, सन् २०११, *नेपाली आञ्चलिक उपन्यास*, सिलगढी : दास प्रिन्टर्स, पृ. ७

यस उपन्यासमा जनकको परिवार कृषि जीवित नभई सानो व्यवसायको रूपमा दोकान थापेर बस्नु, जनक ब्याङ्कमा नोकरी गर्नु, सीता र बाबुनी चौरस्ता, मालरोड घुम्नु जानु र प्रत्येक सोमबार सिनेमा हेर्नु जानु, मानिसहरू चौरस्तामा भेला भई घाम ताप्नु, धर्मको कुरा गर्नु, नानीहरू पनि चौरस्ताको फलामे साडलोमा पिड खेल्नु यी सब वर्णनले आज रमिता छ उपन्यासमा नगरअञ्चलसम्बन्धी अनेकौँ लोकजीवनका कुराहरू वर्णित पाइन्छन्।

लोकतत्त्वको एउटा विशिष्ट आधार हो सामाजिक अनि मनोवैज्ञानिक पृष्ठभूमि। लोकतत्त्वको सामाजिक पृष्ठभूमि मानव समूह एवम् बाह्य भौतिक वस्तुहरूबाट निर्माण भएको हुन्छ भने मनोवैज्ञानिक पृष्ठभूमि चेतन अनि अवचेतन तथा आदिम प्रवृत्तिबाट निर्मित हुन्छ। लोकतत्त्वको पृष्ठभूमिमा लोकपरम्परा, ऐतिहासिकता, सामूहिक विश्वासहरूको मनोवैज्ञानिक आधार हुँदछ।^{१८४} यस उपन्यासमा जनक सहरमा हुर्केको भए तापनि उसलाई आफ्नो संस्कृति तथा नेपालमा भएको किपटलाई उसले धेरै माया गरेको छ-

“जनकलाई लाग्छ निश्चय कुनै दिन उ पनि त्यहाँ पुग्नेछ, सडभाइहरूलाई भेट्नेछ, ह्यौंजनहरूको किपोट हेर्नेछ।...बाखा चराउँदै त्यताहुँदो आएकी हिमचोखो तामाडसेनीहरूलाई जनक पेच पादै सेलो गाउनेछन्।”^{१८५}

जनकलाई नेपालमै छोडिएको आफ्नो तामाड जातको लोकसंस्कृतिप्रति असाध्य प्रेम छ, सायद ऊभिन्न भएको लोकमानसले गर्दा यसो भएको हुनसक्छ। जनकको ससुरा नेपालबाट छोरी ज्वाइँलाई भेट्न आउँदा नेपाली लोकजीवनमा प्रयोग गरिने तामा र

^{१८४} उपाध्याय, 'फणीश्वरनाथ रेणु', पृ. ५५

^{१८५} इन्दबहादुर राई, सन् १९९३, *आज रमिता छ*, (चतुर्थ सं), दार्जीलिङ : श्याम ब्रदर्स प्रकाशन, पृ. ८

पित्तलको भाँडाकुँडा तथा कलस, चुठुवा, अमखोरा, झर्के थालहरूको प्रयोग गरिएको प्रसङ्गले यो उपन्यास लोकसंस्कृतिसित जोडिएको छ।

नेपालको मधेस खण्डमा बसोबास गर्ने धिमाल जातिको लोकजीवनलाई पनि चित्रण गरिएको छ। धिमालहरूले हाँडीमा भुटेको मुरै खाँदै माछा मारेको प्रसङ्गहरू पनि यस उपन्यासमा पाइन्छ।

दार्जिलिङको नगर अञ्चलीय लोकजीवनको मात्र चित्रण नगरेर यहाँ चियाबारीको लोकजीवनसम्बन्धी प्रसङ्ग ठाउँ ठाउँमा गरिएको छ। विशेष कमाने जीवनका दैनिकी, आर्थिक समस्या, शैक्षिक समस्या, आदि कुराहरूको वर्णनसहित विशेष कमाने जीवनसँग सम्बन्धित भारी कलम, फँडाइ, ठिका, ४ टाँग, अलैची बारी, दाउराको थाक, कलम काटेको झिँजा दाउरा, कोठेबारीको सागसब्जी, नानीहरूले पाडरा खेलिरहेका आदि कुराहरू कुशल चित्रकारले झैं उपन्यासको क्यानभासमा सजीव रूपले कोरिएका छन्। कमानमा भएको ल्वाङफूलको घरको चित्रण उपन्यासमा यसरी गरिएको छ-

“घर ठुलो थियो। चारैपट्टि कमेरो माटोले लिपेको छ। कमानले बनाइदिएको काठ-पात थपेर बस्न लायकको र सुन्दर बनाएको रहेछ। अगिल्लिर आँगनमुनि गोठमा गाईहरू कराएर कुँडो-पिनाको माग गर्दै थिए। टाट्नुमाथि नै चढेर बाख्राले घाँस किल्चीमिल्ची पाउँ थियो। दैलोको दुवै पाखामा फूल राखेर बनाएर टिनका गमलाहरूभरि गोदावरीका अगला-अगला मुना, अजम्मरी र इन्द्रकमलका बोटहरू राखिएका रहेछन्। तख्तादेखि मुनि खसेर भुइँमा सयपत्रीका बिरूवाहरू

उम्मेका थिए। घर मास्तिर भीमसेन पाती र द्वारेफूलका ठुलठाला झ्याडहरू कुलेसोमा ढल्केका थिए।”^{१८६}

उपर्युक्त विवरणबाट कमानका मानिसहरूको लोकजीवन, लोककला र सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण भएको पाइन्छ।

प्रस्तुत उपन्यासमा दुईवटा जातका सांस्कृतिक अन्तर मिश्रण पनि पाइन्छन्। जनक बौद्ध धर्मावलम्बी अनि तामाड संस्कार र संस्कृतिमा हुर्केका हुन् भने सीता नेवार जातिका हुनाले तामाड र नेवार जातिको अन्तर मिश्रण पाइन्छ। उपन्यासकारले सीतालाई नेवार मात्र भनेका छन् तर उनको थर र धर्म बारे स्पष्टरूपले लेखेका छैनन्। किनभने नेवार जातिले एउटै भाषा नेवारी बोले पनि धार्मिक दृष्टिले भने बौद्ध र हिन्दू धर्म मान्ने हुन्छन्। बौद्ध धर्मावलम्बी नेवार र तामाड एउटै धर्मका भए तापनि आ-आफ्नै लोकसंस्कृति हुन्छ। यहाँ यी दुवै जातिको सांस्कृतिक अन्तर मिश्रण देखाइएको छ-

“दैनिक स्नान, नित्यको पुजापाठ ! तामा, काँस र पित्तले भाँडा-कुँडाहरूको शुभदिन र पालो आएको छ। पुराना कलस, चुठुवा, अमखोरा र झर्के थालहरूको चम्काइ र बजाइ घरमा मच्चिएको छ।... नेवारनी बिहा गरेपछि योञ्जनको घरमा अनेक नवीनताले प्रवेश गरेको थियो त्यसै पनि। टीकाको दिनमा भूईँमा फूलबुट्टाहरू हानिन्थे, अक्षय तृतीयामा भोज दिइन्थ्यो। जनकलाई यी सब औधी नै प्रिय लाग्छ औँ जनकले चाहिँ दार्जिलिङको सरस्वती पुजा र डालीको मार देखाएर नेपालाकी सीतालाई छुक्क पारेका थिए।”^{१८७}

^{१८६} राई, 'आज रमिता छ', पृ. १४५-१४६

^{१८७} राई, 'आज रमिता छ', पृ. ३१

मूर्ति राखेर सरस्वती पुजा गर्नु एवम् दसैमा मार हान्ने प्रचलन दार्जिलिङ, डुवर्स, तराई, असम, देहरादुन विशेष भारतीय नेपालीको लोकजीवनमा मात्र पाइन्छ। त्यस्तै प्रकारले फकरूद्दीन अहमद र उसकी नेपाली स्वास्नीमाझ पनि अन्तर जातीय र अन्तर धर्मको बिहा भएको छ। यस प्रचलनले दार्जिलिङको जनजीवनको उदारता र मिश्रित संस्कृतिलाई प्रस्तुत गरेको छ।

उपन्यासका प्रमुख पात्र जनक र सीता लोकजीवन तथा लोकसंस्कृतिका अभिन्न अङ्ग बनिसकेको रामायण महाकाव्यका पात्रहरूको नाम पनि हो। रामायणमा जनक र सीताको सम्बन्ध बाबु छोरीको छ भने प्रस्तुत उपन्यासमा पति पत्नीको सम्बन्ध स्थापित गरेर आख्यानकारले विरोधाभाष सृजना गरेका छन्। उपन्यासका अन्य पात्रहरू बौद्ध समुदाय, मुस्लिम समुदाय, ईसाई समुदायबाट लिएका छन्। यहाँ आजको समाज गठन एवम् सर्वधर्मावलम्बीको आधारमा पात्रहरूको चयन गरिएको छ भने उनीहरूमाझ सहिष्णुता तथा सर्वधर्मलाई आदर, सम्मान गर्ने मानव धर्मको प्रमुख विशेषता पनि रहेको पाइन्छ।

गोर्खा जाति प्रायः पहाडमा बस्न रुचाउँछन्। पहाडी भेकमा ठाउँ ठाउँ पानी उम्रिएको स्थानमा सिमेन्ट र फलामको पाइप लगाइ बनाइएको धारालाई 'हिटी धारा' भनिएको पाइन्छ। लोकजीवनमा हिटी धाराको ठुलो महत्त्व छ। यस उपन्यासमा पनि जनकले यमुनालाई घुमाउनु लाँदा बाटोमा 'जङ्गवीर' हिटी भेटिएको प्रसङ्ग छ। जसले त्यो परिवेश पहाडी नै हो भन्ने पुष्टि हुन्छ।

विवाह एक त्यस्तो सामाजिक संस्था हो जसले स्त्री र पुरुषलाई पारिवारिक जीवनमा प्रवेश गराउँदछ। विवाह प्रत्येक समाजमा पाइन्छ जुन एक त्यस्तो बलियो

सम्बन्धको गाँठो हो जसमा पुरुष र महिलालाई बच्चा उत्पन्न गर्ने सामाजिक स्वीकृति प्राप्त हुन्छ।^{१८८} विवाह मानव निर्मित सामाजिक संस्था भए तापनि यसमा लोकसंस्कृति तथा लोकतत्त्वको एउटा अभिन्न अङ्ग हो। तसर्थ विवाह समाज विज्ञानको विषय क्षेत्र हुनाका साथै यो लोकवार्ताको अध्ययन क्षेत्र पनि हो। प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकारले पूर्वदीप्ति शैलीमा रत्नबहादुरको विवाहको वर्णन सजीव ढङ्गमा गरेका छन्-

“फागुनको सोह्र दिन जाँदा आजको एकतीस वर्षअघि उनीहरूको बिहा भएको थियो, झैझैती नौमती बाजासँग जन्ती लगेर। घरमाथि फलैचामा काँसे दर्जीको दलले नरसिंह फुकेर बिहाको शुभ सन्ध्या जगाएको थियो। त्यस रातभरि सनैको लय र भाकामा लम्बा लामा, हुकुमदास सरदार र डाक्टर युद्धवीर राईहरू (विचराहरू सबै मरिसके) नाचेका थिए। पल्टनदेखि छुट्टीमा आएको बगम कान्छा मारुनी भएर दुइ हत्केलामा दुइटा थाल घुमाएर फनफनी नाँच्दा काजी साहेबले फोटो पनि उठाएको थियो।”^{१८९}

उपर्युक्त वर्णनले उपन्यासमा लोकसंस्कृतिका तत्त्वहरू जीवन्त भई उठेका छन्।

४.५.३.२ लोकविश्वास

४.५.३.२.१ सपनासम्बन्धी लोकविश्वास

नेपाली जनजीवनमा सपनासम्बन्धी थुप्रै लोकविश्वासहरू पाइन्छन्। सपनाले भविष्यमा हुने घटनाहरूको सङ्केत दिन्छ जसबाट लोकजीवन प्रभावित देखिन्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि जनकको घरमा काम गर्ने वीरमानले नराम्रो सपना देखेको अनि महाकाल डाँडामा

^{१८८} रेशराज अधिकारी, वि सं २०६६, समाजशास्त्र र मानवशास्त्रको परिचय, (बाह्रौँ सं) काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. १७१

^{१८९} राई, 'आज रमिता छ', पृ. ६०

गएर अशुभ नहोस् भनी प्रार्थना गरेको प्रसङ्ग छ। वीरमानले नराम्रो सपना देखदा कुनै अनिष्ट हुन्छ भन्ने आशङ्काले जोखानासम्म हेराउन पुगेको प्रसङ्ग उपन्यासमा यसरी वर्णित छ-

“सपना पनि नराम्रै नराम्रै मात्रै देख्छु। अस्ति महाकाल डाँडा गएँ। सप्रेन सपना। अघि कहिले मलाई यस्तो भा’ थिएन, हजुर ! धुलौटो पनि कोराइहेरै बजारमा...।”^{१९०}

एम के ले सपनामा लगातार दुई तिन रात घुडा दुखेको देख्छ। उसलाई विपनामा पनि साँच्ची नै घुडा दुख्छ। यस घटनाको मनोवैज्ञानिक पक्ष भए तापनि लोकजीवनमा राति देखेको सपना विपनामा साँच्चिकै हुनु लोकविश्वासको कारणले भएको अनुमान लगाउन सकिन्छ।

हातमा एउटै मात्र चक्र छ भने कि राजा समान कि साधु समान हुन्छ भन्ने विश्वास छ। वीरमानले आफ्नो हातको औँलीमा भएको एउटै मात्रै चक्र सीतालाई देखाएको प्रसङ्गले सो विश्वास उपन्यासको लोकजीवनमा पनि प्रमाणित हुन्छ। प्रस्तुत उपन्यासको एक ठाउँमा अजोय दासले देब्रे हात चल्नेको छोरा छोरी जम्ले जन्मन्छ भनी दिएको अनि वीरमानले पनि त्यसमाथि खुबै विश्वास गरेको प्रसङ्ग पनि पाइन्छ। लोकविश्वासअनुसार खुट्टाको माइली औँला लामो लामो छ भने त्यो व्यक्ति धनाढ्य परिवारको हुन्छ, सीताका पनि दुवै खुट्टाको माइली औँला लामो लामो भएको चित्रण गरेका छन्।

^{१९०} राई, ‘आज रमिता छ’, पृ.११

नेपाली लोकविश्वासअनुसार खोलानाला वा पुल, साँघु तर्दा खोलामा धातुको पैसा चढाउने परम्परा रहिआएको छ। खोला तर्दा सङ्कल्प गरेर खोलामा पैसा चढाए रोगकष्टहरू निको हुने वा आफ्ना मनोकामनाहरू पुरा गरिदिनहुन ईश्वरसित प्रार्थना गरिन्छ। जनक यमुनालाई गान्तोक पुन्याउनु जाँदा बाटोमा पर्ने टिस्टा नदीमा एक पैसा चढाएको प्रसङ्गले यसप्रति पनि लोकविश्वास रहेको पुष्टि यसरी भएको छ-

“म एक पैसा पानीमा तल छोडदिन्छु।”^{१९१}

४.५.३.२.२ भूतप्रेतसम्बन्धी लोकविश्वास

प्राचीन समयदेखि विश्वका प्रायः सबै जाति भूतप्रेतदेखि डराएको एवम् विश्वास गर्दै आएको छ। नेपाली लोकजीवनले पनि भूतप्रेतप्रति विश्वास गरेको पाइन्छ एवम् भूतप्रेतसम्बन्धी थुप्रै कथाहरू नेपाली लोकजीवनसित जोडिएको पाइन्छ। उपन्यासका पात्र एम. के. को लास लाँदा ड्राइभरले पेशोक ओहालोमा भूतले गाडी पल्टाइदेल्ला भन्दै कुरा गरेको प्रसङ्ग उपन्यासमा वर्णित छ।

४.५.३.२.३ निषेधसम्बन्धी लोकविश्वास

समाजका सदस्यहरूलाई कुनै काम गर्न निषेध गरिएको हुन्छ। समाज, परिवार र धर्मलाई व्यवस्थित तुल्याउन, रक्षा गर्न र नियमहरूको पालना गर्न निषेध वा वर्जनासम्बन्धी नीति लोक समाजमा प्रचलनमा रहेको विश्वास गर्न सकिन्छ।^{१९२} नेपाली लोकजीवनमा धर्म, संस्कार, खानपिन, बोलाइ आदिसँग सम्बन्धित थुप्रै प्रकारका यस्ता निषेधहरू पाइन्छन्। प्रस्तुत उपन्यासमा भने खानपिनसम्बन्धी निषेध पाइन्छ। जनक

^{१९१} राई, 'आज रमिता छ', पृ. ११२

^{१९२} पराजुली, 'लोकगाथामा लोकतत्त्व', पृ. ६९

तामाङ परिवारका हुनाले उसले गाईगोरू सबैको मासु खाँन्छन् तर जनककी पत्नी सीता नेवारनी हुनाले जनकको घरमा गाईगोरूको मासु खानाबाट आफूलाई टाढै राख्छे। तामाङ जातिमा गोरूको मासु खाने चलन देखिन्छ भने नेवार जातिमा गोरूको मासुसँग निषेध भावना देखिन्छ।

४.५.३.२.४ धार्मिक लोकविश्वास

आज रमिता छ उपन्यासमा हिन्दू (भूदेव, एम के, बाबुनी आदि), इस्लाम (फकरुद्दीन अहमद), ईसाई (डानियल), बौद्ध (जनक, पासङ्ला) धर्मावलम्बीहरू तथा मारवाडी (जयविलास), बङ्गाली (अजोय दासगुप्त), बिहारी (किसनराम), भोटे (पासङ्ला) जस्ता विविध धर्म र जातगोष्ठीलाई प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रहरू रहेका छन् तथा यस कृतिमा दार्जिलिङ शहरभित्र सार्वजनिक पुजा अर्चना वा प्रार्थना गर्ने मन्दिर, गिर्जा, गुम्बा आदि कुराको उल्लेख छ।^{१९३}

प्रस्तुत उपन्यासमा वीरमान सक्रान्ती मनाउन घर गएको अनि उसलाई बाउले तिनकन्या थानमा भाकल पुजन, परेवाको जोडी उडाएको एवम् वीरमानको बाउ जोगमाईमा सक्रान्तीमा पिण्ड दिन आउने प्रसङ्ग छ। डायनियल प्रधान र उनका परिवार ईसाई धर्मावलम्बी हुनाले प्रार्थना गर्नु उनीहरू गिर्जा गएको र डायनियलकी श्रीमतीको देहान्त भएपछि ईसाई धार्मिक रीतिथितीअनुसार नै अन्त्येष्टि क्रिया गरेको प्रसङ्ग उपन्यासमा छ।

^{१९३} दाहाल, 'दार्जिलिङका नेपाली', पृ. २७०

प्रस्तुत उपन्यासमा फकरुद्दीन अहमद र उसकी नेपाली स्वास्नीले सुब्रात, ईद, बखितजस्ता इस्लामी चाडपर्वमा टोलमा सबै छिमेकीहरूलाई निमन्त्रण गरेर पर्व मनाएको प्रसङ्ग छ।

रवि महाकाल डाँडा गएर प्रदक्षिणा गरी घण्टी बजाएर फर्केको अनि महाकालमा रातो, पहेंलो ध्वजा तथा महाकाल गुफाको वर्णन यसप्रकार छ-

“अझ तल्लिर महाकालको गुफा छ। गुफाको देखिने भाग सफासँग भित्रैसम्म बढारेर लिपेको छ, सात ठाउँ चुच्चे सिन्दुरे ढुंगाहरू गाडेको अघिल्लिर दुइ चार गेडा फूल मिठाईहरू छरेर ममबत्ती पो बालिराखेको छ। जुत्ता खोलेर कमानतिरका मानिसहरू गुफामा पसेर निस्कँदै छन्। भक्तहरूको ताँती त्यति थिएन तर पनि प्रत्येक बत्तीको अघि थुप्रै पैसाहरू यति बिहानै छरिएका थिए।”^{१९४}

उपर्युक्त विवरणमा मानिसहरूका महाकालप्रति विश्वास, भक्तिभाव, आस्था एवम् महाकालमा पुजा गर्ने विधि आदिको चित्रण भएको पाइन्छ। यस अतिरिक्त उपन्यासमा लोशर पर्वको बेला नगरा र झ्याम्टा बजाउँदै सिङ्गीनाच नाचेको, खापस्यो, खदा थानमा चढाएको, होली पर्वमा भाँगको लड्डु खाएको, रङ्ग पोतिएको, जनकको घरमा नित्य पुजापाठ, दार्जिलिङमा सरस्वती पुजा तथा दसैँमा मार हानेको प्रसङ्गहरूले दार्जिलिङको लोकजीवन बहुधर्म बहुभाषा एवम् बहुसंस्कृतिले निर्मित रहेको जानकारी गराउँछ जो लोकतत्त्वको एउटा बलियो टेवा रूपमा वर्णित छ।

^{१९४} इन्दबहादुर राई, पृ. ८५

उपन्यासमा वर्णित अन्य विभिन्न प्रकारका लोकविश्वास हुन्- भात पकाउँदा मानाले चामल नाप्दै भाँडामा हाल्दा एक मुठी चामल सहस्वरूप फेरि भाँडामा हाल्ने विश्वास छ। पकाउने भाँडाबाट अलिकता चामल भाँडामा नहाले घरको सह जान्छ एवम् घरमा अनिकाल लाग्न सक्छ भन्ने लोकविश्वास अनुरूप बाबुनीले बाकसदेखि दुइ माना चामल नाङ्गलोमा निकाली फेरि अलिकति टिपेर बाकसमा हालेको प्रसङ्ग छ। नेपाली लोकजीवनमा अन्नलाई प्राणदान भनेर धेरै सम्मान गरेर पुजा गरेको पाइन्छ।

नेवार जातिमा स्त्रीले नाक छेंड्नु हुँदैन भन्ने प्रथा चलिआएको छ। यदि नेवारी स्त्रीले नाक छेंडे जात जान्छ भन्ने लोकविश्वास उपन्यासकी प्रमुख पात्रा सीता नेवार जातकी हुनाले नाक नछेंडेको प्रसङ्ग छ। नेपाली घर परिवारमा आआफ्ना प्रथाअनुसार बारहरू बार्ने प्रचलन छ। कतिको घरमा सोमबार कतिले बुधबार एवम् कतिले बिहीवार बारेको देखिन्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा सीताको घर परिवार तामाङ तथा बौद्ध धर्मावलम्बी भएकाले बिहीवार बारेको देखिन्छ। लोकजीवनमा बिहीवारलाई खरो बारको रूपमा पनि मानिन्छ।

४.५.३.३ लोकभाषा

आज रमिता छ दार्जिलिङ नगर अञ्चललाई आधार बनाएर लेखिएको हुनाले यसमा यसै अञ्चलमा बोलिने नेपाली भाषालाई प्राथमिकता दिइएको छ। केही यस भाषामा चलाउने लोकभाषाका उदाहरण यहाँ हेरौं- सालो, पारड, साडभाइ, इलामे, तुरूक, कराप-कुरूप, कपना, नागा, कटकुँडो, कामदारी, आलेड, चिमल, कुनिउ, सिटा, भीमसेन पाती, मलता, टुनी, अलैची, सिरिस, पाडरा, मलबास, बाँस, घरतरूल, छनुवा, चिसेनी, कोडसी, चेप्टे, घेवा, ससुराली, मुरी, तुरूक, सुटुक, झोल, जाँड, इनेरको, आदि।

क. स्थान नाम

दार्जिलिङ, गिड, पान्दाम, पत्ताबुड, बदमताम, पशुपति, मिरिक, इलाम, मूलपानी, फालेलुङ्ग, जोगमाई, खरसाङ, कालिम्पोङ, जोरबङ्गलो, सिंचेल, धनकुटा, हरिदासहट्टा, कचहरी, सिडला, निम्कीडाँडा, ढाढगाउँ आदि।

४.५.४ निष्कर्ष

दार्जिलिङ नगरको चित्रण साथै चियाबारीको समस्यालाई पनि यस उपन्यासमा आंशिक रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ। विशेष गरी उपन्यासको अन्ततिर चियाकमानको मजदुर आन्दोलन एवम् पुलिसले मजदुरमाथि चलाएको गोली काण्डको ऐतिहासिकतालाई समेटिएको छ। यस उपन्यासका पात्रहरूले अन्तर जाति, अन्तर संस्कृति र धर्मको विवाह, सबै धर्मको चाडपर्वहरू सहिष्णुताको साथ मनाएको पाइन्छ। लोशर पर्वको समय सिङ्गीनाच र गीतको प्रसङ्ग उपन्यासमा पाइन्छ।

यस बाहेक उपन्यासमा नेपाली, भोटिया, बिहारी, माडवारी, बङ्गाली, मुसलमान जस्ता विभिन्न जात गोष्ठीका मानिसहरू एकै ठाउँमा बसेका र उनीहरूका आआफ्ना संस्कार, सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य मान्यता, तथा परम्पराको सुन्दर मेल भएको पाइन्छ।

उपन्यासमा बहु विवाह प्रथा पनि पाइन्छ। बहु विवाहको प्रचलन हाम्रो समाजमा वैदिक कालदेखि अहिलेसम्म प्रचलित रहँदै आएको छ। लोकजीवनमा यो प्रथा विशेष रूपले रहेको पाइन्छ। सीताको बाबु धर्मप्रसाद, गान्तोकको नामग्याल, वीरेको बाउले बहु विवाह गरेको प्रसङ्ग उपन्यासमा छ। एम के ले आफ्नी श्रीमतीलाई आँखा लगाएको प्रसङ्ग, घरको आर्थिक विषमताले गर्दा एम के ले जन्मन लागेको तेस्रो सन्तानलाई

बक्सामा हालेर नालीमा बगाउने र बाक्सा बगदै बगदै नदीमा पुगेको अनि नानीलाई बुढो जालहारीले भेटेर पाल्ने छ र एकदिन शिकार खेल्दै एउटा राजकुमारले भेटेर बिहा गर्ने छ भन्दै आफनी श्रीमतीलाई लोककथा सुनाएको प्रसङ्गले यो उपन्यास लोकजीवनको बढी नजिक रहेको देखिन्छ। समग्रमा यस उपन्यासले दार्जिलिङ नगरअञ्चलको राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, लोकसांस्कृतिक पक्षलाई साङ्गोपाङ्गो लोकजीवनभिन्न राखेर हेर्न सफल भएको छ।

४.६ जुनेली रेखा उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन

४.६.१ इन्द्र सुन्दासको परिचय

इन्द्र सुन्दासको जन्म दार्जिलिङ जिल्लाको खरसाङ स्थित सिपाही धुरामा २२ सितम्बर सन् १९१८ आइतबारको दिन भएको थियो। उनका मातापिता वेदमाया सुन्दास र शान्तवीर सुन्दास थिए। उनले खरसाङबाटै आफ्नो प्राथमिक शिक्षा सुरु गरेर कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट बी ए परीक्षा उत्तीर्ण गरी सरकारी जागिरमा प्रवेश गरेका थिए।

सानैदेखि साहित्य सङ्गीतमा रुचि लिने इन्द्र सुन्दासले साहित्यका विभिन्न विधा कथा, उपन्यास, निबन्ध, जीवनी तथा अनुवाद आदिमा कलम चलाएका छन्।

उनका प्रकाशित कृतिहरू- रामकृष्ण र तिनका दुइ चेला (सन् १९४१), टाल्सटायका कथा (सन् १९४८), पिताको पत्र छोरीलाई (सन् १९५०), महात्मा गान्धीको संक्षिप्त आत्मकथा (सन् १९५७), मङ्गली (सन् १९५८), रबीन्द्र रचनावली (खण्ड: २ लघुकथाहरू, सन् १९६४), रानीखोला (सन् १९६७), साहित्य पथमा (सन् १९७६), जुनेली रेखा (सन् १९७९), नियति (सन् १९८२), माणिक बन्दोपाध्यायको पद्मा नदीको माझी (सन् १९८२), रोमन्थन (सन् १९८९), राजा राममोहन राय (सन्

१९८३), *बङ्गला साहित्यको इतिहास* (सन् १९९१), *सहारा* (सन् १९९५), *योगेश्वरी अञ्जनादेवी* (सन् १९९८) आदि कृतिहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ। *जुनेली रेखा*को निम्ति भानुभक्त पुरस्कार (सन् १९८०), *नियति* उपन्यासको निम्ति साहित्य अकादेमी पुरस्कार (सन् १९८३)मा पाएका छन्।

रूपनारायण सिंह र गुरुप्रसाद मैनालीकै परिपाटीमा सामाजिक यथार्थवादी कथा लेखे इन्द्र सुन्दास आञ्चलिक उपन्यासकारका रूपमा पनि परिचित छन्। उनका चारवटा उपन्यासहरूको पृष्ठभूमि दार्जिलिङकै चियाकमान, गाउँबस्ती, सहर, सामान्य लोकजीवन आदि रहेको छ। उनका उपन्यासका प्रायः जसो पात्रहरू मध्यम र निम्नमध्यमवर्गीय, मजदुर, खटी खाने कुल्ली छन्। साधारण लोकजीवनको रीतिथिति, संस्कार, चाडपर्व, लोकविश्वास, धर्म, कर्म आदिको सजीव चित्रण उनका औपन्यासिक वैशिष्ट्यहरूमा प्रमुख हुन्।

४.६.२ जुनेली रेखाको परिचय

सन् १९७९मा प्रकाशित *जुनेली रेखा* उपन्यास चौधवटा स-साना परिच्छेदहरूमा विभाजित छ भने यो ७५ पृष्ठमा आबद्ध गरी लेखिएको छ। दार्जिलिङको चियाकमानको पृष्ठभूमिमा आधारित यस उपन्यासमा ब्रिटिश शासनको इतिवृत्त पाइन्छ। थोरै पात्र अनि लघु आकारको यस उपन्यासमा ब्रिटिशहरूले चियाबारीको मजदुरहरूलाई अत्याचार एवम् विशेष हट्टा बाहिर गरेको, तत्कालीन समयको राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको सजीव चित्रण पाइन्छ।

४.६.३ जुनेली रेखा लोकात्त्व

यस उपन्यासमा लोकतत्त्वसँग सम्बन्धित लोकजीवन, विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू जस्तै, ईश्वरप्रति विश्वास, टुनामुना, भाग्यवाद, ग्रह-दशाप्रति विश्वास, देवी-देवताप्रति विश्वास र लोकभाषा पाइन्छन्, त्यसको अध्ययन तल विस्तृतरूपमा गरिन्छ।

४.६.३.१ लोकजीवन

सन् १९७९मा प्रकाशित इन्द्र सुन्दासको जुनेली रेखा दोस्रो उपन्यास हो। चौध परिच्छेदहरूमा विभाजित यस कृतिमा सरल सरस भाषा एवम् वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ। प्रस्तुत कृति अङ्ग्रेज शासनाधीन भारतवर्षको पृष्ठभूमिमा लेखिएको छ र यसमा मूलतः दार्जिलिङ पहाडी अञ्चलका चिया कमानहरूका मजदुरहरूको दुःख-दुर्दशा र शोषण तथा दार्जिलिङ सहरको नागर जीवन-सङ्घर्षको चित्रण पाइन्छ।^{१९५} ब्रिटिशकालीन उपनिवेश भारतको चियाबारीमा आधारित कथावस्तु भएको यस उपन्यासको पृष्ठभूमि मेकी कमान रहेको छ भने उपन्यासमा ऐतिहासिकता र आञ्चलिक प्रवृत्ति पनि पाइन्छ। प्राक्थनमा उपन्यासकार आफै पनि यो कुरो स्वीकार गर्दै भन्छन्-

“यथार्थवादमा आधारित यो उपन्यासको पृष्ठभूमि छ। भारतअन्तर्गत टिस्टा नदीबाट पश्चिममा पर्ने विस्तृत चियाउपनिवेशको एउटा काल्पनिक पाटो एवम् अवधि पर्छ ब्रिटिशको बल्दो युग अर्थात् इन्डिया बनाम भारतवर्ष स्वतन्त्र हुनुभन्दा निकै वर्षअघि। यस उसले यस उपन्यासका दृश्यहरू छन् उहिलेका, अहिलेका होइनन्, अनि यसमा घटनाहरू जति छन्, ती आफ्नै कानले सुनेका, आफ्नै

^{१९५} दाहाल, 'दार्जिलिङका नेपाली', पृ. ९९

आँखाले देखेका, आफ्नै छातीले अनुभव गरेका; कुनै पनि असम्भव थिएन, सबै सम्भव थिए। यो ऐतिहासिक सत्य हो।”^{१९६}

तसर्थ यस उपन्यासमा चित्रित पात्र-पात्राहरूको लोकजीवन, समाज, परिवेश, संस्कार, संस्कृति, लोकविश्वास एवम् लोकआस्थाहरू कुनै काल्पनिक कोराकागज नभएर यथार्थ एवम् जीवन्त छन्।

तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको यस उपन्यासको कथावस्तु मुख्य पात्र जसेको वरिपरि विचरण गरेको छ। उपन्यासमा चित्रित प्रमुख पात्र-पात्राहरू कमानमा कुल्ली काम गर्ने निम्नवर्गका छन्। उनीहरूका जीवनको रोजनामचा पनि गाउँले परिवेश, परम्परागत लोकविश्वासहरू, लोकसंस्कारहरूले आवृत भएको पाइन्छ।

नेपाली लोकसंस्कार अनुसार विधवा स्त्रीले पुनः विवाह गर्नु हुँदैन भन्ने सामाजिक मान्यता पाइन्छ। यस उपन्यासमा पनि मालिनीको घरमा जसे आएर विवाहको प्रस्ताव राख्दा मालिनीले अस्वीकार गर्दै विरोध गर्छ- “...उ एउटी नारी, दैवको क्रुर प्रहारले अति तरूणावस्थामा विधवा हुनुपरेको, दरिद्र कोखमा जन्म लिएको भए तापनि सामाजिक, धार्मिक, नैतिक चिर प्रचलित रीतिथितिले सीमाबद्ध पारिएकी हुनाले जसे वा अरू कुनै एकलो पुरुष उसको झुप्रोमा अनावश्यक आउनु उसले अनुचित ठहराई। युग-युगदेखि उसको सूक्ष्म शरीरले बोकेर ल्याएको संस्कारले जसे जस्तो मानिस उसको वासगृहमा आउनु हुँदैन भनेर उसको हृदय घच्चचाइरह्यो।” लोकजीवन एवम् हिन्दू धर्ममा आस्थावान् सनातनी नेपाली परम्पराअनुसार विधवाले विवाह नगरेर आफ्नो धर्म बचाउनु पर्छ भन्ने सामाजिक मान्यता पाइन्छ। यस उपन्यासमा पनि मालिनीको घरमा जसे

^{१९६} इन्द्र सुन्दास, सन् २०११, जुनेली रेखा, (चौ सं), गान्तोक : जनपक्ष प्रकाशन, पृ. ७

बारम्बार आउँदा एकजना छिमेकी भन्छे- “मालिनीको छिमेकीहरूलाई जसे त्यसरी त्यहाँ घरिघरि आएको निको छाँट लागेन। एउटी विधवाको घरमा उ त्यसरी धाएको असहनीय भयो। मौका हेरेर एउटी छिमेकीकी स्वास्नीमान्छेले ता पच्कारेर भनी,- त्यो जसे अस्ति त्यस्तो भएर पनि फेरि किन आयो ? किन त्यसरी आउजाउ गर्न दिएको ? आफ्नो धर्म बचाऊ है बैनी !”^{१९७} फेरि मालिनी भन्छे- “म त्यति गयल होइन दिदी ! मरेको लोग्नेको सत् छोडेको छुइनँ।”^{१९८} लोकजीवनले छोरीचेलीको इज्जत सियोको टुप्पोमा हुन्छ भन्दै आएको हुनाले मालिनीमाथि पनि त्यही मनोवैज्ञानिक लोकस्मृति वा लोकसंस्कारको प्रभाव परेको देखिन्छ- “उ ता लोग्नेमान्छे उसलाई केको लाज ? जसो गरे पनि लोग्ने-छोराको इज्जत जाने होइन। आइमाईको पो कर्कलोको पानीसरी। म विधवा भएको पनि कति महीना भयो र ?”^{१९९} जसेले बारम्बार बिहेको प्रस्ताव राख्दा, लोकलाजको डरले यसरी मालिनीले आफ्नो पीरमर्का व्यक्त गर्छे एवम् ऊ पारम्परिक संस्कारद्वारा पोषित छे। अर्थात् उसले सामाजिक मान्यताको डर बोकेकी छे। लोकजीवनले मान्दै आएको परम्परालाई तोड्ने हिम्मत मालिनी जस्ती विधवासित नहुनु अत्यन्त स्वाभाविक मात्र सकिन्छ।

नेपाली जाति विभिन्न जनगोष्ठी, विभिन्न धर्मावलम्बीहरूको समिश्रणले गठन भएको छ। विशेष किरात, बौद्ध एवम् हिन्दू धर्मावलम्बीहरूको कुनै परिजनको मृत्यु भए एक वर्षसम्म शोक पालन गरेको पाइन्छ। लोकभाषामा यसलाई “जुठोमा परेको” वा “नचोखिएको” भन्ने गरिन्छ। जसे मालिनीको घरमा गई बिहेको प्रस्ताव राख्दा मालिनीले

^{१९७} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. १४

^{१९८} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. १४

^{१९९} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. ११

अस्वीकार गर्दा उसले मालिनीप्रति सहानुभूति राख्दै भन्छ-“...घरजहान खसेर चोखिएको हिजोअस्ति, फेरि उसको लोग्ने मरेको वर्षदिन भएको छैन।”^{२००}

सुन्दास यहाँ एक कुशल चित्रकारले झैं नेपाली लोकजीवनको सजीव चित्रण गर्न सफल भएका छन्। परापूर्वकालदेखि पालन गर्दै आएका विभिन्न लोकविश्वासहरू, लोकआस्थाहरू एवम् लोकजीवनहरू यस उपन्यासमा वर्णित पाइन्छ।

४.६.३.२ लोकविश्वास

लोकजीवनले बार, दिन, ग्रहहरूको शुभ-अशुभको सङ्केतमाथि विश्वास गरेको पाइन्छ। यस उपन्यासमा पनि जसे मालिनीको घरमा गएर प्रतिदिन अशान्ति गर्दा अनिष्टकर ग्रहले सताएको भन्ने विश्वास गरिएको छ- “मालिनीले शान्तिसित धेरै दिन बस्न पाइँन। अनिष्टकर ग्रहले उसलाई फेरि पिर्न थाल्यो।”^{२०१} जसेले बेसी सतायो भनेर मालिनीले साहेबलाई रिपोट गरेर- “घर फर्कदा अब उसको ग्रह हटेजस्तो लाग्यो र उ एक प्रकारले खुशी भएकी थिई।”^{२०२} फेरि त्यही साहेबले मालिनीमाथि कुदृष्टि राख्दा- “मालिनीको ग्रह बिप्रेकै रहेछ भन्नुपन्यो”^{२०३} भनेर उपन्यासमा वर्णन गरिएको छ। मालिनीलाई कमानमा बस्न निकै कष्टकर भएपछि कमानबाट उन्मुक्त हुने सपना देख्छ- “जूनलाई ढाक्ने कालो मेघ पनि खस्केर अलि तल पुगेछ, त्यसको शिखरमा समानान्तर जुनेली प्रस्ट देखियो,

^{२००} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. ९

^{२०१} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. १३

^{२०२} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. २२

^{२०३} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. ५२

अति सुन्दर, स्वर्गीय। मालिनीले त्यो हेरिरीही अनि उसले प्रेरणा पाई- मेरो पनि यो कालो ग्रह हटेपछि शुभ दिन आउला, यत्तिकै नरहला।”^{२०४}

जसे कमानबाट हट्टाबाहिर भएपछि बाटोमा चैनधोज सरदारलाई गुनासो पोख्दै भन्छ- “मैले त्यति सारो केही बिराए जस्तो लाग्दैन। दिनै बिग्रेको। घर-जहान खसेको पनि धेरै भागको छैन। त्यहाँदेखि दशा लागेको लाग्यै छ।”^{२०५} नेपाली लोकजीवनले ग्रह, नक्षत्र, दिन, दशाप्रति विश्वास गरेको पाइन्छ। मानिसको ग्रह, दिन वा दशा लाग्यो भने घर अशान्ति हुन्छ, दुख-बिमार हुन्छ, चोटपटक लाग्छ, धन सम्पत्तिको हानि हुन्छ, झैझगडा हुन्छ भन्ने विश्वास लोकजीवनमा पाइन्छ।

मानिसले विभिन्न साधना वा उपसनाका माध्यमद्वारा अलौकिक शक्ति आर्जन गर्न सक्छ र त्यसका माध्यमद्वारा विभिन्न चमत्कारहरू देखाउन सक्छ भन्ने आदिम भावनामा रहेका जादु, टुनामुना र योगसँग सम्बन्धित विश्वासहरू पनि लोकतत्त्व हुन्।^{२०६} यस उपन्यासमा पनि मालिनीको टुनामुनामाथि विश्वास रहेको देखिन्छ-

“कमान छाड्ने राति जसेले उसको दैलोमा छाडिराखेका फर्सीका गट्टा र इस्कुसको कोसेली उसको घरभित्र ता लुकाई तर दुई दिनसम्म तिनलाई छोड्नै। उसलाई प्रहेलिका जस्तो लाग्यो। जसेले साटो फेर्न जानापालाई मन्त्र फुक्नलाइवरि मलाई बिगार्न छाडिराखेको होला भन्ने उसको अन्धविश्वासी मनमा पन्यो।”^{२०७}

^{२०४} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. ५४

^{२०५} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. २८

^{२०६} पराजुली, ‘लोकगाथामा लोकतत्त्व’, पृ. ४२

^{२०७} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. ५०

जसेले छोडेका सब्जीहरू कतै टुनामुना गरेको छ कि भनेर मानिली खाना डराउँछे। इन्द्र सुन्दासले पनि मालिनीको भाग्य ग्रहदशाबाट नै कोरेका छन् भने अन्य पात्रहरूलाई पनि उपन्यासमा भाग्यले डोन्याउँदै लगेका छन्।

यस उपन्यासका अन्यान्य पात्रपात्राहरू निम्नवर्गीय र अशिक्षित समाजबाट छन्। यस्ता पात्रहरू भाग्यमाथि विश्वास गर्ने हुन्छन् जसलाई भाग्यवादी भन्न सकिन्छ। यस उपन्यासका प्रमुख पात्र जसेले पनि आफ्नो भाग्यमाथि विश्वास गरेका छन्। ऊ हट्टाबाहिर भएपछि मालिनीलाई भेट्न आउँदा भन्छ- “त्यसो नगर बैनी, चिन्यौन मो जसे अभागीलाई, एक वचन बिदा लिनु आ'को....बैनी, मलाई साहेबले कालापानी भेज्यो, हट्टाबाहिर भएँ। नरिसाऊ लौ, माफी देऊ, बाँचे भने भेट होला।”^{२०८} यसरी जसेले आफैलाई अभागी, असहाय ठानेको छ। कमान छोडेर जसे बाटोमा आउँदा चैनधोज सरदारले भन्छ- “हेर नानी, फिकिर नगर, तिमि जस्तो जवान मान्छेलाई दुःख हुँदैन, भगवान्ले बास-गाँस सब थोक जुराइदिन्छन्।”^{२०९}

यस उपन्यासमा ठाउँ-ठाउँ उखान, तुक्का, थैगो तथा आशीर्वचनको प्रयोग गरिएको छ। जसे र मालिनी कमानबाट भागेर परिणय सूत्रमा बाँधिपछि “दोकाने बाजेले दुवैलाई टिको लाइदिएर बीसासय आयु होस्, सुखसन्चले र मेलमिलापसँग जुनी काट भन्ने आसिक दिए। जसेले पितातुल्य बुढालाई खुट्टामा ढोगिदियो, मालिनीले पनि भुइँ सोहेर ढोगी। छिमेकी मार्का- मार्कानी, बेहरानी र माली र उसका स्त्रीले पनि दुवैका निधारमा अछेता टाँसिदिए।”^{२१०} उपन्यासमा नेपाली संस्कार-संस्कृति र लोकतत्त्वलाई बुझाउने यस्ता

^{२०८} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. २३

^{२०९} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. २९

^{२१०} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. ७४

अनेकौं प्रसङ्गहरूले सुन्दासको यस उपन्यासलाई नेपाली लोकजीवनसित घनिष्ठ रूपले जोडेर हेर्न सकिन्छ।

४.६.३.२.१ देवी-देवतासम्बन्धी लोकविश्वास

प्राचीनकालदेखि नै मानिसले देवी-देवताप्रति आस्था राख्दै आइरहेको छ। मानिसहरू आदिम अवस्थामा हुँदा प्रकृतिको भयावह रूप देखेर डराए र प्राकृतिक प्रकोपबाट बाँच्नका निम्ति अदृश्य शक्तिको पुजा गर्न सुरु गरे भन्ने एकप्रकारको मत पाइन्छ। धर्मग्रन्थअनुसार विभिन्न देवी-देवताबाट नै मानव जातिको सृष्टि भयो र सम्पूर्ण संसारको नियम, विधि विधान ईश्वरीय शक्तिको निर्देशनमा नै सञ्चालित हुन्छ भन्ने मत पाइन्छ।^{२११} लोकजीवनमा विभिन्न देवी-देवता, खोलानाला, रूखपात, प्रकृति आदिको पुजा गरिँदै आइरहेको छ। यस अतिरिक्त विभिन्न चाडपर्व तथा धार्मिक अनुष्ठानहरूको आयोजना गर्ने चलन रहेको पाइन्छ। लोकमानसले ईश्वर एवम् देवी-देवताप्रति गहिरो आस्था राखेको पाइन्छ।

नेपाली लोकजीवनको ईश्वरप्रतिको आस्था यस उपन्यासमा पनि ठाउँठाउँ पाउन सकिन्छ। जब जसेलाई कमानबाट हट्टाबाहिर गरिदियो, त्यही रात बडाकोठीमा राति दुङ्गा हान्छ। त्यस घटनाले गर्दा बडा साहेबले सञ्चमानलाई सोधीखोजीको निम्ति बोलाउनु पठाउँदा सञ्चमान डरले ईश्वरलाई प्रार्थना गर्दै साहेबकहाँ जान्छ- “हे इशोर, हे सेतीमाई, रच्छे गर।”^{२१२} जसे कमानबाट गइसकेको खबर पाएर सञ्चमान खुसी हुँदै फेरि सेतीमाईलाई प्रार्थना गर्छ- “सेतीमाई सत्ते-सत्ते रैछौ, म निर्दोषीको सर्वनाश

^{२११} लामा, ‘प्रदीप गुरुडका’, पृ. ८०

^{२१२} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. २४

गराइना...।”^{२१३} लोकजीवनमा देवी-देवताप्रतिको गहिरो आस्था रहेको यी वाक्यहरूबाट प्रमाणित हुन्छ।

जसेलाई हट्टाबाहर भएपछि भागेर जाँदा बाटोमा चैनधोज सरदारलाई भेट्छ। उसले जसेलाई आँट भरोसा दिँदै भन्छ- “हेर नानी, फिकर नगर, तिमी जस्तो जवान मान्छेलाई दुःख हुँदैन, भगवान्ले बास-गाँस सब थोक जुराइदिन्छ।”^{२१४} दार्जिलिङ सहरमा पुगेपछि जसेले सम्झिन्छ-

“उसले आफ्ना साथीभाइ, इष्टमित्र सबैलाई सम्झयो, सेतीखोलाको दुइतर्फि लामो टारलाई सम्झयो, जहाँ साथीहरू मिली आइतबारे छुट्टीका दिन पौडी खेलन जान्थे अनि लुकीलुकी माछा मार्थे अनि तल त्रिवेणीमा माघे-संक्रान्तिमा मेला हेर्न र रमाइलो गर्न जान्थे। सेतीदेवीको थानमा बसेनी एक खेप दूध र फल-फूल चढाउन छिमेकीहरूसित मिलेर गएको पनि उसले झलझली देख्यो।”^{२१५}

लोकजीवनमा लोकखेलहरूको पनि ठूलो महत्त्व छ। फुर्सतको समयमा लोकले माछा मार्नु, लिसोपासो थाप्नु तथा पौडी खेल्नु आदि गरेको पाइन्छ। वर्षमा एकपल्ट देवीदेउराली, धाम आदिको दर्शन लोकजीवनले आजपर्यन्त गर्दै आएको छ।

४.६.३.३ लोकभाषा

भाषाको प्रचलित दुईवटा रूप पाइन्छ- लोकभाषा र आभिजात्य भाषा। लोकभाषामा लोकजीवनको अनुभूति, सहजता हुन्छ। लोकभाषा नै लोकजीवनको दैनिकी तथा यससित

^{२१३} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. २५

^{२१४} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. २९

^{२१५} सुन्दास, ‘जुनेली रेखा’, पृ. ३६-३७

सम्पृक्त लोकसंस्कृति, लोकसाहित्य, लोकधर्म, लोकइतिहास, परम्परा निहित हुँदछ। अतः लोकजीवनमा लोकवाङ्मयलाई वहन गर्ने प्रमुख तत्त्व नै लोकभाषालाई मात्र सकिन्छ। जुनेली रेखा उपन्यासमा पनि पात्रको वर्ग अनुरूप भाषाको प्रयोग गरिएको छ भने विशेष दार्जिलिङको चियाबारीमा बोलिने स्थानीय भाषाको प्रयोग यसमा निकै गरेका छन्। यस उपन्यासको कथावस्तु नै चियाबारीमा आधारित हुनाले उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा पनि विशेष चियाबारी सन्दर्भित नै पाइन्छ। उपन्यासकार सुन्दास स्वयंले प्राक्कथनमा लेखेका छन्-

“कथा सरल, सोझो र आडम्बररहित छ; यसका पात्र-पात्राहरू पनि त्यस्तै छन्। तिनका वार्तालाप पनि त्यस किसिमकै छन्। पूर्व मुगलानमा बसाइँ सरेर बसोबास गर्ने मानिसहरूमध्ये केवल पाँच प्रतिशत मात्रको नेपाली नै मातृभाषा हुनाले तिनले झर्रो नेपाली बोल्थे, तर बहुसंख्यक पञ्चानब्वे प्रतिशत विभिन्न जातहुनाले आफ्नो बीचमा आफ्नो आफ्नो बोली बोल्थे। नेपाली भाषा जनसाधारणले बोल्ने खालि एउटा सम्बन्धवाचक माध्यम बनेको थियो। यही सम्झेर तिनले कुराकानी गरेका ठाउँमा व्याकरणसिद्ध भाषा नचलाएर जनसाधारणले आफ्ना व्यवहारमा प्रयोग गर्ने भाषा प्रायः जस्तोको त्यस्तै राखे चेष्टा गरिएको छ।”^{२१६}

तसर्थ उपन्यासमा लोक प्रचलित शब्दहरूका प्रयोग बेसी मात्रामा गरिएका छन्। यसमा प्रयोग गरिएका लोक शब्दहरू यसप्रकार छन्- सिस्नु, छानु, दाउरा, डोको, चोरबाटो, सागको झोल, धोत्रे फूल, धिप्री, टार, सेती, गुन्द्रुक, निगुरो, झिक्रा, चोचेको मासु, कटुवा, कुम्लो कुटुरो, किनेमा, नाम्लो, टोकरी, जाँड, जुठो चुल्हो, गाग्री, छोक्रा, घैंटो आदि। यस अतिरिक्त उपन्यासमा चियाबारीमा प्रयोग गरिने शब्दहरूको पनि प्रयोग

^{२१६} सुन्दास, 'जुनेली रेखा', पृ. ४

देखिन्छ- झिक्रा, मेकी कमान, हेली कमान, छोकडी, चियावाला सरदार, बडाकोठी, माली, बडा साहेब, बडा बेहरा, हाजिरा, मालिनी, धुरा,बबर्ची,गन्तीमा पुगन, दवाईवाला, छोटाकोठी, छोटाहाजिरी, नोकरधुरा, बडा बेहरा, बेरानी, चोइली, हाजिरा, कामदारी, राइटरबाबु, कुल्ली, बडाहाजिरी, हट्टाबाहिर इत्यादि। उपन्यासमा गाली गरिने शब्दहरू- साला, एसिसमा!, थुइय्य, चुप पाइली, साँढे तथा थेगोहरू- हाइ बिस्नु!, थुक्क! एवम् किरिया खाने शब्दहरू पनि पाइन्छन्।

क. अनुकरणात्मक शब्दहरू

यस उपन्यासमा प्रयुक्त अनुकरणात्मक शब्दहरू यस प्रकार छन्- ढुक्क, भुकभुक, थ्याच्च, इवाट्ट, ठ्याड, झङ्गालझुङ्गल, ज-न्याकजुरूक, ढ्याक-ढ्याक, छर्लङ्ग, मुसुक्क, झलमल्ल, अलमल्ल, खिरिडरिडरिड, सुरूप्प, डाडडुड, मुसुमुसु, झसङ्ग, बुर्लुक्क, ठुस्स, ठ्याक्क, थुइय्य, क्वाइँय्य, ठीक्क, ढ्वाक्क, पटक्क, सुटुक्क, झमक्क, पुलुक्क, गुडुडुड, थुक्क, खुरूखुरू, थ्याच्च, झनक्क, कुतकुत्याएछ, ढुकढुक, बुर्लुक्क, थपक्क, घुटुक घुटुक, गुजुजुजु, पुङ्ग, सुरूप-सुरूप आदि यी झरौं शब्दहरूले लोक जीवनको हरेक भाव स्थिति, परिवेश आदिलाई अभिव्यक्त गर्न सफल छन्।

ख. वाग्धाराको प्रयोग

वाग्धारा, उखान वा गाउँखाने कथाहरूको सोझो सम्बन्ध लोकजीवनसँग रहेको हुन्छ। नीति-शिक्षा, धर्म, अन्धविश्वास, कृषि तथा पशुपालन, व्यापार-वाणिज्य, इतिहाससम्मत घटना, वर्षा तथा प्रकृतिसँग मान्छेको प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सम्बन्ध रहने हुनाले तिनै विषयबाट प्राप्त अनुभव र व्यावहारिक ज्ञानलाई निष्कर्षका रूपमा उखानका प्रत्येक वाक्यमा

समेटिएको हुन्छ।^{२१७} तसर्थ उखान तथा वाग्धाराले लोकजीवनको ज्ञान एवम् अनुभवलाई निचोडमा भन्ने गर्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयोग गरिएको पात्र-पात्रा अनुरूप वाग्धाराहरू यस प्रकार छन्- कुरा नाचन थाले, काखीको झोला, फलाकनुसम्म फलाक्यो, चुपलागनु, बिझेको काँडा, आँखाको दोष, देश खाइ शेष, धोती न टोपी, गुलियो बचन, आँखाको विष, बात लागेकी, धर्म गुमाउनु, सुईकुच्चा ठोकेको, बाङ्गो कुरा, ओहालो लागेको मृग, एकै ड्याडको मूला, मुटुले ढ्याङ्गो ठोक्न थाले, नाक नबढाऊ, आँखाको कसिङ्गर, घरमा डढेलो, गाँसबास हरायो, धोती न टोपी, कुरा नाचन थाले, लेसो लागनु, निको छाँट, बाबुको बिहा देख्छ, दशाले कुत्कुत्याएछ, जोरी खोज्नु, खेती पाएछ, नाम बिकाइ दिन्छ, मुटु छेड्यो, तातो रिस, मुटु काम्यो, हुकुमको जवाब छैन, कालापानी भेजे जत्तिकै भो, दिनै बिग्रेको, दुःख वैरिए जस्तो, आगो हुन्थे, डाको छोडेर रोयो, उठिबास लाउने, दशा लागेको, ग्रह हटे जस्तो, दिनै बिग्रेको, कालो ग्रह, कालो छाँया इत्यादि।

४.६.४ निष्कर्ष

चियाबारीको जनजीवनलाई समेटिएर लेखिएको जुनेली रेखा उपन्यासमा लोकतत्त्वसँग सम्बन्धी लोकजीवन, विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू तथा लोकभाषा पाइने हुनाले यो उपन्यास लोकतत्त्वको सामीप्यमा छ, भन्दा अत्युक्ति नहोला। यस उपन्यासले दार्जिलिङको चियाबारीको लोकजीवन तथा त्यहाँ प्रचलित चियाबारीसित सम्पृक्त भाषालाई उपन्यासमा चित्रण गर्न सफल भएको देखिन्छ।

^{२१७} गङ्गाप्रसाद भट्टराई, सन् २०१७, लोकवार्ता : तुलनीय केही पक्षहरू, सिलगढी : मुक्तधारा प्रेस एण्ड पब्लिकेशन्स, पृ. १

४.७ नयाँ क्षितिजको खोज उपन्यासको लोकतात्विक अध्ययन

४.७.१ असीत राईको परिचय

भारतीय नेपाली उपन्यास साहित्यमा सर्वाधिक उपन्यास लेखे उपन्यासकार असीत राईको जन्म खरसाङको महानदीमा सन् १९४० मा भएको थियो। उनले नाटक, निबन्ध, कथा, उपन्यास, साहित्येतिहास आदि साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन्।

उनका प्रकाशित कृतिहरू- वसन्त राग (कथा सङ्ग्रह, सन् १९६३), उपन्यासहरू हुन्- त्यो हिमाल : यो जीवन (सन् १९६७), दृष्टिहीन दृष्टि (सन् १९६८), समाप्ति : एउटा युग एउटा संसार (सन् १९६९), ढुङ्गा एउटा जीवन (सन् १९६९), सिगरेट र धुँवा (सन् १९७०), जिन्दगीको सङ्घर्ष : अस्तित्वको खोज (सन् १९७०), विचार पात जस्तो झर्ने जीवन (सन् १९७१), विश्रुङ्खलता (सन् १९७३), विसङ्गति (सन् १९७४), प्रेमको अर्को रूप (सन् १९७६), पहिरो जाने पहाड यो (सन् १९७७), भोक र भोग (सन् १९७७), यन्त्रणा (सन् १९८०), नयाँ क्षितिजको खोज (सन् १९८०), चिहारीको खोज (सन् २००४), चक्रव्यूहका अभिमन्युहरू (सन् २००४), सन्वस्त जिजीविषा (कथा सङ्ग्रह, सन् २००६), महाभारतको अर्को युद्ध (अपूर्ण), भारतीय नेपाली साहित्यको विकासक्रम (साहित्येतिहास, सन् २००४), अक्टोपस (खण्डकाव्य), अमूल्य पुरस्कार (कथा सङ्ग्रह), आफूलाई उभाएर हेर्दा (कविता सङ्ग्रह) आदि। यस अतिरिक्त विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा विभिन्न विषयमा लेखहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ।

उनले सन् १९८१मा नयाँ क्षितिजको खोज उपन्यासमा साहित्य अकादमी पुरस्कार पनि प्राप्त गरिसकेका छन्।

असीत राईलाई भारतीय उपन्यास साहित्यमा प्रगतिवादी उपन्यासकारका रूपमा चिनिन्छ। उनका उपन्यासमा प्रगतिवाद सँगसँगै राजनैतिक चेतना, दार्जिलिङ्गे नेपालीहरूले भोग्नु परेको उत्पीडन, चियाबारीको मजदुरहरूको यन्त्रणा, विसङ्गति आदि औपन्यासिक प्रवृत्ति पाइन्छ।

४.७.२ नयाँ क्षितिजको खोजको परिचय

उपन्यासकार असीत राईका विविध उपन्यासहरूमध्ये सर्वोत्कृष्ट अनि बहुचर्चित उपन्यास *नयाँ क्षितिजको खोज* (सन् १९८०) नै रहेको छ। जातीय अस्मिताको खोजीमा चिन्तित उपन्यासकारले विगतका पुर्खाहरूको समर्पणलाई अन्वेषण गर्न ऐतिहासिक तथ्यहरूको अध्ययन परिश्रमपूर्वक गरेका छन्। अतः *नयाँ क्षितिजको खोज* उपन्यासमा ऐतिहासिक आधारहरू रहेका हुनाले यसलाई ऐतिहासिक उपन्यास भन्न सकिन्छ।^{२१८} यस उपन्यासलाई दार्जिलिङ्ग पहाडमा मानव सभ्यताको विकास र सामाजिक इतिहासको आख्यानिकरण^{२१९} पनि मान्न सकिन्छ। वास्तवमा यस उपन्यासमा दार्जिलिङ्गका गोर्खाहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, आर्थिक इतिहासको तथ्यहरू उपन्यासको माध्यमबाट भनिएको छ। मानिसको सामाजिक विकास वा प्रगति कसरी भयो, उ आजको सभ्य अवस्थामा कसरी आइपुग्यो सो कथालाई हामी इतिहास भन्न सक्छौं।^{२२०} यद्यपि, उपन्यास आफ्नै संसारमा रमेको देखिन्छ तर यसको सम्बन्ध सत्य वा वास्तविक घटना वा चरित्रसँग गम्भीर रूपमा स्थापित भइरहेको पाइन्छ। तथ्य भनेको भएको कुरा हो भने उपन्यास भनेको बनाएको कुरा हो। यी दुवै पक्षका बिच कतिखेर र कस्तो तरिकाले मेल

^{२१८} विनेश प्रधान, सन् २०१६, *कृति अधीति*, दार्जिलिङ्ग : मनमाया प्रकाशन, पृ. ९५

^{२१९} पराजुली, 'चियाकमानको जनजीवन', पृ. १९७

^{२२०} गणेशलाल सुब्बा, सन् २००६, *इतिहासको दर्शन*, मोहन पी दाहाल (सम्पा), सिलगढी : प्रतिमा प्रकाशन, पृ. ४३

हुन्छ भन्ने कुरा बुझेपछि मात्र यिनीहरूका सम्बन्धका बारेमा पनि जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ।^{२२१} राहुल सांस्कृत्यायनको *भोल्गा से गंगा*, मदनमणि दिक्षितको *माधवी* कै पद्धतिमा *नयाँ क्षितिजको खोज* लेखिएको पाइन्छ।

४.७.३ *नयाँ क्षितिजको खोज*मा लोकतत्त्व

यस उपन्यासमा लोकजीवन, विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरूमा धामीझाँकीसम्बन्धी लोकविश्वास, भाकलसम्बन्धी लोकविश्वास, भूप्रकृतिसम्बन्धी लोकविश्वास, पशुप्राणीसम्बन्धी लोकविश्वास पाइन्छ भने लोकसंस्कृतिमा जातिप्रथा, दाहसंस्कार, चाडपर्व, मीत लगाउने प्रथा, लोकभाषा (स्थान नाम, व्यक्ति नाम, लोक खाद्य, गरगहना, भाँडाकुँडा, हातहतियारसम्बन्धी शब्दहरू, उखान, वाग्धारा तथा गाली गरिने शब्दहरू) र लोकसङ्गीत आदि सम्बन्धित लोकतत्त्वहरू पाइन्छन्। यी लोकतत्त्वहरूका विस्तृतरूपमा चर्चा तल गरिन्छ।

४.७.३.१ लोकजीवन

असीत राईको *नयाँ क्षितिजको खोज* जम्मा पाँच खण्डमा विभाजित छ एवम् ती खण्डहरूका शीर्षक निम्न प्रकारले राखिएका छन्-

खण्ड एक- चेपुदेखि बराजुसम्म

खण्ड दुई- बराजुदेखि बाजेसम्म

खण्ड तिन- बाजेदेखि बाबुसम्म

खण्ड चार- बाबुदेखि छोरासम्म

^{२२१} बराल र एटम, 'उपन्यास-सिद्धान्त', पृ. ९

खण्ड पाँच- छोरादेखि नातिसम्म।

यो उपन्यास पाँच खण्डमा विभाजित छ र प्रत्येक खण्डले निश्चित कालबोध गराउँछ। प्रत्येक खण्डभित्र पनि विविध भागहरू छन्। 'अठारौँ शताब्दीको अन्तिम दशक' कालबोधको चिनारी कथावस्तुको आरम्भमै गराइएको छ। उपन्यास अठारौँ शताब्दीको अन्तिम दशकदेखि आरम्भ हुन्छ र बीसौँ शताब्दीको नवौँ दशकसम्म फैलिन्छ। यसरी हेर्दा नयाँ क्षितिजको खोज दार्जिलिङको करिबकरिब दुई सय वर्षको इतिहास हो अर्थात् विगत र आगत पनि।^{२२२}

खण्ड एक चेप्जुदेखि बराजूसम्म अध्यायमा दार्जिलिङ क्षेत्रमा अङ्ग्रेज आउनुभन्दा अघिको लोकजीवनको चित्रण गरिएको छ। त्यस समय दार्जिलिङ अञ्चलमा गोर्खा र रोंगहरू दुई जातिको बसोबास रहेको अनि गोर्खाहरूको लोकजीवनको मुख्य जीविका उपार्जन पशु पालन र खेतीपाती रहेको तथ्य उपन्यासमा उल्लिखित छ। रोंगहरू भने खेती गर्न नजान्ने शिकार गरेर खाने जातिको रूपमा चित्रित छ-

“नकरा तँ ! ऐले तीरले उनिएलास् ! रोंगहरू भनेर चिन्या छैनस्- धनु- तीर खेलाउँछन्। शिकार खेल्दैछन्। चार पाँच-दश घर छन्। खेती गर्न जान्दैनन्, डढेलो लायो...रोप्यो खायो...खन-जोत गर्न जान्छैन। शिकार गरेर खान खूब जान्छ।”^{२२३}

कुमार प्रधानको पहिलो पहरमा पनि लेप्चा र मगरहरू पहिलेदेखि नै यस भुभागमा बसोबास गर्दै आएको उल्लेख पाइन्छ।^{२२४} तसर्थ यस अञ्चलका आदि निवासी केवल

^{२२२} ऋषिराज बराल, वि सं २०६४, साहित्य र समाज, ललितपुर : साझा प्रकाशन, पृ. २२२

^{२२३} असीत राई, सन् २०१६, नयाँ क्षितिजको खोज (ते सं), दार्जिलिङ : श्याम प्रकाशन, पृ. ४

^{२२४} कुमार प्रधान, सन् २०१०, पहिलो पहर (दो सं), ललितपुर : साझा प्रकाशन, पृ. ३

रोगहरू मात्र नभएर गोर्खाहरू पनि आदिम निवासी हुन् भने गोर्खाहरूले नै यस भूमिमा पशुपालन र खेतीपाती गर्न अरू जातिलाई पनि सिकाएको तथ्य उपर्युक्त वाक्यांशबाट प्रमाणित हुन्छ।

दार्जिलिङ अञ्चलमा अङ्ग्रेजहरूको आगमन भएपछि यस क्षेत्रलाई उनीहरूले गोर्खाहरूको हातबाट हडप गरी आफ्नो उपनिवेश बनाउँछन् अनि यहाँ चियाको खेती सुरु गरेको इतिहास उपन्यासमा वर्णित छ। चियाको खेतीसँगसँगै त्यहाँको जनजीवन एवम् लोकजीवनमा पनि परिवर्तन आएको छ। अङ्ग्रेजको आगमनपूर्व गोर्खाहरू आफ्नै माटोमा खेतीपाती गरी, पशुपालन गरी जीविका उपार्जन गर्थे भने अङ्ग्रेजहरूको आगमन पश्चात् आफ्नो जमीनको मालिकना हक छिनियो अनि उनीहरू रातारात चियाबारीमा काम गर्ने कुल्ली वा मजदुरमा परिणत भए।

प्रस्तुत उपन्यासको अध्याय दुईमा दार्जिलिङ क्षेत्रको नेपालीहरूका लोकजीवन, लोकसंस्कृति एवम् लोकतत्त्वको सजीव चित्रण गरिएको छ-

“दार्जिलिङको पहाडमा च्याडबा र फूर्बाले डम्फू नाच र गीतसँग छ्याडले मातेर खुट्टा घुमाउन थाले। चमेली, मैचा, म्याउची र बिरिमफूलले संगिनी बालुन र झ्याउरे गीतले गुराँस र चाँप फुलेको वनपाखा घन्काउन थाले। फेदाडबा कान्छा, सुहाड याडथुडवा, ऐडदेडबे बूढाले च्याब्रुड चडकाउन थाले। मादलले सोह शरद र नौरथा जनाउन थाल्यो। बिहे बटुलमा पञ्चेबाजा र नौमती बाजा घन्कन थाल्यो। देवराली डाँडामा थान राखियो, देवी स्थानमा ध्वजा फर्फरायो, त्रिशूल गाडियो- जहीं-तहीं ढुङ्गामा सिन्दूर पोतिएर देवता पूजिन थालियो। बाहुन बाजेको जजमानी शुरू भयो, विजुवाहरू ढ्याँग्रो ठोकेर फलाकन थाले, फेदाडबा

मुन्धुम गाउन थाले। सिमेभूमे, भूत, प्रेत, कुल-कुलेन उँभौली- उँधौली, सेती-काली देवीहरू, हाडमा राजा हाडमा रानी छ्यापछ्यासी भएर आफ्नो जातिको रखवाली गर्ने भए।”^{२२५}

दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरू आएपछि उनीहरू आफ्नो सुख सुविधाको निम्ति दार्जिलिङलाई सहरीकरण गरे। दार्जिलिङ गाउँदेखि सहरमा परिणत भएपछि त्यहाँ हाट लाग्न थालेको अनि हाटमा विभिन्न चियाकमान र गाउँबस्तीबाट मानिसहरू हाट भर्न आएको एवम् हाटमा आएका मानिसहरूले विभिन्न सरसमानहरू किनबेच गरेको प्रसङ्गहरू उपन्यासमा चित्रित छ। दार्जिलिङको गुन्द्री बजारमा मधिसीहरूले लुगाफाटा, चियाखाजा, पापर, भुजा, नेपालीहरूले भने भेडा, गाईको दूध, घिउ बिक्री गरेको, हाटमा सेल रोटी र जाँड खाएर झगडा गरेको सजीव चित्रण उपन्यासकारले गरेका छन्। जति नै सहरको विकास भए पनि नेपालीहरू भने आफ्नो लोकजीवन, लोकसंस्कृतिलाई छोडेको पाइँदैन-

“नेपालीहरू दिनभरि परिश्रम गर्छन्, पसीनाको धारा बगाउँछन्, भोक मीठो कि भोजन मीठो भन्दै गुन्द्रुकको झोलसँग, सिस्नुको दालसँग ढिडो खाएर निश्चिन्त सुत्छन्। थाकिसकेको शरीरलाई एक सरो राडी ओढेपछि न सर्दीको डर न हिउँको चिसोको जाडो! रातिसम्म चूहाको आगोको तातो ताप्लै सबै झुर्रम्म बस्छन्, हाँस-खयाल गर्छन्, मादले गीत गाउँछन्, हाकपारे सुनाउँछन्, झ्याउरेले पहाड घन्काउँछन्।”^{२२६}

नयाँ क्षितिजको खोजले दार्जिलिङमा चियाको खेतीको इतिहास, चियाबारीको मजदुरहरूको उत्पीडनको कथा, र उनीहरू आर्थिक अवस्था एवम् चियाबारीको लोकजीवनलाई प्रकाश

^{२२५} राई, 'नयाँ क्षितिजको', पृ. १४

^{२२६} राई, 'नयाँ क्षितिजको', पृ. १६

गर्ने काम गरेको छ। त्यस समय आमाबाबुदेखि ६-७ वर्षका नानीहरू पनि कमानमा काम गर्न जान्थे। यस्ता साना बालमजदुरलाई 'छोकडा' भनिन्थ्यो। कमानमा म्यानेजर तथा मालिकहरूको सामु कुल्लीहरूले जुत्ता लगाउनु, छाता ओढ्नु, टोपी लगाउनु नपाएको कारुणिक अवस्था यस उपन्यासमा उल्लिखित छ। नेपालबाट साहु सामन्तीहरूको शोषणको चङ्गुलबाट उम्केर मुगलानमा 'चियाको बोटमा पैसा फल्छ' भन्दै आएका साधारण निमुखा जनता यहाँ आएर पनि अङ्ग्रेजहरूको शोषणमा परेको इतिवृत्त उपन्यासमा छ। कमानमा गाई, बाखा, सुँगुर पाली, खोलामा माछा मारी, वनमा शिकार खेली एवम् सिस्नु, तरूल, गिट्टा, भ्यागुर खोजी खाएर आफ्नो जीविका उपार्जन गरेको दृश्य प्रस्तुत उपन्यासमा खुबै यथार्थ ढङ्गमा देखाइएको छ।

प्रस्तुत उपन्यासमा नेपालीहरूका तिन प्रकारको लोकजीवन प्रस्तुत गरिएको छ- अङ्ग्रेजको आगमन पूर्वको लोकजीवन, दार्जिलिङ अञ्चलमा चियाको खेती सुरु गरेपछिको लोकजीवन अनि दार्जिलिङको गुन्ट्री बजारलाई सहरीकरण गरिसकेपछिको नगराञ्चल लोकजीवन।

४.७.३.२ लोकविश्वास

कुनै वस्तु, घटना, प्राकृतिक व्यवहार जीवन मृत्यु आदिमा जनजीवन वा लोकसमूहले स्वाभाविक विश्वास गरेको हुन्छ यही व्यापक अवधारणालाई लोकविश्वास भनिन्छ। पृथ्वी, आकाश, जलवायु, अग्नि, सूर्य, चन्द्र आदिमा मनुष्यले आदिम विश्वास राखेको हुन्छ त्यसलाई नै लोकविश्वास भनिन्छ।^{२२७} प्रस्तुत उपन्यास नयाँ क्षितिजको खोजमा पनि

^{२२७} वसन्त निरगुणे, सन् २०१२, लोक संस्कृति (पाँचौँ सं), मध्यप्रदेश : हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, पृ. ६७

विभिन्न प्रकारका लोकविश्वाहरू जस्तै, सपनासम्बन्धी लोकविश्वास, धार्मिक लोकविश्वास, देवीदेवतासम्बन्धी लोकविश्वास, पशुप्राणीसम्बन्धी लोकविश्वास आदि पाइन्छन्।

४.७.३.२.१ धामीझाँक्रीसम्बन्धी लोकविश्वास

नेपाली लोकजीवनमा धामीझाँक्रीको छुट्टै महत्त्व एवम् गरिमा छ। धामीझाँक्रीलाई अङ्ग्रेजीमा 'समन' वा 'समनिज्म' भनिन्छ। धामीमाथि नेपाली लोकजीवनले मात्र विश्वास नगरेर विश्वका प्रायः सबै जातिले विश्वास गरेको पाइन्छ। नेपाली समाजमा झाँक्रीलाई आआफ्ना जातगोष्ठीको भाषाअनुसार विभिन्न संज्ञाले सम्बोधन गरिन्छ एवम् विभिन्न अनुष्ठान विवाह, कुलको पुजा, अन्त्येष्टि क्रिया आदिमा आफ्नो जातानुसारको धामीहरूको प्रयोग गरिन्छ। जस्तै, राईहरूको बिजुवा, लिम्बूहरूको फेदाडबा, लेप्चाहरूको बुडथिङ आदि। यस उपन्यासमा लिम्बूहरूको धामी 'फेदड्बा बूढा'-को उल्लेख छ। उसले पुजा गर्ने चिलाउनेको रूखको पनि वर्णन पाइन्छ। यस अतिरिक्त उपन्यासमा 'बिजुवा बूढा'-को चर्चा गरिएको छ-

“बिजुवा बूढाको खूब इज्जत छ। कुनै घरमा विमारी भयो कि बिजुवा बूढालाई सम्झिहाल्छन्। चिण्डोमा जाँड लिएर बूढाको शिर उठाएपछि मात्र बूढो उठ्छ। कहिलेकाहीं ढोल-ढ्याँग्रो ठोकदै चिन्ता बसेर बूढाले जङ्गल उज्यालो पार्छ।”^{२२८}

बूढाले गाउँमा कसैको खडको काटेको, कसैको ग्रह सारेको, कसैको घरमा पुजा गरेको पनि उपन्यासमा वर्णन पाइन्छ। एकदिन बिजुवा बूढा कचहरी पाखा आफ्नै राई भाइकहाँ रातभरी चिन्ता बसेर बिहान रगत बान्ता गरी, बाण लागेर मृत्यु भएको दुर्घटना वर्णित छ। लोकजीवनमा धामीहरू चिन्ता बस्दा बोक्सीडाइनीलाई तन्त्रमन्त्रद्वारा बाण हान्छन्,

^{२२८} राई, 'नयाँ क्षितिजको', पृ. ८

कहिलेकहीं आफूले हानेको बाण आफूपट्टि फर्केर आए धामीको तत्काल मृत्यु हुन्छ भन्ने लोकविश्वास छ। त्यही लोकविश्वसानुसार धामी विद्यामा पारङ्गत जण्डा धामीले मात्र बोक्सीहरूलाई बाण हान्छ भन्ने उक्ति छ। प्रस्तुत उपन्यासमा यसको सजीव चित्रण गरिएको छ।

झाँक्रीहरूमा सबैभन्दा शक्तिशाली अनि झाँक्रीहरूको गुरु वनझाँक्रीलाई मानिन्छ। वनझाँक्रीले नानीहरूलाई सानैमा जङ्गलमा टिपेर लगेर झाँक्री विद्या दिन्छ भन्ने लोकविश्वास रहिआएको छ। यस कृति *नयाँ क्षितिजको खोज*मा पनि वनझाँक्रीको चर्चा गरिएको छ- “त्यहाँको जङ्गलमा दिउँसो ढ्याँग्रो बज्छ रे ! वनझाँक्री बस्छ भन्छ, अस्ति घूम पहाडको केटो वनझाँक्रीले लग्यो भन्ने हल्ला छ। यही ठाउँमा पनि अघिअघि राति ढ्याँग्रो बज्थ्यो, हामी सुतेकै जमीन हल्लिन्थ्यो।”^{२२९} वनझाँक्रीसम्बन्धी कुनै निश्चित मापदण्ड वा रूपरेखा पाइँदैन। लोकविश्वासअनुसार वनझाँक्रीलाई गाउँबाहिर वनजङ्गलतिर हिँडडुल गर्ने वनदेवता, वा खोलानाला, ओडारतिर अदृश्य रूपले रहने देवयोनीलाई विशेष वनझाँक्री भनिएको छ।

४.७.३.२.२ भाकलसम्बन्धी लोकविश्वास

लोकजीवनमा आफ्नो चिताएका कामहरू पुरा गर्न वा आफ्ना मनोकामनाहरू पुरा गर्न विभिन्न धाम, मन्दिर वा देवी-देवताप्रति भाकलहरू गरेका हुन्छन्। एकपल्ट भाकल गरी पुरा गरिएन भने देवी-देवताले पिर्छ भन्ने लोकविश्वास नेपाली समाजमा प्रचलित छ। यस उपन्यासमा पनि फेदाङ्बा बूढाको घर छेउ पुजा गर्ने चिलाउनेको रूख उतापट्टि जलपरी नुहाउने ठुलाठुला दुईवटा पोखरीमा साइँला गुरुड दर्शन गर्न जाने भाकल गरेको कुरा

^{२२९} राई, 'नयाँ क्षितिजको', पृ. १५

पाइन्छ। उपन्यासका प्रायः जसो पात्रहरू निम्नवर्गका हुनाले उनीहरूले आफ्नो मनोकामना पुरा गर्न, रोगकष्टहरूबाट निको हुन देवीदेउरालीमा भाकल गरेको दुष्टान्त यहाँ प्रशस्तै पाइन्छन्।

४.७.३.२.३ भूप्रकृतिसम्बन्धी लोकविश्वास

नेपाली लोकजीवनले खोलानाला, पहाडपर्वत, रूखपात, ओढार, गुफाहरू तथा ठुला-ठुला दुङ्गाहरू पुज्दै आएका तथ्य लोकइतिहासमा पाइन्छ। यस्ता ठाउँ वा स्थानहरूमा विभिन्न देवीदेवताको बास हुन्छ भन्ने लोविश्वास छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि यस्ता भूप्रकृतिसम्बन्धित लोकविश्वासहरू थुप्रै ठाउँ आएका छन्। जब अङ्ग्रेजहरू भारत आएर दार्जिलिङलाई उपनिवेश बनाए र चियाको खेती सुरु गर्न लागेपछि यहाँका जङ्गलहरू फाड्न थाले, माथि जलपहाडका पोखरीहरू सुकाएर आफू बस्ने कोठीहरू निर्माण गर्न थाले तब यस भूमिमा युगौंदेखि बस्दै आएका जनमानसमा ठूलो आघात पुगेको देखिन्छ। यहाँको खोलानाला, पोखरी तथा रूखपातसँग हुर्काउँदै आएको पुस्तौं पुस्तौंदेखिका लोकविश्वासहरूमा पनि नराम्रो आघात पुगेको दृष्टान्त निम्न वाक्यहरूबाट थाहा पाइन्छ-

“माथि जलपहाडको दुइटै ठूलो पोखरी सुरुङ लाएर सुकाउने रे ! अनि कोठी र खेल्ने टार बनाउने रे।”

“लौं के उत्पात हुन लाग्यो, देवी रिसायो भने कस्तो कस्तो रूढी-मार्गी, भल-पैहो र बिजाइँ हुने हो।”

“...त्यो जल पहाडको दुइ पोखरीको साँच्चै छेतछेती देवी रहेछ भन्ने मैले पत्याएको छु, एउटै पात पोखरीमा खस्न हुँदैन, कहाँबाट-कहाँबाट सेतो चरा आएर टिपेर फ्याक्छँ।”^{२३०}

अङ्ग्रेजहरूले दार्जिलिङमा मोटर ल्याउनका निम्ति बाटो खन्दै आउँदा खरसाडको गिद्धे पहाडमा आएर अडकिन्छ। गिद्धेको पहरालाई जबरजस्ती काटेर बाटो बनाउँदा थुप्रै श्रमिकहरू पहराबाट लडेर मृत्यु हुँदा देवी रिसाएर वा देवीको प्रकोपले गर्दा दुर्घटना भएको अनि देवीको प्रकोपबाट बाँच्नको निम्ति सिंहदेवीको थान निर्माण गरेर पुजा गरेको उपन्यासमा वर्णन गरिएको छ। यद्यपि, आजपर्यन्त गिद्धे मन्दिरमा देवीको पुजाअर्चना गर्न मानिसहरू जान्छन्।

४.७.३.२.४ पशुप्राणीसम्बन्धी लोकविश्वास

लोकजीवनमा हाप्सिलो, स्याल कराएको, कुकुर रूपको वा मौरीले घर छोडेको अशुभ मानिन्छ। गाउँमा राति हाप्सिलो करायो वा कुकुर रुप भने गाउँमा कसैको मृत्यु हुन्छ वा अशुभ घटना घटने सङ्केत मानिन्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि धरमलाल जैसीको घरैमुनि हाप्सिलो कराउँदा राति चितुवाले उसको गोठबाट गाईको बाछी लान्छ। यस घटनाले लोकजीवनमा लोकविश्वासको प्रभाव सत्य प्रमाणित भएको छ।

^{२३०} राई, 'नयाँ क्षितिजको', पृ. १५

४.७.३.३ लोकसंस्कृति

४.७.३.३.१ जातिप्रथा

नेपाली लोकजीवनमा प्राचीनकालदेखि नै वर्णव्यवस्थाको सबैभन्दा अमानवीय र क्रूर एवम् छुवाछूत प्रथा विद्यमान रहिआएको छ। आधुनिक सभ्यताको विकासक्रममा जाति व्यवस्था कमजोर हुँदै गएको छ तापनि परम्परागत समाजमा मानव जीवन जाति व्यवस्थाबाट ज्यादै नै प्रभावित भएको छ। आज पनि भारत तथा नेपालजस्ता देशहरूमा जाति व्यवस्थाको कारण निम्नजातिले छोएको नखाने र निम्न जातिलाई उच्च जातिको घरभित्र प्रवेश गर्न नदिने जस्ता कार्यहरू गरिन्छ।^{२३१} दक्षिण एशियामा आर्यहरूको प्रवेशसँगसँगै जात व्यवस्था अनि जात व्यवस्था विशेष छुवाछूतको नीति आर्यहरूले ल्याएर रोपेको बिउ नै अहिले हुँकेर नेपालमा पनि फैलिएको मानिन्छ।^{२३२} नेपाल र भारत दुवैतिर बसोबास गर्ने नेपालीहरूको लोकजीवनमा यो जातपातको व्यवस्था पाइन्छ। यस उपन्यास *नयाँ क्षितिजको खोजमा* धर्मको आधारमा र जातपातको आधारमा छुवाछूत प्रथा गरी दुई प्रकारको जातिप्रथा देखाइएको छ। नेपालीहरूले आफ्नो पितापूखदिखि पालन गर्दै आएको लोकधर्म अतिरिक्त अङ्ग्रेजहरूसँगै ल्याएको इसाई धर्मलाई तल्लो जातको धर्म वा पानी नचल्ने धर्म मानेको देखिन्छ। यस प्रसङ्गमा मिसनरीहरूले स्थापना गरेका स्कुलमा याकथुडबा लुङ्गाका दुई छोराहरूलाई स्कुल पठाउँदा याकथुडबाकी स्वास्नीले भनेकी छ-

^{२३१} रेसराज अधिकारी, वि सं २०६६, *समाजशास्त्र र मानवशास्त्रको परिचय* (बाह्रौं सं), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. २४७

^{२३२} आहुति, वि सं २०७१, *नेपालमा वर्णव्यवस्था र वर्ग-सङ्घर्ष* (दो सं), नेपाल : समता फाउण्डेशन, पृ. ६८

“स्वास्नीको कुरा पनि सुन्नपछि नि ! क्रिस्तान हुने विद्ये सिक्नु पठाएर सब बिगारिसक्यो। यै केटाहरूले गर्दा पानीबाट हटक हुनुपर्दाचाहिँ खलास् ! स्कूलमा पनि त्यै क्रिस्तानको देवताको पाठ र भजन सिकाउँदो रहेछ। राम्रो ढङ्गले यी कुइरेहरूले हाम्रो नानीहरूलाई पढाएको होइन...”^{२३३}

यस्ता थुप्रै उदाहरणहरू उपन्यासमा पाइन्छन्। याकथुडबा लुङ्गाको छोरो मानहाडले मिसनरी शिक्षा आर्जन गरी अशिक्षित नेपालीहरूलाई शिक्षा प्रदान गर्ने काम गरेका छन् भने पादरी गंगाप्रसाद प्रधानलाई भेटेर नेपाली भाषामा पाठ्य पुस्तक र पत्रपत्रिका निकाल्ने काम गरेको एवम् उनीपछि इसाई धर्ममा परिणत भएको प्रसङ्ग पनि उपन्यासमा वर्णित पाइन्छ।

४.७.३.३.२ दाह संस्कार

नेपाली लोकजीवन विभिन्न जातगोष्ठी र उनीहरूको सांस्कृतिक अन्तर्मिश्रणद्वारा निर्माण भएको छ एवम् ती मिश्रित संस्कृतिद्वारा नै लोकजीवनको गठन पनि भएको छ। मानिसको मृत्यु पश्चात् विश्वका सबै जातिले आआफ्ना धर्म र रीतिरिवाजअनुसार दाह संस्कार गर्दछन्। यस उपन्यासमा पनि सिरधोज खालिङको मृत्यु रुखले थिचेर हुँदा आफ्नै राई दस्तुरअनुसार आफ्नै जातको व्यक्ति खालिङ बिजुवा बूढाले दाह संस्कार गरेको वर्णन यस प्रकार छ-

“...अलिक माथि जङ्गलमा खाडल खने, बिजुवा बूढाले लाल पैसा खाडलमा फ्याँक्दै फलाक्यो- पहाड तिन नम्बर बस्ने जयधोज राईको छोरा सिरधोज राईले

^{२३३} राई, ‘नयाँ क्षितिजको’, पृ. ३५

भनेदेखि आज चारदाम ठेकी हालेर यो जमीन किनेको छ, अब यो जमीनमा कसैको हक-डक छैन, कसैले मेरो भन्न पाउँदैन है....पाउँदैन।”^{२३४}

नेपालीको कतिपय जनगोष्ठीमा मृत शरीरलाई जमीनमा गाढ्दा वा जलाउँदा जमीन किन्ने दस्तुर छ। जमीन किनेको मुख्य कारणचाहिँ घाम, जुन, तारा, धरती, चार दिशा, नदी नाला, हिमाल साक्षी राखेर मृतदेहलाई दफन गरेको जमीनको नजीकमा कुनै प्रेतात्माहरू आउन पाउने छैन भनेर बाचाबन्ध गरिएको हो भन्ने विश्वास रहेको देखिन्छ।^{२३५} त्यही विश्वास माथिको वर्णनले पुष्टि गर्दछ।

४.७.३.३.३ चाडपर्व

प्रस्तुत उपन्यास *नयाँ क्षितिजको खोजमा* नेपाली जातिले मनाउने विभिन्न चाडहरूमध्ये दसैँको सजीव चित्रण उपन्यासकारले गरेका छन्। दसैँमा सोह्र श्राद्ध लागेदेखि गाउँघरमा मादल घन्काउँदै मालश्री गाएको, नानीहरू तथा घरका सबै सदस्यहरूले नयाँ लुगा किनेको, कमरो र रातो माटोले पोतेर घर सिँगारपाटर गरेको, फुलपातीमा राँगाको बलि चढाएको, प्रत्येक घरको भारमा मासु सुकाएको तथा घरघरमा जाँड रक्सी बनाएको, गाउँघरमा तासजुवा खेलेको, सरदारको घरमा टिका लगाउनु गएको, आदिको चित्रणले उपन्यासमा लोकसंस्कृतिको जीवन्तता यथावत रहेको देखिन्छ।

४.७.३.३.४ मीत लगाउने चलन

नेपाली लोकजीवन वा लोकसंस्कृतिको एउटा रोचक परम्परा हो मीत लगाउने प्रथा। प्राचीनकालदेखि नेपाली लोकजीवनमा रक्त वा वैवाहिक सम्बन्धभन्दा पर मीत लगाउने

^{२३४} राई, 'नयाँ क्षितिजको', पृ. २१

^{२३५} धनहाड सुब्बा, सन् २०१७, *लिम्बु लोकवार्ता*, काठमाडौँ : कञ्चन प्रिन्टिङ प्रेस, पृ. ६४

प्रथा रहिआएको छ। मीत लगाएर बनिएको साइनोलाई 'मितेरी साइनो' भनिन्छ। प्राचीन समयदेखि नै हाम्रो लोकजीवनमा मितेरी साइनोसम्बन्धी विभिन्न प्रकारका लोककथा वा किस्साहरू प्रचलित पाइन्छ भने रामायणजस्तो प्रख्यात महाकाव्यमा वर्णित रामचन्द्र र सुग्रीवसँगको मितेरी साइनो एवम् भागवत पुराणमा श्रीकृष्ण र सुदामाको आत्मिक, आध्यात्मिक मितेरी साइनोको कथा आजपर्यन्त लोकजीवनमा सुन्न पाइन्छ। देवताहरूदेखि राजा महाराजा तथा साधारण मानिसहरूले पनि मितेरी साइनो गाँसेको देखिन्छ।

जुनसुकै उद्देश्यले मीत लगाएको भए पनि लोकजीवनमा त्यसलाई गहिरो आस्थाले निर्वाह गर्ने चलन छ। तसर्थ नेपाली समाजमा मीतलाई तँ भनी सम्बोधन गर्नु हुँदैन, मीतसँग झगडा गर्नु हुँदैन, मीत मीतिनीको निधन भएमा जुठो बार्ने चलन छ एवम् मीतले मीतिनीको मुख पनि हेर्नु हुँदैन भन्ने लोकविश्वास छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि खालिङ बिजुवा बूढा र लामिछाने बूढा जाड खाएर लाप्पा पर्दा ती दुईजनालाई मीत लगाइदिएको प्रसङ्ग छ। यसरी झगडा गरिरहने जोडी बिच टाउको ठोक्काएर लाउने मीतलाई भालु मीत^{२३६} भनिन्छ। यस मीत लगाउने चलनले प्रस्तुत उपन्यासलाई लोकविश्वास र लोकसंस्कृतिसित जोडेर राखेको पाइन्छ।

४.७.३.४ लोकसङ्गीत

'लोकगीत' भनेको लोकजीवनको रागात्मक स्वतःस्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो। यसमा लोकजीवनका दुःख-सुख, आँसु-हाँसो, आशा-निराशाका साथै लोकको चालचलन, विधि-व्यवहार, आस्था र मान्यताहरूको चित्रण हुन्छ। यसमा लोकको सम्पूर्ण चित्र प्रस्तुत

^{२३६} आई एस बोरकर र एस एस यदुराजन (सम्पा), सन् २०११, नेपाली सांस्कृतिक शब्दकोश, मैसुर : भारतीय भाषा संस्थान, पृ २७२

भएको हुन्छ।^{२३७} लोकगीत वा लोकसङ्गीतले लोकस्मृति, लोकसंस्कृति एवम् लोकइतिहासलाई समेटेर ल्याएको हुन्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि नेपाली जनजीवनले दिनभरि काम गरेर राति आगो ताप्दै विश्राम गरेको समय वा चाडपर्वको समय मादले गीत, हाकपारे, झ्याउरे, सङ्गिनी, बालुन गाएको एवम् गोर्खा सिपाहीहरू नयाँ रिक्कुटमा जाँदा रेलमा गीत गाउँदै गएको प्रसङ्गहरू चित्रण तथा उल्लेख गरिएको छ। यस अतिरिक्त मादल, च्याब्रुड, पञ्चेबाजा, नौमती बाजा विभिन्न अनुष्ठानमा बजाएको प्रसङ्गले पनि यस कृतिलाई लोकजीवनको सामीप्य पुऱ्याएको छ।

४.७.३.५ लोकभाषा

उपन्यास भाषामा लेखिने सशक्त आधुनिक साहित्यिक विधा हो। उपन्यास कलाको उपादान हो भने भाषा समाजको उपादान हो अनि भाषाले नै संस्कृति र सभ्यतालाई वहन गरेको हुन्छ। तसर्थ जब उपन्यासले समाज र लोकजीवनको इतिवृत्त भन्छ भने त्यसमा लोकभाषा वा लोकबोली पनि अवश्य समेटिएर आएको हुन्छ। लोकभाषा लोकतत्त्वको महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानिन्छ। लोकभाषाभिन्न उखान-तुक्का, व्यक्तिनाम, स्थाननाम, लोकजीवनसित सम्बन्धित शब्दहरू पर्दछन्। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि यस्ता थुप्रै लोकअभिव्यक्ति वा लोकभाषा पाइन्छन्।

क. स्थान नाम

गींग, अम्बोटे, तकदाह, फुबसेरिग, तकभर, बदामताम, गिद्धे, तिनधारे, सोम कमान, तकभर, खरसाड, घुम्ती कमान, दिलराम, मुण्डा, रिडटाड, बालासन, मागरिट आदि।

^{२३७} बन्धु, 'नेपाली लोकसाहित्य', पृ ११५

ख. व्यक्ति नाम

मछाने बूढा, दोर्जे लामा, बलबीर गुरुड, लामिछाने बूढा, फेदाडबा बूढा, खालिड बिजुवा बूढा, जैसी बाहुन, ओखलढुंगे कान्छा, माकपाली, बूढा, च्याडबा तामाड, साइँला थामी, मुसे खालिड, हनुमाने तामाड, हर्के तामाड, धनमती, शुभमती, गौँथली, धनलच्छी, चमेली, म्याउची, साइँला गुरुड, माइला गुरुड, राईबहादुर, हर्षजित सुब्बा, धनवीरे, सुहाड, याकथुडबा, सिरधोज, जेठीमाया, लाहुरे मगर, धनहाड, मनहाड आदि ।

ग. लोक खाद्य

फापर, कोदो, जाँड, दही, ढेडी खोर्सानी, पातले सिस्नु, कोदोको पीठो, ढिँडो, मकै, सेल रोटी, तरूल, गिट्टा, भ्यागुर, रक्सी आदि ।

घ. गरगहना, भाडाकुँडा र हातहतियार

बाँसको ढुँगो, बाँसको चोगे, डोको, टोकरी, नाम्लो, खर्पन, चिण्डो, खुकुरी, भाला, खुर्पा, हँसिया, सिरूपाते खुकुरी, तीर-धनु, बछ्छा, तरवार, भाला, खुँडा, भकारी, धिरी, खुर्पा, दौरासुरूवाल, फेटा, अस्कोट, शिरबन्दी, कण्ठा, चेप्टो सुन, बुलाकी, चारानी- आठानीको हार, कसौँडी, चिम्टा, तामाको खरकुँडा, घ्याम्पा, डबका, बिके टोपी, खाँडीको सुरूवाल आदि ।

ड. उखान र वाग्धारा

आफू छ छारामा खुट्टा छ भारामा, कोही बेला जोगीखवाई नहुँदा राँडी रूवाइ, बाघको मुख खाए पनि रातै, नखाए पनि रातै, काम लाग्यो भाँडो, काम लागेन अफाल तेरो ठाँडो, मुख बाउनु नै दुःख पाउनु, पाता कसेर लगे, कर्म नै खोटो, कालो अक्षर भैसी बराबर,

कुबेरको धन, कोख नफुटेको, जहाँ गए पनि कपालसँगै, जगल्टा लुछालुछ, पाले पुण्य मारे पाप, हुकुमको जवाब छैन आदि।

च. गाली गरिने शब्द

साइँदुवा, मार सालाहरूलाई मार !, लठुवा, अलच्छिना, थुक्क आइमे !, तँ मुर्दा, ए साला चुतिया ! आदि।

४.७.४ निष्कर्ष

यस उपन्यासमा दार्जिलिङको आदिदेखि वर्तमानसम्मको इतिहास तथा त्यहाँ बसोबास गर्ने नेपालीहरूका लोकजीवन, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक अवस्थालाई चित्रण गरिएका छन्। नयाँ क्षितिजको खोज दार्जिलिङको चेप्लुदेखि छोरा नातिसम्मको कथा हो। यस उपन्यासमा लोकतत्त्वसँग सम्पृक्त लोकजीवन, लोकविश्वास, लोकसंस्कार आदि तत्त्वहरूको समाविष्ट यस उपन्यास लोकतत्त्वको नजिक रहेको छ।

४.८ अभीष्टको खोज उपन्यासको लोकतात्विक अध्ययन

४.८.१ भीम दाहलको परिचय

भीम दाहालको जन्म पश्चिम सिक्किम सोरेङको टिम्बुरबुङमा सन् १९५४, २९ नोभेम्बरको दिन भएको थियो। उनले साहित्यका विभिन्न विधाहरू उपन्यास, कविता, निबन्ध, अनुवाद आदिमा कलम चलाएका छन्। उनी साहित्यकार सँगसँगै एकजना सफल राजनीतिज्ञ, सम्पादक एवम् प्रशासनिक क्षेत्रमा पनि संलग्न व्यक्ति हुन्। सन् १९९६ मा लोकसभा सदस्य पनि भएका दाहाल वर्तमानमा सिक्किम डेमोक्रेटिक फन्टका पार्टी प्रवक्ता छन्।

उनका प्रकाशित कृतिहरू मेरो मनको साइनो तिम्रो मनलाई (कथा सङ्ग्रह, सन् १९९२), अभीष्टको खोज (उपन्यास, सन् १९९३), समृद्ध व्यथा : कङ्काल अभिव्यक्ति (कविता सङ्ग्रह, सन् १९९७), रगतको हस्ताक्षर (कविता सङ्ग्रह, सन् २०००), द्रोह (उपन्यास, सन् २००२), विद्रोह (उपन्यास, सन् २००५) छन्। यसका साथै विचार, क्रान्ति र परिवर्तन नामक लेख सङ्ग्रह पनि प्रकाशित हुनाका साथै विभिन्न पत्रपत्रिकामा कविता, कथा, लेखहरू पनि प्रकाशित छन्। आफ्नो साहित्यिक योगदानका लागि भीम दाहाललाई हालसम्म स्रष्टा पुरस्कार (सन् १९८६), आशारानी निर्माण पुरस्कार (सन् २००३), द्रोह उपन्यासका लागि साहित्य अकादमी पुरस्कार (सन् २००६), भानु पुरस्कार (सन् २००७)ले विभूषित गरिसकेका छन्। साथै विभिन्न सङ्घ संस्थाबाट सम्मानित तथा अभिनन्दित पनि भइसकेका छन्।

भीम दाहाल प्रगतिवादी तथा समाजवादी विचारधाराका उपन्यासकार हुन्। प्रगतिवादी लेखकका रूपमा यिनले आफ्ना उपन्यासहरूमा वर्ग सङ्घर्ष र शोषणको अन्त्य, रूढिवादी संस्कार तथा परम्परागत मूल्य मान्यताको विरोध र रूढिमुक्त समाजको स्थापना, जातीय भेदभावको विरोध र अन्तरजातीय सम्बन्धको स्थापना, शोषक र शोषणको विरोध तथा शोषितको उत्थान हुने शोषणरहित समाजको स्थापना विचारलाई सशक्त रूपमा व्यक्त गरेका छन्। समाजवादी अर्थात् प्रगतिवादी दृष्टिकोणको प्रस्तुति सचेत र प्रतिबद्ध ढङ्गबाट गरिएका यिनका उपन्यासहरू प्रगतिवादी विचारधाराको प्रयोग स्थल बनेका छन्।^{२३८} आञ्चलिक परिवेशमा केन्द्रित सिक्किमको ग्रामीण समाज,

^{२३८} लीला लुईटेल, 'उपन्यासकार भीम दाहालको द्रोह उपन्यासको विश्लेषण', <http://www.samakalin-sahitya.com/index.php/392>, मंगलबार, जेठ २४ गते, वि सं २०६८, समय १०:१२ बजी।

राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक अवस्था तथा लोकतत्त्वको सजीव चित्रण पनि उनका उपन्यासहरूका प्रमुख वैशिष्ट्य भएर देखा परेको पाइन्छ।

४.८.२ अभीष्टको खोजको परिचय

भीम दाहालद्वारा लिखित *अभीष्टको खोज* (सन् १९९३) नायिका प्रधान उपन्यास हो। *अभीष्टको खोज* सन् १९७४मा भारतमा सिक्किमको विलय भएपछि त्यहाँ सामाजिक नैतिक परिवर्तनको पृष्ठभूमिमा उभिएको यथार्थिक उपन्यास हो।^{२३९} पश्चिम सिक्किमको एउटा सानो गाउँ टिम्बुरबुङको पृष्ठभूमिलाई आधार गरी लेखिएको यस उपन्यासलाई नारीवादी तथा आञ्चलिक उपन्यास पनि भनिन्छ। अध्यय विभाजन नगरी लेखिएको यस उपन्यास १४० पृष्ठमा संरचित छन्।

४.८.३ अभीष्टको खोजमा लोकतत्त्व

यस उपन्यासमा लोकजीवन, लोकविश्वासअन्तर्गत धार्मिक लोकविश्वास, लोकसंस्कृतिमा जाति प्रथा अनि लोकभाषाअन्तर्गत लोकजीवनमा प्रचलित लोकशब्दहरू, उखान, वाग्धाराहरूका प्रयोग, व्यक्ति नाम, स्थान नाम आदि लोकतत्त्वहरू पाइन्छन्। यी लोकतत्त्वहरूको विस्तृत रूपमा अध्ययन तल गरिन्छ।

४.८.३.१ लोकजीवन

मानिस सामाजिक प्राणी हो। मानिसले आदिकालदेखि नै निरन्तर आफ्नो लोक परम्परा, संस्कृति एवम् सभ्यताको विकास गर्दै आएको छ। मानिस सामाजिक झुण्डमा बस्न थालेदेखि उसले आदिम प्रवृत्ति तथा पशुत्व प्रवृत्ति त्यागी समाजमा समावेश हुँदा केही

^{२३९} नेपाल, 'नेपाली साहित्यको', पृ. २४६

नयाँ रीति, शैलीलाई अगाल्न थाले। मान्छे मान्छेमाझको सामाजिक अन्तरक्रिया अनि प्रकृतिसँगको सङ्घर्ष एवम् अन्तरक्रियाले समाजमा संस्कार, संस्कृति, धर्म तथा लोकविश्वास आदिको विकास हुँदै आएको देखिन्छ। पिँढीदर पिँढीको लोकव्यवहार र परम्परालाई 'लोकजीवन' भनिन्छ। लोकजीवनको लोकवार्तासँग सम्बन्धित सङ्घटित तत्त्वलाई नै लोकतत्त्व भनिन्छ।

लोकतत्त्वको सामाजिक पक्षअन्तर्गत खानपान, साइनो सूचक शब्दहरू, लोकखेलहरू, विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू आदि पर्छन्। लोकजीवनमा जातिसम्बन्धी दुई प्रकारको अवधारणा देखिन्छ- (क) जात जातलाई लिएर देखिने अवधारणा र (ख) जातिगत भेदभावसम्बन्धी अवधारणा। जातलाई लिएर देखिने अवधारणामा कुलको मर्यादा, जाति गौरव, जातिगत विवाह आदि देखिन्छ।^{२४०} नारी जातिलाई लिएर पनि धेरै लोकअवधारणाहरू नेपाली समाजमा पाइन्छ। जस्तै, नारी जातिबाट कुनै कुलको रक्षा हुँदैन, बाबाआमाको मृत्यु संस्कारसित सम्बन्धित कर्मकाण्डहरू छोरीले गर्न नपाउनु, छोरी अजातमा विवाह भए आमाबाबाको मृत शरीर वा लाश छुन नपाउनु, बुहारी अजातको भए कुलमा नचल्नु इत्यादि। भीम दहालको *अभीष्टको खोज* सामाजिक एवम् आञ्चलिक उपन्यास हो। सिक्किमेली ग्रामीण समाजको पृष्ठभूमिमा लेखिएको यस उपन्यासलाई नारीवादी उपन्यास पनि भनिन्छ। लगभग तिन पुस्ताको सामाजिकतालाई समेटेर लेखिएको उपन्यास *अभीष्टको खोज*मा ठाउँ- ठाउँ नारी र पुरुषबिचका सन्दर्भको उल्लेख पाइन्छ। सामाजिक संस्कार र व्यवस्थाले नारीहरूमा पार्ने प्रभावलाई इतिवृत्तात्मक रूपमा उपन्यासले प्रस्तुत गर्छ। सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र शारीरिक दमनले नारीहरू

^{२४०} उपाध्याय, 'फणीश्वरनाथ रेणु', पृ. १४४

प्रभावित भएका छन्।^{२४१} यस उपन्यासले एकातिर राजतन्त्रकालीन सिक्किम (विलयपूर्वको सिक्किम) र प्रजातन्त्रकालीन सिक्किम (विलयोत्तर सिक्किम)-को सामाजिक पृष्ठभूमिमा केन्द्रित रही, आर्थिक, राजनीतिक, वर्गीय लगायत सर्वदृष्टिकोणबाट पीडित- प्रताडित नारी जीवनको चित्रबिम्ब खिँचेको छ भने अर्कातिर, तथाकथित सभ्यताको खोल ओढेर बसेको सिक्किमको प्रशासनतन्त्र वा कर्मचारीतन्त्रको वास्तिकताको पोल पनि खोलेको छ।^{२४२} उपन्यासका प्रायः जसो पात्रहरू कृषि जीवन तथा गाउँले परिवेशसित सम्बन्धित देखिन्छन्।

४.८.३.२ लोकविश्वास

भीम दाहालको *अभीष्टको खोज* उपन्यास ग्रामीण परिवेशमा रचना गरिएको सामाजिक, आञ्चलिक उपन्यास हो। यस उपन्यासको कथावस्तुको पृष्ठभूमि पश्चिम सिक्किमको टिम्बुरबुङ गाउँ हो। यस उपन्यासका प्रायः सबै पात्र-पात्राहरू ग्रामीण परिवेशका अशिक्षित, किसान, मजदुरहरू छन्। उनीहरूका जीवन चक्र पनि धर्म, संस्कार, भाग्यवादमा आधारित छन्।

काशी गएर मर्न पाए मुक्ति पाइन्छ भन्ने लोकविश्वास आज पनि नेपाली समाजमा विद्यमान छ। काशी गएर गङ्गास्नान गर्न नपाए पनि मृत व्यक्तिको अस्थि काशीमा बगाइ दिए मुक्ति पाइन्छ भन्ने अर्को लोकविश्वास छ। प्राचीनकालदेखि नै काशी भूमि र नेपाली संस्कृतिको गहिरो सम्बन्ध रहिआएको छ। उल्लिखित प्रसङ्गलाई यस उपन्यासमा पनि सिक्किमको कान्छाको माध्यमबाट दर्शाइएको छ। उसले भन्छ-

^{२४१} पुष्कर पराजुली, सन् २००१-२, 'समकालीन नारीवादी आलोचनाका सन्दर्भमा अभीष्टको खोज', *नेपाली जर्नल*, मोहन पी दाहाल (सम्पा), वर्ष १, अङ्क १, दार्जिलिङ : उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, पृ. १११

^{२४२} तिवारी, 'सिक्किमेली नेपाली', पृ. १७७

“म काशी गएर मरूँला। म धमलिन चाहत्रँ अठसठ वर्षसम्म संगलो बगेर। मेरी घरकी गइहाली। अलिकति पनि मौका दिँदी हो- ‘त त्यस लाटी बूढीलाई लिएरै जान्थे। जन्मँदेन अब श्रवणकुमार। हामी कहीं गएर मरिदिन्थ्यौं। कसिदिन्थ्यौं समाधि मणिकर्णिका घाटमा। गरिदिन्थ्ये किरिया भोका गिद्धले गंगाजीको बगरमा...।”^{२४३}

मनुस्मृतिमा विश्वास राखे सिकटेरी कान्छा जीवनभरी आफ्नो विश्वास र धर्ममा अडिग बसेका छन्-

“मेरो जेठो छोरो तुह्यो। मेरो माहिलो छोरो गीता र मनुस्मृति समाउने हातले जाँडका डबका समाउँछ। मेरो कान्छो छोरो गोरूका करड फुक्छ, शंख फुत्तैन...। धेरै पापको घडा बोकेको छु टाउकोमा। जिन्दगी धर्मका नाम लेखिदिन्छु।”^{२४४}

छोराहरू उसको संस्कारदेखि बाहिर जाँदा ऊ आफैले पाप बोध गर्छ र ऊ सन्यासी भइकन नेपालको मनोकामना मन्दिरमा प्रायश्चित्त गर्न जान्छ।

४.८.३.२.१ धार्मिक लोकविश्वास

यस उपन्यासको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो धार्मिक पक्ष। उपन्यासका सबै पात्रहरूले धर्मप्रति गहिरो विश्वास राखेको पाइन्छ। उदाहरणस्वरूप पदमेले लीलारामलाई रक्सी पिउने आग्रह गर्दा लीलारामले भन्छ- “यो उमेरसम्म खाइएन जेठाबाबु। अब मर्ने बेलामा

^{२४३} भीम दाहाल, सन् १९९८, *अभीष्टको खोज* (दो सं), सिक्किम : जनपक्ष प्रकाशन, पृ. १९

^{२४४} दाहाल, *अभीष्टको खोज*, पृ. १७

धर्म नबिगारूँ होला।”^{२४५} सिक्टेरी कान्छाको छोरा लीलाराममा पनि घरको धार्मिक संस्कारको गहिरो प्रभाव परेको पाइन्छ। उपन्यासकी मुख्य नायिका शान्तिलाई पनि आफ्नो धर्म, देवी, देवताप्रति गहिरो आस्था छ। शान्तिराजको डेरामा जाँदा राजको छल चाल पाउँछे, त्यस समय उसले मनमनै भगवान्लाई सम्झन्छे-

“शान्तिले अलबम यथास्थानमा राखेर गाउँकी सिंहवाहिनी भगवती दुर्गा सम्झी सोरेड स्कूलको तिब्बती भाषा शिक्षक र कलाकार जेरूड लामाले बनाएको त्यस मूर्तिमा आएर साक्षात् देवीले वास गरेकी रहिछन्। आउने बेलामा ती शक्तिरूप देवीको उपासना गरेर आएको ठीक भएछ।”^{२४६}

उपन्यासको अर्को ठाउँमा शान्तिले अतीत सम्झन्छे- “स्कूले छँदा उ प्रत्येक शनिबार बिहान नुहाएर देवीथान दर्शनमा जान्थी र हात जोडेर दुर्गाकवचका श्लोकहरू पाठ गर्थी।”^{२४७} लोकले आफ्नो मनोकामना, इच्छा, आकांक्षा पुरा गर्नका निम्ति विभिन्न व्रत, पुजाआजा गरिएको पाइन्छ। सिक्टेरी कान्छा वा शर्मा बाबुको घरमा पनि स्वस्थानीको पुजा लाइएको छ। “शर्मा बाबु टिम्बुरबोड पुगयो मनमनै। आँगनमा स्वस्थानी व्रतपुजा चल्दैछ। आमा र बाबु पण्डितजीले मन्त्रोच्चारण गरेर चढाउन लगाएका ‘अर्घ्य’ ‘पाध्य’ ‘पुष्प’ पंचामृत इत्यादि चढाउँदैछन्।”^{२४८} नेपाली लोकजीवनले आफ्नो मनोकामना पुरा गर्न व्रत साथसाथै भाकल गर्ने चलन पनि छ। यस उपन्यासमा पनि भट्टराईको नानीको

^{२४५} दाहाल, ‘अभीष्टको खोज’, पृ. ३१

^{२४६} दाहाल, ‘अभीष्टको खोज’, पृ. ६७

^{२४७} दाहाल, ‘अभीष्टको खोज’, पृ. १०६

^{२४८} दाहाल, ‘अभीष्टको खोज’, पृ. ७१

बोली नफुट्टा भाकल गर्छ- “मेरो छोरोको बोली फुटेन। प्रभु त्यसको घटमा बसिदेऊ। एकपल्ट बाबा भनेको सुन्न चाहन्छु। एउटा निक्खुर कालो पाठो चढाउँछु।”^{२४९}

लोकजीवन सधैं धर्म, पाप, भूतप्रेत, देवी, देवतादेखि डराएको पाइन्छ। मान्छे मरेपछि राम्रोसँगले क्रियाकर्म गर्नुपर्छ नत्र उसको आत्मा भडकिए भूतप्रेत हुन्छ भन्ने लोकविश्वास छ। त्यसैकारण शान्तिकी दिदीको मृत्यु हुँदा क्रियाकर्म गरेको सन्दर्भ उपन्यासमा पाइन्छ। अकालमै मृत्यु भए अथवा अगतिले मृत्यु भए भूतप्रेत हुन्छ भन्ने लोकविश्वास प्रस्तुत उपन्यासमा पनि पाइन्छ।

४.८.३.३ लोकसंस्कृति

४.८.३.३.१ जातिप्रथा

अभीष्टको खोज उपन्यासले नेपाली समाजमा विद्यमान छुवाछुत जस्तो जातिप्रथालाई उजागर गर्न सफल भएको छ। यस उपन्यासमा तल्लो वा पानी नचल्ने जात र माथिल्लो वा पानी चल्ने जात गरी दुई भागमा जातलाई विभाजन गरिएको छ। माथिल्लो जात ब्राह्मणलाई वैदिक विधानमाफिक कर्मकाण्ड गर्नसक्ने, पुरोहितको दर्जा एवम् पढ्न लेख्न सक्ने बाठो जातको रूपमा चित्रित गरिएको छ भने विश्वकर्मा, दमाईलाई तल्लो पानी नचल्ने अछुत एवम् पढ्नमा समेत पछ्यौटे भएको देखाएको छ। जस्तै,

“शान्तिलाई अरू हेरिकन कम्ती उमेरमै स्कूल लगाएको मान्नुपर्छ। किनभने कतिले त त्यसबेला जुँघाका रेखी बसिसक्ता मात्र चौथो श्रेणी पास गर्थे। त्यसको एउटा अभूतपूर्व नमूना अगमदास विश्वकर्मा हो। उसले प्रत्येक श्रेणी चार पाँच वर्षमा मात्र पास गर्थे र चौथो त पास गर्ने सकेन। धेरै पछिसम्म पनि पढ्नमा

^{२४९} दाहाल, ‘अभीष्टको खोज’, पृ. १०३

निस्तेज र बाक्लो खोपटी भएका छात्र-छात्रालाई गुरु-गुराआमाले अगमदास भन्थे।”^{२५०}

सिक्किममा त्यसताक सामन्तवादी सामाजिक व्यवस्था थियो भने यो व्यवस्थामा सधैं जातिगत भेदभाव पाइन्छ। त्यही जातिगत भेदभाव प्रस्तुत उपन्यासको लोकजीवनमा पनि पाइन्छ।

पदमेको घरमा साँझमा भेला हुँदा भर्खरै स्वास्नी पोइला गएर मन विग्रिएको दर्जी जेठा पनि पुग्छ तर उसलाई भित्र पस्न नदिएर सिकुवामा नै बसाउँछ। “मान्छे एउटै हो, भित्र पस, भनेर पदमेले भन्दा पनि त्यो पसेन किनभने पदमेको स्वास्नीले आँखा कर्काई।”^{२५१} नेपाली लोकजीवनमा तल्लो जातको मानिस उच्च जातको घरभित्र पस्नु वा बस्नु हुँदैन भन्ने सामाजिक कुव्यवस्था विद्यमान भएको प्रस्तुत प्रसङ्गबाट थाहा पाइन्छ। उपन्यासमा अर्को ठाउँ पदमे निकै मातेर जातिगत भेदभावको विरोध गर्दै भन्छ-

“...संसार सबैको फूलबारी हो। धर्म र पाप कहीं छैन। यो बाहुनहरूले बनाएको भ्रमजाल मात्र हो। कोही मान्छे दमाइँ जेठा झैं सिकुवामा बस्छ त कोही मान्छे पण्डित भएर आसनमा बस्छ। भगवानले दिएको लालमोहर कुनै पाजीकोमा छैन। सब मान्छे दमाइँ सब मान्छे पण्डित...।”^{२५२}

नेपाली समाजमा तल्लो जात र माथिल्लो जातमा बिहेवारी पनि नहुने प्रचलन पाइन्छ। यसको उदाहरण ललित सर हो। ललित सरको प्रेमिका बाहुनी भएको हुनाले उसलाई आफ्नो प्रेमिकासँग समाजले बिहा गर्न नदिँदा जीवनभर विरक्तिएर बस्नु परेको छ-

^{२५०} दाहाल, 'अभीष्टको खोज', पृ. १६-१७

^{२५१} दाहाल, 'अभीष्टको खोज', पृ. ३०

^{२५२} दाहाल, 'अभीष्टको खोज', पृ. ३२

“पीठो मुखेर बनाएजस्ती, कुनै शाहजाहँको कलाकारले कुँदेजस्ती उसकी बाहुनी प्रेमिका प्रेमशिखालाई समाजले ऊ दमाईं भनेर खोसेको कुरा, प्रेमशिखा जिन्दगीभरि आफ्नै प्रीतिको अग्निमा झोसिएकीले नियतिले उसलाई प्रेमशिखा नाम साँचै बुझेर दिएको, नेपाली समाजमा जातपातको भेदभावले मानवतावादको मुर्दा सधैं काँधमा बोक्नुपर्ने अभिशाप...।”^{२५३}

ललित सर र दर्जी जेठाको माध्यमबाट जातिगत भेदभावको तितो चित्रण यस उपन्यासमा देख्न पाइन्छ। यस्तो भेदभाव लोक समाजले आज पनि मान्दै आएको पाइन्छ।

यस उपन्यासमा लीलारामको बाउ सिक्टेरी कान्छ कट्टर जातिवादको प्रतीकको रूपमा उभिएको छ। मनुस्मृतिमा विश्वास राख्ने सिक्टेरी कान्छाले धनमायालाई बुहारीको दर्जा दिएको छैन किनभने मनुस्मृतिले विधवा स्त्रीलाई पुनः बिहा गर्ने अनुमति दिँदैन।^{२५४} यसरी विधुवालाई बिहे गर्दा सिक्टेरी कान्छाले जेठा छोरालाई घरबाट नै बहिष्कार गरिदियो भने माइला र कान्छा छोराले अजात बुहारी लिम्बूनी र भोटिनीसँग बिहे गरेको हुनाले उनीहरूलाई पनि घरबाट निकाली दिए।

४.८.३.४ लोकभाषा

लोकजीवनका महत्वपूर्ण तत्त्वहरूमध्ये एउटा हो लोकभाषा। शिक्षित एवम् शिष्ट, परिष्कार साहित्यिक भाषाभन्दा भिन्न सामान्य जनमानस वा लोकले प्रयोग गर्ने भाषालाई ‘लोकभाषा’ भनिन्छ। लोकभाषाअन्तर्गत स्थाननामहरू, व्यक्तिनामहरू, लोक मौखिक अभिवादनहरू, लोक प्रचलित अपशब्दहरू, पशु-पक्षीहरूलाई तह लगाउने शब्दहरू,

^{२५३} दाहाल, ‘अभीष्टको खोज’, पृ. २४

^{२५४} पराजुली, ‘समकालीन नारीवाद’, पृ. १०९

जिस्काउने व्यक्ति नामहरू, सराप, आशीर्वाद, आशीर्वचन, कसम, औँठजवाब दिने शब्दहरू, ठट्याउली, कृषिसम्बन्धी शब्दहरू, थेगो, लोकलवजहरू आदि पर्दछन्।

यस उपन्यासमा पनि यस्ता लोकशब्दहरू प्रशस्त प्रयोग भएका छन्। नमूनास्वरूप केही शब्दहरूलाई यहाँ उल्लेख गर्न सकिन्छ- पटुका, चुल्हो, भार, कचेट, खप्पर, भाकल, सुन्तारी गाई, बटुको, भुटुवा, तिनपाने, निक्खुर, जुम्माको लिङ्गेपिड, सिकुवा, जाँतो, बाँझो, हलोको सियो, दाई, झुम्के बुलाकी, लहरे दही, ओलनको ताकत, मकैको च्याँखलो, गुन्द्रुक, हलोकोदालो, आसे गाँसे, गोठाले, पाखुरे, मजेत्रो, जाँड, ग्याल-ग्यालती, छाउरा, तिनपाने मर्चा, काउलो, सोर, तोङ्गवा, कान्छा, बहादुर, झड्केली, डोको, पँधेरो, थुम्चे, आरन, नियाँ, मलामी, हेनेमेने, कात्रो, बन्नरो, सुडेनी, भान्से, बज्यै, पोइ टोकुवी, तिरीरी घाम छिरेर, राँडो, तुर्लुङ्गै, कोक्रो, नाबो, चोथाले, बिस्कुन आदि।

क. उखान वाग्धाराको प्रयोग

उखान, तुक्का, थेगोहरूले पनि यस उपन्यासलाई लोकजीवनसित गहिरो रूपले जोडेको छ। जस्तै, बुझ्नेलाई श्रीखण्ड नबुझ्नेलाई खुर्पाको बिँड, हात्तीका दुईवटा दाँत, कुहिनाले पहरो कहाँ हल्लिन्छ, बिना हाडको जिब्रो नचलाउनु, टाउको हल्लाउनु, जुँघामा ताउ, भुँग्रो खन्याएजस्तो, भुसको आगो, धेरै पोलेपछि खरानीको के दुःख ?, सिड जोर्ने, बेडिड कसाइन्छ, ओठ दुःखुञ्जेल हाँस्यो, दशनँग्री खियाएर, रगतको साइनो अनि क्याबात जस्तो थेगो आदिको प्रयोग गरिएको छ।

ख. व्यक्ति नाम

हिन्दू संस्कारअनुसार शिशुको जन्म भएको तिन दिनदेखि एघार दिनभित्र सम्ममा ग्रह, नक्षत्र र समय हेरेर शिशुको नामकरण गरिन्छ। नाम मानिसको परिचायक र व्यक्तित्व

हो। यो एकातिर तत्-तत् बालकको जन्मकालगत राशि-नक्षत्र आदिको आधारमा राखिने चलन छ भने अर्कातिर अभिभावक (मातापिता)-हरूको इच्छाअनुसार परम्पराको आधारमा बोलाउने नाम राख्ने चलन पनि छ। नाम मानिसको भविष्य निर्माण र ख्याति आर्जनको लागि पनि महत्त्वपूर्ण साधन मानिन्छ। यसैले लोकमा नाम कमाउनु, नाम राख्नु, नामी बन्नु आदि भनाई प्रसिद्ध छ। नामअनुसारको गुण बालकमा रहेको हुन्छ भन्ने लोकविश्वास परम्परादेखि रहिआएको छ। यसैले मानिसलाई नाम अनुसारको गुण र महिमा प्रदान गर्न प्रेरणा देओस्, राष्ट्र र समाजमा केही देखाउन सफल होओस् भन्ने कामना गर्दै एकातिर आफ्नो धर्म, भाषा, जाति र परम्परागत मान्यताका आधारमा नाम राखिन्छ भने अर्कोतिर देवी-देवता, संस्कृति र लोकचलन आदिको ख्याल गरी बाल-बालिकाहरूको नाम राखिने पद्धति छ।^{२५५} नेपाली लोकजीवनमा व्यक्ति नामहरू धर्म, संस्कार, कुल र जातको आधारमा राखिने हुनाले यी व्यक्ति नामहरू पनि लोकतत्त्वको सङ्घट तत्त्व हुन्।

अभीष्टको खोज उपन्यासमा यस्ता थुप्रै लोकतत्त्वसँग सम्बन्धित व्यक्ति नामहरू पाइन्छन्। जस्तै, भुजेल कान्छ, रत्नलाल, पदमे, सेवासिंह, फोटोवाला तिनचुरे माइला, मण्डल जेठा, माइलो, कान्छो, चन्द्रमान हवलदार, दर्जी जेठा, भट्टराई जेठा, लालधोज, ओडदेन, डाइबर दाजु, सानुभाइ, थापाबाबु, बैदार बाबु, आग्या साइँला, मञ्जुर भाइ, दिलु भाइ, भट्टराई कान्छा, दाहाल बुढा, सुबेदार साहब, पुरोहित बा, मगरनी, सिक्टेरी कान्छा, लीलाराम, धनमाया, धिताल बुढा, सुनकान्छी, लच्छीमाया, कामी कान्छा, सार्की माइला, काइँलो लिम्बू इत्यादि।

^{२५५} सुवेदी, 'नेपाली लोकजीवन', पृ. २१४

ग. स्थान नामहरू

कुनै निश्चित ठाउँको भौगोलिक सूचना वा परिचय स्थान नामले दिन्छ। परम्परादेखि मौखिक रूपमा हस्तान्तरित हुँदै आएका स्थाननामहरू समाजमा प्रचलित लोकमानससित सम्बन्धित लोकविश्वास, मान्यता, लोकव्यवहार आदि प्रस्तुत गर्ने विषय हुन्। विश्व ब्रह्माण्ड, प्रकृति, पशुपक्षी, रूखपात, भूतप्रेत, डङ्किनी, बोकसी, धामी, झाँक्री आदिसित सम्बन्धित कतिपय जनविश्वास तथा यस्ता पक्षहरूमा केन्द्रित लोककथा, लोकव्यवहार आदि स्थाननामहरूबाट व्यक्त हुने गर्दछन्।^{२५६} स्थाननामले त्यस ठाउँको जातिको इतिहास, संस्कृति र लोकतत्त्व आदिलाई समेटेको हुन्छ। *अभीष्टको खोज*मा पनि यस्ता केही स्थाननामहरूको उल्लेख पाइन्छ। जस्तै, टिम्बुरबोड, सोरेड, सेपिलो भङ्गाड, कालेबुड, लिम्बूको बाँसघारी, गुम्बाडाँडा, दीलपाली गाउँ, राई गाउँ, मलबाँसे, तादोड, स्याप्ले लरदारे गाउँ, तारेभीर, डाजिड, डाली, मलाटे, सिंहमारी, मिरिक, मैनपुरी, तहसिल चैनपुरी, ग्राम उधमपुर, महाकाल बाबा, सोमबारे, च्याखुड, रंगेली, मल्ली, रम्फू, गौरीगाउँ, रांका, रूम्तेक, देथाड, परेड गाउँ आदि। यसका अतिरिक्त टिस्टा, रङ्गीत, राडभाड आदि नदीहरूको नाम पनि उपन्यासमा उल्लेख्य पाइन्छ।

यी स्थाननामहरू, उखान, तुक्का, लोकभाषा, व्यक्तिनामहरूले यस उपन्यासलाई आञ्चलिक उपन्यास बन्नमा अझ महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। उपन्यासमा प्रयुक्त लोकभाषाले आख्यानलाई लोकपरिवेशमा ढाल्न ठुलो सहयोग पुऱ्याएको छ।

^{२५६} रागिनी थापा, सन् २०१३, 'सिक्किम र दार्जिलिङ क्षेत्रका स्थाननामहरूमा लोकसांस्कृतिक सन्दर्भ', *नेपाली अकादमी जर्नल*, मोहन पी दाहाल (सम्पा), वर्ष ९, अङ्क ९, दार्जिलिङ : उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, पृ. ७१

४.८.४ निष्कर्ष

अन्तमा, ग्रामीण एवम् आञ्चलिक परिवेशबाट समुत्पन्न भएको *अभीष्टको खोज* उपन्यास लोकतत्त्विक दृष्टिकोणले धनी छ। तिन पुस्ताको सामाजिक कथावस्तुलाई समेटेर सिर्जना गरिएको यस उपन्यासमा पितृसत्तात्मक संस्कारले थिचिएकी नारी समाजको चित्रण गरिएको छ। आञ्चलिकतामा आधारित *अभीष्टको खोज* उपन्यासमा लोकजीवनको चित्रण सजीव ढङ्गमा गरिएको छ। यस उपन्यासमा नेपाली समाजमा प्रचलित विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू, लोकजीवनमा विद्यमान जातिप्रथा, उखान, वाग्धारा तथा थैगो आदिको प्रयोग गरिएको छ।

पाँचौँ अध्याय

५. उपसंहार र निष्कर्ष

५.१ उपसंहार

“नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययन” शीर्षक प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा लोकतत्त्वका विभिन्न तत्त्वहरूको माध्यमबाट आठवटा आधुनिक भारतीय नेपाली उपन्यासहरूको विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ। मोठ पाँचवटा अध्याय विभाजन गरिएको यस शोध प्रबन्धको पहिलो अध्यायमा शोधकार्यको परिचयअन्तर्गत जम्मा आठवटा उपशीर्षक राखेर यस अध्यायको सङ्गठन गरिएको छ।

शोधकार्यको परिचयबाट थालिएको यस अध्यायमा समस्याकथन उपशीर्षकमा लोकवार्ताअन्तर्गत लोकतत्त्वलाई कसरी हेर्न सकिन्छ?, लोकतत्त्वलाई हेर्ने आधार के के छन्? भारतीय नेपाली उपन्यासहरूमा ती लोकतत्त्वको प्रयोग कसरी भएको छ? जस्ता समस्याहरू राखिएका छन्। यी समस्याहरूलाई उद्देश्यकथन उपशीर्षकमा लोकवार्ताभिन्न पाइने विभिन्न लोकतत्त्वलाई चित्रे आधार खोज्नु, लोकतत्त्वका विभिन्न आधारहरू खोजी यसलाई सिद्धान्तको आधारमा नेपाली उपन्यासहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्नु जस्ता कार्य गरिएका छन्। शोधको प्रयोजन उपशीर्षकमा नेपाली उपन्यासको लोकतात्त्विक अध्ययन गर्दै यसका विश्लेषण एवम् मूल्याङ्कन गर्नाका साथै सिक्किम विश्वविद्यालयको नेपाली विभागअन्तर्गत पिएचडी तहको पाठ्यक्रमको परिपूर्तिका निमित्त शोधकार्य गरिएको हो भन्ने जानकारी दिइएको छ। पूर्वकार्यको सर्वेक्षणअन्तर्गत हालसम्म भारतीय नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययनबारे जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ। यसभन्दा पूर्व उक्त शोध विषयमा प्राज्ञिक स्तरमा कुनै पनि विश्वविद्यालयबाट शोधकार्य नगरिएको

जानकारीसहित यस प्रबन्धले शोधार्थी, विद्यार्थीहरूलाई लाभान्वित पुऱ्याउने छु भनी शोधकार्यको औचित्यमा उल्लेख गरिएको छु ।

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययन रहेको हुनाले शोधको सीमाङ्कन उपशीर्षकमा केवल भारतीय आधुनिक नेपाली उपन्यासहरूको मात्र लोकतात्त्विक अध्ययन गरिएको जानकारी दिइएको छु । शोधविधिअन्तर्गत शोधको सैद्धान्तिक आधार, सामग्री सङ्कलन विधि, शोधप्रबन्धको सङ्गठन रहेको छु ।

यस शोधप्रबन्धको दोस्रो अध्यायमा लोकतत्त्वको सैद्धान्तिक परिचय र त्यससित सम्बन्धित विषयहरूको चर्चा गरिएको छु । यस चर्चामा लोक शब्दको अर्थ उपशीर्षकअन्तर्गत संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी र नेपाली वाङ्मय अनि लोकवार्तामा लोकको अर्थलाई केलाइएको छु । लोकवार्ता उपशीर्षकअन्तर्गत लोकवार्ताको अर्थ, परिभाषा तथा यसको क्षेत्रबारे चर्चा गरिएको छु । लोकतत्त्व उपशीर्षकअन्तर्गत लोकतत्त्वको अर्थ, परिभाषा तथा लोकवार्तासँग यसको सम्बन्धलाई केलाइएको छु । लोकतत्त्वको वर्गीकरण उपशीर्षकअन्तर्गत पश्चिमेली अनि पूर्वीय लोकवार्ताशास्त्रीहरूले गरेका लोकतत्त्वको वर्गीकरणको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि केलाउँदै लोकतत्त्वलाई मौखिक र श्रव्य, कार्यसम्पादनमूलक, भौतिक तथा चिन्तनमूलक लोकतत्त्व गरी चारवटा भागमा वर्गीकरण गरी अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छु । लोकतत्त्वका यी चारवटा वर्गीकरणभिन्न लोकवार्तालाई विभिन्न क्षेत्रअनुसार विविध वर्गीकरणमा विभाजन गर्दै ती विषयहरूको विश्लेषण गरिएको छु ।

तेस्रो अध्यायमा भारतीय आधुनिक नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययनः एक सर्वेक्षणात्मक दृष्टि रहेको छु । यस अध्यायअन्तर्गत नेपाली उपन्यासको परिचय

उपशीर्षकअन्तर्गत उपन्यास विधाको संक्षिप्त रूपमा परिचय राख्दै नेपाली साहित्यमा उपन्यासको उद्भव र विकास परम्परामाथि विवेचना गरिएको छ। भारतीय आधुनिक नेपाली उपन्यासको परिचयात्मक इतिहास उपशीर्षकअन्तर्गत भारतीय नेपाली उपन्यासको इतिहासलाई पूर्वार्ध र उत्तरार्ध गरी दुईवटा उपशीर्षकमा अध्ययन गरिएको छ। पूर्वार्धमा भ्रमरको प्रकाशन साल सन् १९३६ देखि लिएर सन् १९६४ सम्मको समय अवधिलाई राखिएको छ भने उत्तरार्धमा सन् १९६४मा प्रकाशित आज रमिता छको प्रकाशन सालदेखि यता हालसम्मको समय अवधिलाई आधार मानिएको छ। यस अध्यायको मूल उद्देश्य भारतीय नेपाली उपन्यासमा लोकतत्त्वको प्रयोगको सर्वेक्षणात्मक दृष्टिले अध्ययन गर्नु मात्र रहेको छ।

शोधप्रबन्धको चौथो अध्यायमा शोधकार्यको मूल विषय नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययन रहेको छ। यस अध्यायमा मुख्यतः विश्लेषणीय कृतिका रूपमा मुलुक बाहिर, लगन, डाक-बंगला, बसाईं, आज रमिता छ, जुनेली रेखा, नयाँ क्षितिजको खोज र अभीष्टको खोज गरी जम्मा आठवटा उपन्यासहरू छन्। लोकतत्त्वअन्तर्गत पर्ने लोककला, लोकशिल्प, लोकवेशभूषा, लोकआभूषण, लोकअनुष्ठान, लोकगीत, लोकसङ्गीत, लोकविश्वास, लोकप्रथा, लोकोपचार, उखान, टुक्का, लोकमन्त्र, लोकव्यवहार, लोकधर्म, लोकखेल, स्थाननाम, लोकबोलीमा प्रचलित अपशब्दहरू आदि तत्त्वहरूका आधारमा उल्लिखित उपन्यासहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ।

यस शोधप्रबन्धको अन्तिम अर्थात् पाँचौं अध्यायमा उपसंहार र निष्कर्ष रहेको छ। उपसंहारमा माथि गरिएका अध्ययनको छोटो विवरण प्रस्तुत छ भने निष्कर्षअन्तर्गत शोधकार्यको निचोड रूप प्रस्तुत छ।

५.२ निष्कर्ष

लोकवार्ता शब्द 'लोक' र 'वार्ता'-को योगबाट निर्मित भएको हो जसको तात्पर्य लोकसँग सम्बन्धित विभिन्न तत्त्वहरूको अध्ययन गर्नु हो। लोकवार्तालाई 'लोकसंस्कृति', 'लोकसाहित्यशास्त्र', 'लोकयान' आदि पनि भनिएको पाइन्छ भने अङ्ग्रेजीमा यसलाई 'फोकलोर' भनिन्छ। लोकवार्ताकै सङ्घटक तत्त्वलाई 'लोकतत्त्व' भनिन्छ। लोकतत्त्वले पनि लोकजीवनसँग सम्बन्धित विभिन्न लोकपरम्पराहरू, लोकविश्वासहरू, लोकधर्म, रीतिथिती, लोकभाषा, लोकइतिहास एवम् लोकस्मृति आदिको अध्ययन गर्दछ।

उपन्यासमा मानव जीवनअन्तर्गतको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक आदिको अभिव्यक्ति पाइने हुनाले उपन्यास र लोकजीवनको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। उपन्यासले मानव जीवनका सम्पूर्ण क्रियाकलाप समेट्न सक्ने हुनाले राल्फ फक्सजस्ता विद्वानले उपन्यासलाई 'आधुनिक महाकाव्य' भनेका छन्।

भारतीय नेपाली आख्यानको प्रारम्भ बिन्दु *मुन्सीका तिन आहान्त*लाई मानिन्छ भने आधुनिक नेपाली उपन्यास लेखनको प्रारम्भचाहिँ रूपनारायण सिंहको *भ्रमर*लाई मानिन्छ। भारतीय नेपाली उपन्यासको लगभग आठ दशकको यस यात्रामा विभिन्न प्रवृत्ति, धाराहरू पाइन्छन् एवम् ती उपन्यासहरू आंशिक रूपमा भए पनि लोकजीवनसँग आवद्ध रहेको देखिन्छ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको शीर्षक 'नेपाली उपन्यासहरूको लोकतात्त्विक अध्ययन' रहेको छ जसअन्तर्गत भारतबाट लेखिएका र प्रकाशमा आएका आधुनिक नेपाली उपन्यासहरूलाई मात्र शोधको विषय बनाइएको छ। यसमा मुख्यतः विश्लेषणीय कृतिका रूपमा *मुलुक बाहिर*, *लगन*, *डाक-बंगला*, *बसाइँ*, *आज रमिता छ*, *जुनेली रेखा*, *नयाँ*

क्षितिजको खोज र अभीष्टको खोज छन्। लैनसिंह बाइदेलको मुलुक बाहिरलाई पहिलो यथार्थवादी उपन्यास मानिन्छ। यसमा लोकतत्त्वसित सम्बन्धित लोकजीवन, शकुन-अपशकुन, सपनासम्बन्धी लोकविश्वास, ईश्वर, धर्म एवम् पाप-पुण्यप्रति विश्वास, आशीर्वाद, भाग्यवाद, विभिन्न प्रकारका चाडपर्व, लोकभाषा, अभिवादन शैली, लोकसङ्गीत पाइन्छ भने अच्छा राई रसिकको लगनमा सपनासम्बन्धी लोकविश्वास, अपशकुन, ईश्वरप्रति विश्वास, मृत्यु संस्कार, विवाह संस्कार, जातिप्रथा, लोकभाषा, लोकसङ्गीत तथा लोकजीवनमा प्रचलित अतिथि सत्कार आदि लोकतत्त्वहरू पाइन्छन्। लगन दार्जिलिङ सहरको एवम् गाउँको चित्रण गरी लेखिएको स्वच्छन्दतावादी उपन्यास हो। मुलुक बाहिरका पात्रहरूले गोठालो, माछा मारेको, आरा काट्ने, ढुलाई गर्ने कामहरू गरेको देखिन्छ भने आच्छा राई रसिकको लगनसम्म आइपुग्दा नेपाली समाज, शिक्षा, राजनीति, नारी शिक्षा जस्ता सामाजिक कुराहरूप्रति सचेत भएको देखिन्छ। मुलुक बाहिरको पात्रहरू दिनभरी काम गरेर राती रक्सी पिएको तथा तास जुवा खेलेको चित्रण छ भने रसिकको लगनका पात्रहरू साहित्य गोष्ठीहरू आयोजना गरेको साङ्गीतिक तथा सांस्कृतिक कार्यक्रम गरेको देखाइएको छ। उनीहरू शिक्षा, राजनीति, साहित्य तथा सङ्गीतप्रति रुचि भएको एवम् सङ्घ संस्थाहरू खोल्नु पर्छ भन्ने सचेत भावना रहेको देखिन्छ।

शिवकुमार राईको डाक-बंगला पनि स्वच्छन्दतावादी धारामा लेखिएको उपन्यास हो भने यसमा विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू, लोकऔषधी, लोकउपचार, चाडपर्व, लोकभाषा पाइन्छ। लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाइँ तिस परिच्छेदमा विभाजित अट्टाइसौँ संस्करणसम्म छापिन सफल बनेको साथै आजसम्म सर्वाधिक पढिएको उपन्यास मानिन्छ। सामन्ती साहुको शोषण र अत्याचारमा परी आफ्नो प्यारो जन्मथलो, सम्पत्ति सबै साहुलाई बुझाएर बसाइँ जानुपरेको हृदय विदारक कथा भएको प्रस्तुत उपन्यासमा

लोकतत्त्वसित सम्बन्धित ईश्वरप्रति आस्था, धामीझाँक्रीप्रति विश्वास, भूतप्रेतप्रति विश्वास जस्ता लोकविश्वास, विभिन्न प्रकारका चाडपर्व तथा लोकभाषा पाइन्छ। दार्जिलिङको नगर अञ्चललाई चित्रण गरी लेखिएको इन्द्रबहादुर राईको *आज रमिता छ* उपन्यासमा सपनासम्बन्धी लोकविश्वास, भूतप्रेतप्रति विश्वास, खानपिनसम्बन्धी लोकविश्वास, निषेधसम्बन्धी लोकविश्वास, धार्मिक लोकविश्वास तथा लोकभाषाजस्ता लोकतत्त्व पाइन्छन् भने यस बाहेक उपन्यासमा नेपाली, भोटिया, बिहारी, माडवारी, बङ्गाली, मुसलमानजस्ता विभिन्न सम्प्रदाय र समाजका मानिसहरू एकै ठाउँमा बसेका र उनीहरूका आफ्ना मातृभाषा, लोकसंस्कार, लोकसंस्कृति हुँदाहुँदै पनि नेपाली लोकसंस्कृति, लोकविश्वास र पारम्परिक मूल्य मान्यताहरूको सुन्दर मेल भएको पाइन्छन्।

दार्जिलिङ अञ्चलमा चियाखेतीलाई पृष्ठभूमि बनाई लेखिएको इन्द्र सुन्दासकृत *जुनेली रेखा* उपन्यासमा पनि ईश्वरप्रति आस्था, टुनामुना, भाग्यवाद, ग्रह-दशा, देवी-देवताप्रति विश्वासजस्ता लोकतत्त्वहरू पाइन्छन्। लोकजीवनको चर्चा गर्दा प्रायः सबै उपन्यासहरूमा ग्रामीण परिवेश सम्बन्धित लोकजीवन पाइन्छ भने *आज रमिता छ* र *जुनेली रेखा* उपन्यासमा भने चियाबारी जीवनसँग सम्बन्धित लोकजीवन पनि पाइन्छ। *आज रमिता छ* उपन्यास नगर अञ्चल उपन्यास भएका हुनाले यसमा दार्जिलिङ नगर अञ्चलको चित्रण पनि पाइन्छ।

असीत राईको *नयाँ क्षितिजको खोज* दार्जिलिङ पहाडमा मानव सभ्यताको विकास र सामाजिक इतिहासलाई आख्यानीकरण गरी लेखिएको ऐतिहासिक उपन्यास हो। लोकतात्त्विक दृष्टिले पनि यस उपन्यासलाई धनी मान्न सकिन्छ। *नयाँ क्षितिजको खोज* धामीझाँक्रीप्रति विश्वास, भाकल, भूप्रकृतिसम्बन्धी लोकविश्वास, पशुप्राणीसम्बन्धी

लोकविश्वास, जातिप्रथा, दाहसंस्कार, विभिन्न चाडपर्व, मीत लगाउने चलन, लोकभाषा तथा लोकसङ्गीतजस्ता लोकतत्त्वहरू प्रयोग गरी लेखिएको उपन्यास हो।

पश्चिम सिक्किमलाई पृष्ठभूमि बनाई लेखिएको भीम दाहालको *अभीष्टको खोज* सामाजिक एवम् आञ्चालिक उपन्यास हो। सिक्किमेली ग्रामीण समाजको पृष्ठभूमिमा लेखिएको यस उपन्यासलाई नारीवादी उपन्यास पनि भनिन्छ। लगभग तिन पुस्ताको सामाजिकतालाई समेटेर लेखिएको यस उपन्यासमा नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरू, जातिप्रथा तथा लोकभाषाजस्ता लोकतत्त्वहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ।

यस शोधप्रबन्धमा विश्लेषित पूर्वोक्त आठवटा औपन्यासिक कृतिहरूमा प्रयोग गरिएका लोकतत्त्वहरूबाट के बुझिन्छ भने नेपाली समाज आजपर्यन्त लोकजीवन र लोकसंस्कृतिसित जोडिएर बसेको देखिन्छ। सभ्यता तथा तकनीकी विज्ञानको प्रभावस्वरूप नेपाली लोकजीवनबाट कतिपय लोकतत्त्वहरू लुप्तप्रायः स्थितिमा पुगेको देखिन्छ भने लोकवार्ताको कतिपय अवधारणामा परिवर्तन आएको देखिन्छ। जस्तै, मीत लगाउने चलन, लोकऔषधीहरू, लोकउपचार, लोकविश्वास जस्ता केही लोकतत्त्वहरू समयको अन्तरालसितै हराउँदै गएको अथवा केही परिवर्तित रूपमा रहेको पाइन्छ।

वर्तमान समयमा उपभोक्तावादी संस्कृति तथा वैश्विककरणले गर्दा लोकसंस्कृतिमा हास आएको वा कतिपय क्षय हुँदै गइरहेको छ। यसको प्रभाव भारतीय नेपाली आधुनिक आख्यानहरूमा पर्न नितान्त स्वाभाविक देखिन्छ। एकातिर मानव समाज सभ्य हुँदै गएको छ भने अर्कातिर मानिस सभ्य भएर लोकजीवनमा विद्यमान लोकतत्त्वहरूलाई त्यति मान्यता नदिइएको देखिन्छ। परिणामस्वरूप लोकतत्त्व लोकजीवनबाट विस्तारै हराउँदै

गएको स्थिति छ। उपन्यास साहित्यको महत्त्वपूर्ण विधा हो जसले समाजलाई समग्रमा आफूभित्र अटाउने कोसिस गर्छ। साहित्य समाजको दर्पण हो भनेझैं समाज संस्कृतिसित पनि गहिरो रूपले जोडिएको हुन्छ। मानव समाज सधैं आफ्नो परम्परा, मूल्य, मान्यतासितै गाँसिएर अस्तित्वमा रहन चाहन्छ। यद्यपि समयअनुसार आफ्ना संस्कृति र मान्यतामा देखा परेको परिवर्तनलाई स्विकार्न पनि समाज सधैं तत्पर रहन्छ। तर लोकजीवनको प्रभावबाट लोकसमाज नितान्त टाढा रहन भने सक्तैन। लोकसमाजबाट हराउँदै गएका लोकतत्त्वहरूलाई संरक्षण र सम्बर्द्धन गरेर राख्न अत्यन्त जरूरी छ। यसको मूल माध्यम हो साहित्य सिर्जना। यस दृष्टिले, ती लोकतत्त्वहरूको प्रयोग भारतीय नेपाली समाजमा जे जस्तो रूपमा बाँचिरहेका छन् त्यसलाई नेपाली आधुनिक उपन्यासमा प्रयोग गरेको पाइन्छ। यसै प्रयोगको अध्ययन प्रस्तुत शोधप्रबन्धले गरेको छ। लोकसंस्कृति, लोकसौन्दर्यहरू यी औपन्यासिक कृतिहरूमा सधैं सुरक्षित भएर रहन्छ भने उपन्यासमा लोकतत्त्वको महत्त्व र मान्यताले पनि नेपाली लोकजीवनलाई बँचाइराखेको पाइन्छ।

प्रस्तुत शोधकार्यमा नेपाली लोकवार्तामा विद्यमान लोकतत्त्वमा आधारित यस अध्ययनले भारतीय नेपाली उपन्यासमा विभिन्न लोकतत्त्वको प्रयोग भएको देखाउनाका साथै भारतीय नेपाली लोकसमाजमा सांस्कृतिक चेतना रहेको पनि पुष्टि गर्दछ। सांस्कृतिक चेतना हुनु भनेको समाजमा लोकसंस्कृतिप्रति सामूहिक चेतना रहनु भन्ने बुझिन्छ। यही चेतनाले लेखिएका नेपाली उपन्यासमा पाइएका ती लोकतत्त्वहरूको अध्ययन, विश्लेषण गरेबाट नेपाली लोकजीवन र समाजले लोकतत्त्वप्रति विश्वास तथा आस्था राख्छ भन्ने शोध अध्ययनको निचोड रूप रहेको छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

नेपाली पुस्तक

अमात्य, साफल्य, वि सं २०६८, पुरातत्त्व इतिहास र संस्कृति, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स।

उपाध्याय, भीमकान्त, सन् १९९४, आँखीझ्यालबाट हेर्दा, दार्जिलिङ : नेपाली सहकारी समिति।

गिरी, जीवेन्द्र देव, वि सं २०६७, नेपाली लोकसाहित्यमा जन जीवन, काठमाडौं : एकता प्रकाशन।

_____ , वि सं २०५७, लोकसाहित्यको अवलोकन, काठमाडौं : एकता प्रकाशन।

चापागाई, निनु, वि सं २०६७, सांस्कृतिक रूपान्तर, काठमाडौं : खोजी प्रकाशन।

छेत्री, उदय, सन् २०१७, समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईको आख्यान, गान्तोक : शेरबहादुर सुवेदी।

चालिसे, विजय, वि सं २०६५, डोटेली लोकसंस्कृति र साहित्य, ललितपुर : साझा प्रकाशन।

जोशी, सत्यमोहन, वि सं २०३९, नेपाली चाड-पर्व, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।

तामाङ, पेम्पा, सन् २००५, आख्यानदेखि पराख्यानसम्म, गान्तोक : विचार प्रकाशन।

तामाङ, रूद्रसिंह, सन् २००४, तामाङ संस्कार र संस्कृति, काठमाडौं : तामाङ समाज अनुसन्धान तथा विकास केन्द्र।

ताडातिल, जार्ज, जीवन, नामदुड र ललिता, राई, 'अहमद', (सम्पा), सन् २००९,
दार्जिलिङको नेपालीभाषी समुदाय सांस्कृतिक र भाषिक संक्रमण, नयाँ दिल्ली :
साहित्य अकादेमी ।

ताडातिल, जार्ज र अन्य (सम्पा), सन् २००५, नेपाली भाषा साहित्यमा सांस्कृतिक
चिहारी, दार्जिलिङ : सेलेशिय कलेज ।

थापा, रेमिका, सन् २०१३, पठन-विपठन, दार्जिलिङ : गामा प्रकाशन ।

दिवस, तुलसी अनि तेजप्रकाश, श्रेष्ठ, (सम्पा), वि सं २०६४, गोपाली लोकवार्ता तथा
लोकजीवन, काठमाडौँ : नेपाली लोकवार्ता तथा संस्कृति समाज ।

दिवस, तुलसी अनि अन्य, वि सं २०७२, लोकवार्ता विमर्श, काठमाडौँ : नेपाली
लोकवार्ता तथा संस्कृति समाज ।

_____, वि सं २०३५, नेपाली लोक-संस्कृति-संगोष्ठी, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय
प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

नवीन, पौड्याल, सन् २०११, आख्यान अनुशीलन, चन्दननगर : ओरियन प्रेस
इण्टरनेशनल ।

_____, सन् २०१८, साहित्य सन्धान, सिलगढी : नई (इन्डिया) प्रकाशन ।

नेपाल, खेमराज, सन् २००३, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, नयाँ दिल्ली : साहित्य
अकादेमी ।

नेपाल, घनश्याम, सन् २०१४, विधा विविधा, कालेबुङ : उपमा प्रकाशन ।

_____, सन् २००५, आख्यानका कुरा, सिलगढी : एकता बुक हाउस ।

नेपाल, घनश्याम र कविता लामा, सन् २००६, उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र
रचना, सिलगढी : एकता बुक्स ।

पराजुली, मोतीलाल, अनि जीवेन्द्र, गिरी, देव, वि सं २०६८, नेपाली लोक साहित्यको
रूपरेखा, काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद, वि सं २०५७, नेपाली लोकगीतको आलोक, काठमाडौं : वीणा
प्रकाशन ।

पाण्डेय, ताराकान्त, वि सं २०७३, मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको
समाजशास्त्र, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

प्रधान, प्रतापचन्द्र, वि सं २०७१, भ्रमर उपन्यासको कृतिपरक विश्लेषण र मूल्याङ्कन,
काठमाडौं : एकता बुक्स ।

_____ , सन् १९८३, नेपाली उपन्यास : परम्परा र पृष्ठभूमि, दार्जिलिङ : दीपा
प्रकाशन ।

प्रधान, शङ्कर, सन् २०१६, डुवर्सका कृतिहरू, बाग्राकोट : बसुन्धरा प्रधान ग्रामीण
पुस्तकालय ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, वि सं २०६१, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार (चौं सं),
काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

प्रधान, राजनारायण, वि सं २०४८, केही कृति केही स्मृति (दो सं), काठमाडौं : साझा
प्रकाशन ।

बराल, ईश्वर, वि सं २०५८, आख्यानको उद्भव (दो सं), काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज, वि सं २०५६, उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र, काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

भट्टराई, प्रकाश, सन् २००७, नेपाली सभ्यताको परिचय, सिक्किम : निर्माण प्रकाशन ।

राई, इन्द्रबहादुर, सन् १९७४, नेपाली उपन्यासका आधारहरू, काठमाडौं : साझा
प्रकाशन ।

- राई, असीत, सन् २००४, भारतीय नेपाली साहित्यको इतिहास, दार्जिलिङ : साझा पुस्तक प्रकाशन।
- रेग्मी, सनत (प्रधान सम्पा), वि सं २०६०, नेपाली उपन्यास शतवार्षिकी स्मारिका, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- वाइबा, एस एम, सन् २००८, परम्परागत नेपाली लोकगीत-लोकसंस्कृति, सिक्किम : निर्माण प्रकाशन।
- वैद्य, मोहन, वि सं २०६५, नेपाली समाज र संस्कृति : एक संक्षिप्त अध्ययन (दो सं), काठमाडौं : विवेक सिर्जनाशील प्रकाशन।
- शर्मा, जनकलाल, वि सं २०५८, हाम्रो समाज : एक अध्ययन (तेस्रो सं), काठमाडौं : साझा प्रकाशन।
- शर्मा, शान्तिराज, सन् १९९५, खस-किरात संस्कृति, सिलगढी : नेपाली प्रचार साहित्य समिति।
- शर्मा, के एन, सन् २०१७, खस जातिको परिचय र लोक संस्कृति, सिलगढी : ग्राफिक्स प्रिन्टर्स।
- शर्मा, कमलराज, वि सं २०६४, नेपाली समाज र संस्कृति समाजशास्त्रीय तथा मानवशास्त्रीय दृष्टिकोण (दशौं सं), काठमाडौं : एम के पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स।
- शर्मा, खगेन, सन् २०१६, साहित्यकार लीलबहादुर क्षेत्री व्यक्तित्व र कृतित्व, असम : नेपाली प्रकाशन परिषद्।
- शर्मा, राधा, सन् २०१०, रूपनारायण सिंहका कथा र उपन्यासको समाजशास्त्रीय अध्ययन, दार्जिलिङ : साझा पुस्तक प्रकाशन।

श्रेष्ठ, दिल, सन् २००१, *आञ्चलिकता अनि नेपाली केही उपन्यासहरू*, दार्जिलिङ : श्याम प्रकाशन।

श्रेष्ठ, तेजप्रकाश, वि सं २०६०, नेपाली लोकसंस्कृति केही सम्पदा, केही परम्परा, ललितपुर : साझा प्रकाशन।

सिंह, डीबी, सन् २०११, *लौं खेलौं जुवारी*, दार्जिलिङ : मृणालिनी प्रकाशन।

_____, सन् २०११, *लोकलबज, भाग- १*, दार्जिलिङ : ज्योति प्रकाशन।

सिंह, जी पी, सन् १९९०, *प्राचीन भारतमा किराँतहरू*, अनु टी बी राई, दक्षिण सिक्किम : निर्माण प्रकाशन।

सुवेदी, राजेन्द्र, वि सं २०६४, *नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति* (दो सं), काठमाडौं : साझा प्रकाशन।

सुवेदी, राजेन्द्र र लक्ष्मणप्रसाद, गौतम (सम्पा), वि सं २०६८, *रत्न बृहत नेपाली समालोचना*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार।

सुरभ, शान्ति, वि सं २०३३, *संस्कृति एक सिंहावलोकन*, काठमाडौं : साझा प्रकाशन।

त्रिपाठी, सुधा, सन् २०१२, *नेपाली उपन्यासमा नारीवाद*, काठमाडौं : भूकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स।

शोधप्रबन्ध

जिरेल, धनबहादुर, (ठुडवा), वि सं २०६५, दोलखा जिल्लामा प्रचलित नेपाली लोककथाहरूको लोकतात्विक अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय।

जोशी, दिव्येश्वरी, वि सं २०७१, डोटेली सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक लोककथाहरूको लोकतात्विक विश्लेषण, लघु अनुसन्धान पत्र, काठमाडौं : पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस।

ढुङ्गाना, शारदा, वि सं २०७३, गण्डकी अञ्चलका लोककथाको लोकतात्विक अध्ययन, विद्यावारिधि शोधपत्र, काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय।

पटैरिया, ऋचा, सन् २००७, हिन्दी के आंचलिक उपन्यासों में बुन्देलखण्ड के लोकजीवन का अनुशीलन, विद्यावारिधि शोधपत्र, झाँसी : बन्देलखण्ड विश्वविद्यालय।

पत्र-पत्रिका

आचार्य, गोविन्द, (सम्पा) सन् २०१६, नेपाली लोकवार्ता, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स।

कार्कीढोली, वीरभद्र, सन् २००६, स्थापना समसामयिक रचनाहरू, सिक्किम : शान्ति प्रकाशन।

'किरण', चामलिङ, पवन (सम्पा), सन् १९९९, निर्माण संस्कृति विशेषाङ्क, वर्ष १९, अङ्क ३४, सिक्किम : निर्माण प्रकाशन।

पराजुली, पुष्कर (सम्पा), सन् २०१३, नेपाली लोकवार्ता : अध्ययनहरू, नेपाली विभाग :

उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय।

दाहाल, मोहन, पी (सम्पा), सन् २०१३, नेपाली अकादमी जर्नल, वर्ष ९, अङ्क ९,

दार्जिलिङ : उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय।

_____ , सन् २०१६, नेपाली अकादमी जर्नल, वर्ष १२, अङ्क १२, दार्जिलिङ :

उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय।

हिन्दी

अमिताभ, वेदप्रकाशन, सन् २००९, हिन्दी के आंचलिक उपन्यासों में मूल्य संक्रमण,

नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन।

आगर, रानी, हरिणी और आगर, रेनी, मार्शल, सन् २०१५, लोक साहित्य : विविध

आयाम, कानपुर : समता प्रकाशन।

उपाध्याय, कृष्णदेव, सन् १९९१, भारतीय लोक-विश्वास, इलाहाबाद : हिन्दुस्तानी

एकेडमी।

_____ , सन् २०१३, लोक-साहित्य की भूमिका, इलाहाबाद : साहित्य भवन

प्रा लि।

उपाध्याय, शंकर, विजय और पाण्डेय, गया, सन् २०१३, सामाजिक सांस्कृतिक

मानवशास्त्र (द्वितीय सं), राची : क्राउन पब्लिकेशन्स।

चौधरी, नारायण, सन् २००९, लोक साहित्य के स्वरूप का सैद्धान्तिक विवेचना,

कानपुर: चन्द्रलोक प्रकाशन।

द्विवेदी, वीरेन्द्र नाथ, सन् १९९१, *आधुनिक हिन्दी कविता में लोकतत्त्व*, कानपुर : विद्या प्रकाशन।

दुबे, श्यामसुन्दर, सन् २०११, *लोक परम्परा, पहचान एवं प्रवाह* (दो सं), दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन।

पाण्डेय, मैनेजर, सन् २०१३, *उपन्यास और लोकतन्त्र*, नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन।

निरगुणे, वसन्त, सन् २०१२, *लोक संस्कृति* (पाँचौं सं), मध्यप्रदेश : हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।

वर्मा, नृपेन्द्र प्रसाद, सन् १९७९, *पदमावत का लोकतात्त्विक अध्ययन*, पटना : अनुपम प्रकाशन।

वाट, आयन्, अनु. धर्मपाल सरीन, सन् १९९०, *उपन्यास का उदय* (दो सं), चण्डीगढ : हरियाणा साहित्य अकादमी।

शर्मा, शशि, सन् २००७, *प्रगतिशील कविता में लोकतत्त्व*, दिल्ली : संजय प्रकाशन।

शर्मा, बी, उर्मिला, सन् २०१३, *निराला के काव्य में लोकतत्त्व*, नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन।

श्रीवास्तव, करुणा, सन् २०१३, *भारतीय सांस्कृति विरासत*, दिल्ली : रोहित पब्लिकेशन्स।

सक्सेना, उषा, सन् २००७, *लोक साहित्य एवं लोक संस्कृति*, दिल्ली : राजभाषा प्रकाशन।

अङ्ग्रेजी पुस्तक

कडवेल, क्रिस्ट्रोफर, सन् १९९०, *फरदर इस्टडिज इन ए डाइन कलचर*, न्यु दिल्ली :

पिपल्स पब्लिसिड हाउस।

क्लज, पिटर, जे एन्ड कोरम, फ्रयान्क, जे सन् १९९१, *फोकलोररिस्ट एन्ड इन्डियन*

फोकलोर, इन्डिया : रिजनल रिसोर्सेस् सेन्टर फर फोक परफरमिड आर्टस्।

डे, ग्यारी, सन् २००७, *क्लास, मेडीन्सन् एभ* : न्युयोर्क।

डुन्स, एलन, सन् १९७८, *एसेस् इन फोकलोररिस्ट*, मिरूट : वेद प्रकाश भाटुक।

डोरसन्स, रिचार्ट, एम, (इड), सन् १९७२, *फोकलोर एन्ड फोकलाइफ एन*

इन्टरडक्सन, लन्डन : द युनीभरसिटी अफ सिकागो प्रेस।

दास, नुपुर, सन् २०१४, *दार्जिलिड सोसाइटी इकोनमी पोलटी*, सुनादा : सेलेसियन

कलेज पब्लिसिड।

फोस्टर, इ एम, सन् १९२७, *एस्पेक्ट अफ द नोबल*, न्युयोर्क : हरकोट, ब्रेस एन्ड

कम्पनी पब्लिसर।

गोस्वामी, इन्दरा एन्ड पटनायक, प्रकास (इड), सन् २००१, *एन्डियन फोकलोर*, दिल्ली

: बी आर पब्लिसिड करपोरेसन्।

हान्डु, जवाहारल एन्ड केभाइडल्यान्ड, रेमन्ड, सन् १९९९, *फोकलोर न्यु पस्पेक्टिभ्*,

मइसुर : जोनी पब्लिकेसिड।

....., (इड), सन् २०१२, *फोकलोर इन मोर्डन इन्डिया*,

मइसुर, सेन्टर इन्स्टिट्यूट अफ इन्डियन ल्याङ्ग्वज।

हान्दु, जवाहार, सन् २००१, *थिअरिटिकल एसेज इन इन्डियन फोकलेर*, मइसुर : जोनी पब्लिकेसिड।

जोन्स, माइकल, ओवेन एन्ड जरजेस्स, रोबट ए, सन् १९९५, *फोकलोररिस्ट एन इन्टर्डक्सन्, एमेरिका* : इन्डियाना युनीभरसिटी प्रेस।

लर्डज्, डेभिड एन्ड नाइजेल वुड, (इड), सन् २०११, *मोर्डन क्रिटिसिजम एन्ड थिअरी*, न्यु दिल्ली : पियर्सन एडुकेसन्।

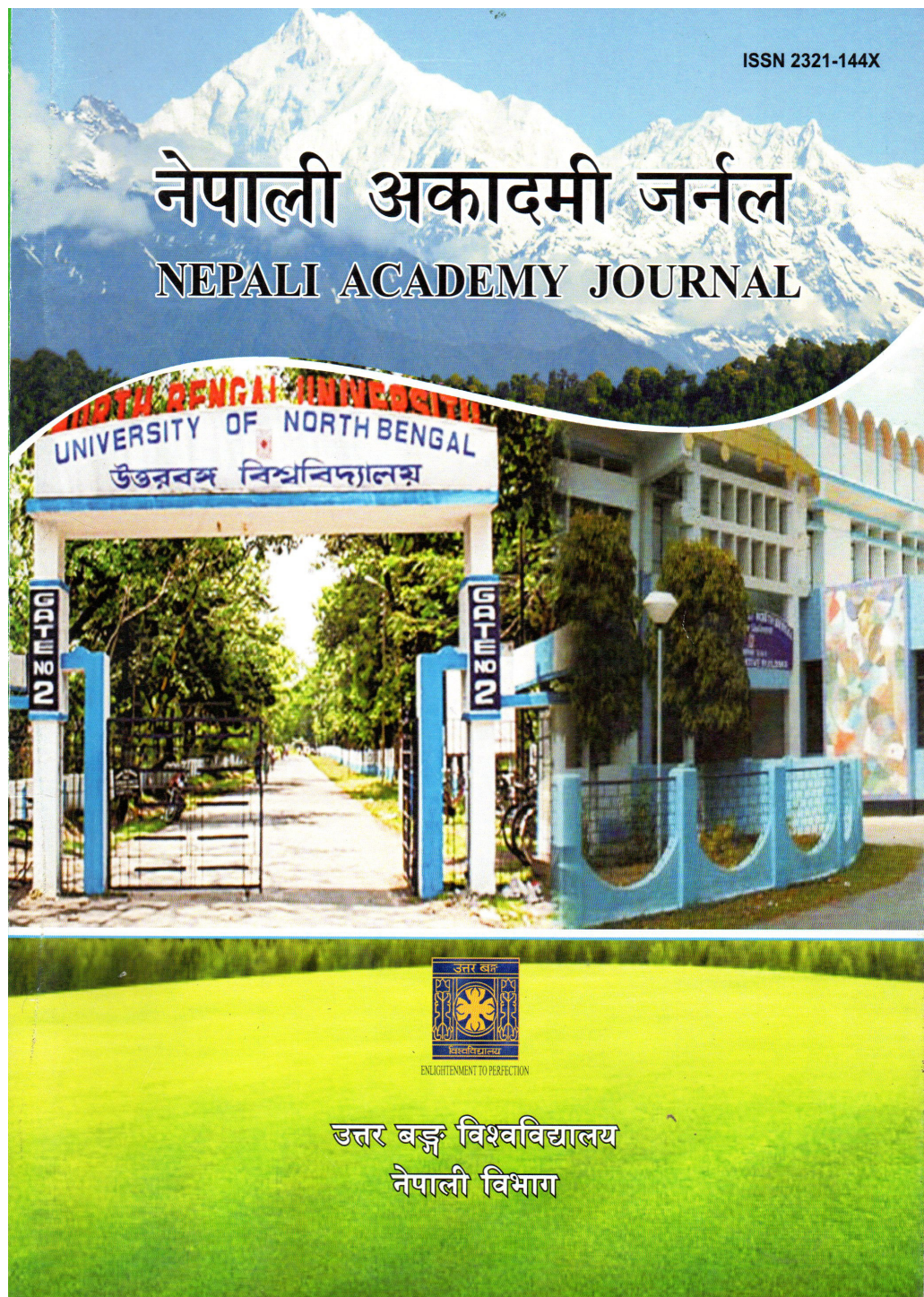
नन्द, सिलिमा, सन् २०१३, *फोक अर्न अफ द नर्थ इस्ट*, न्यु दिल्ली : उप्पल पब्लिसिड हाउस।

इस्कोलस् रोबट एन्ड उदर्स, सन् २०१३, *इलिमेन्ट अफ लिट्रचर* (फोर्थ इडीसन्), न्यु दिल्ली : अक्सफोर्ड युनीभरसिटी प्रेस।

सुब्बा, जस राज, सन् २०१५, *हिस्टरी अफ द किरात इम्पाइर (भँल्युम् II)*, सिक्किम : सुकखिम याकथुम सापसोक।

शोधमूलक जर्नलमा प्रकाशित लेख तथा अन्तरराष्ट्रिय सङ्गोष्ठीमा कार्यपत्र प्रस्तुत गरेको

प्रमाण पत्र

नेपाली अकादमी जर्नल

नेपाली भाषा, साहित्य र संस्कृतिबारे अनुसन्धानमूलक अर्द्धवार्षिक

वर्ष : १४

अङ्क : १४

जुन, २०१८

सम्पादक

मोहन पी. दाहाल

उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय
नेपाली विभाग

विषय सूची

१.	रसियाली रूपवादको सैद्धान्तिक परिचय	तुलसी प्रसाद गौतम	१
२.	नेपाली कवितामा नारीवादी पर्यावरणीय चेतना	गीता थपलिया त्रिपाठी	१०
३.	ध्रुवचन्द्र गौतमका उपन्यासमा अधिआख्यान	जीवनकुमार श्रेष्ठ	२७
४.	‘अर्को अनुहार’ उपन्यासमा युद्ध-अभिघात	भुपेन तामाङ	४०
५.	किरातको ‘होय च्याङ्बा’ उपन्यासमा नेपाली लोकजीवनको चित्रण	रेमिका थापा	४८
६.	नारी विमर्शका आधारमा ‘भोलिको प्रतीक्षामा’ उपन्यास	मेहरमान सुब्बा	५६
७.	लोकतत्त्वका आधारमा ‘आज रमिता छ’ उपन्यास	सुचन प्रधान	६५
८.	नेपाली लोककथा ‘फट्याङ्ग्रे ज्योतिष’ र ‘गोज्याङ्ग्रे ज्योतिषको भाग्य’को तुलना	कल्पना त्रिपाठी	७४
९.	खानपिन सम्बन्धी नेपाली उखान	सोनाम शेर्पा	८६
१०.	भारतीय दर्शनको प्रकाशमा तरुण तपसी	नवीन नेपाल	९८
११.	सानुभाइ शर्माका गद्य रचनामा आञ्चलिकता	कल्याणी शर्मा	१०९
१२.	लैङ्गिकता : सन्दर्भ रूपनारायण सिंहको कथा ‘नवरत्न’	बुनु शर्मा	१२०
१३.	भिन्न क्षमताको अध्ययनका दृष्टिले ‘शीतलहर’ कथाको विश्लेषण	मुक्तिनाथ शर्मा	१२७

लोकतत्त्वका आधारमा 'आज रमिता छ' उपन्यास

■ सुचन प्रधान

१. विषय प्रवेश

'लोकवार्ता' अङ्ग्रेजीको फोकलोरको नेपाली रूपान्तरण हो। फोकलोर शब्दको निर्माण 'फोक + लोर' दुईवटा शब्दबाट भएको हो। 'फोक' र 'लोर' दुवै एङ्लोसेक्सन शब्द हुन्। फोक शब्द folc बाट बने झैं लोर शब्द lar बाट बनेको हो। folc को शाब्दिक अर्थ सामान्य जनसमुदाय हो भने lar को शाब्दिक अर्थ जे सिकिन्छ अर्थात् ज्ञान हो।^१ साधारणतः जनजीवनले पुस्तौनी रीतअनुसार जगोडा गदैं ल्याएको ज्ञानलाई नै लोकवार्ता भनिन्छ। लोकवार्ताका घटक तत्त्वहरूलाई नै 'लोकतत्त्व' भनिन्छ। 'लोक'मा 'तत्त्व' शब्दको योगद्वारा 'लोकतत्त्व' शब्दको निर्माण भएको हो। लोक समाजमा परम्परादेखि रूढ तत्त्वहरू प्रचलनमा रहेका छन्। यिनै रूढ तत्त्वहरूलाई लोकवार्ताविद्हरूले लोकतत्त्व संज्ञा दिएका छन्।^२ लोकवार्तामा रहेका विभिन्न अंश वा गुण विशेषतालाई 'लोकतत्त्व' भनिन्छ। वर्तमान समयमा लोकतत्त्वको अध्ययन गर्ने ज्ञानका रूपमा विकसित भएको लोकवार्ताअन्तर्गत लोकसाहित्य, लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, लोककाव्य, उखान-टुक्का, अड्को, गाउँखाने कथा, लोकगाथा आदि साथै लोकव्यवहार, लोकरीतिरिवाज, लोकधर्म, लोककला, लोकखेल, लोकविश्वास, जादु टुनामुना, धर्म अनुष्ठान, लोकऔषधी, स्नाननामहरू, अपशब्दहरू आदि विषय पनि पर्छन्। लोकवार्ताका विविध विषयहरूको समावेश नै लोकतत्त्वको समावेश हो भने लोकजीवनको अभिव्यक्ति नै लोकतत्त्व हो। यस लेखमा लोकतत्त्वको आधारमा इन्द्रबहादुर राईको *आज रमिता छ* उपन्यासको अध्ययन गर्ने प्रयास भएको छ।

२. आज रमिता छ उपन्यासमा लोकजीवन

इन्द्रबहादुर राईको *आज रमिता छ* उपन्यास सन् १९६४ मा प्रकाशित भएको हो। जनकको पिताको सुनौलो सपना बोकेको जनकको स्कूल जीवनबाट उपन्यास आरम्भ भएको छ। छोरो जनक र नाति रविको जीवनको मूलभूत उपलब्धि प्रस्तुत गरिसकेपछि उपन्यास समाप्त हुन्छ।^३ उपन्यासमा तीन पुस्तासम्मको समय अवधिलाई समेटिएको छ- जनक र सीताको विद्यार्थी जीवनबाट आरम्भ भएर उत्तरार्द्ध जीवन भोगसम्मको

१. मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेल, वि.सं. २०६३, लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य, काठमाडौं, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. १।
२. मोतीलाल पराजुली, वि.सं. २०७२, लोकगाथामा लोकतत्त्व, जीवेन्द्र देव गिरी (सम्पा.), काठमाडौं, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, पृ. ४०।
३. राजेन्द्र सुवेदी, दोस्रो सं. वि.सं. २०६४, नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति, काठमाडौं, साझा प्रकाशन, पृ. २९९।

अवधि सम्बन्धित छ। जनक र सीताको जीवनवृत्तमा आउन सक्ने छोराछोरी, इष्टमित्र, विधिव्यवहार आदि समेतका अवस्थालाई समेटेर पहिचान प्रदान गर्न उपन्यास सफल भएको छ।^४ प्रस्तुत उपन्यास प्राकृतिक फाँट जस्तै स्वतन्त्र र खुला छ। त्यस्तो फाँटमा रहेका पात्रको जीवन र जगत्का अनेकौँ पक्ष र अनेकौँ जीवनकणहरू अनि मानव चेतनाका विसङ्गत क्रियाकलापहरूलाई यस उपन्यासले समेटेर पाठक सामु राखिदिएको छ।^५

परिच्छेद नछुट्टाइ लेखिएको यस उपन्यासमा दार्जिलिङको त्यस समयको राजनैतिक परिदृश्य, चियाकमानका मजदुरहरूको सङ्घर्षको यथार्थ अङ्कन गरिएको छ। प्रस्तुत कृति दार्जिलिङको नगराञ्चलीय उपन्यास हो र यसमा दार्जिलिङका निम्न, निम्नमध्यम र मध्यमवर्गको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक एवं राजनैतिक स्थिति तथा शोषण र अन्यायका विरुद्ध चिया कमानमा मजदुरहरूको साङ्गठनिक (ट्रेड युनियन) आन्दोलनको चित्रण रहेको छ।^६

लोकसाहित्यमा लोकजीवनको चर्चा गर्दा केवल ग्रामीण लोकजीवनको मात्र लोकवार्ताको क्षेत्रमा नआएर नगर लोकजीवनको पनि चर्चा गर्न आवश्यक छ। लोकवार्ताका विद्वान्हरूले शहरीय लोकजीवनलाई पनि लोकवार्ताको अङ्ग मान्न थालेका छन्। गाउँ वा ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबासो गर्ने मानिसको मात्र लोकजीवन नभएर शहर वा नगरमा बसोबासो गर्ने मानिसहरूको पनि नगर लोकजीवन हुन्छ भन्ने लोकवार्ताविद्हरूको अडान छ। बर्बावस्थाबाट विकसित भएर मानिसले आजको सभ्यता उपार्जित गरेका हुन्। तर जति नै विकसित भए तापनि आजको मानिस आदिम मानिसको रूपान्तर हो त्यस्तै प्रकारले मानिसको अभिव्यक्तिहरूमा पनि आदिम अभिव्यक्तिको अवशेष रहेको हुन्छ। त्यो अवशेष लोकवार्ता हो अनि लोकवार्ताशास्त्रको अध्ययनको विषय वस्तु हो।^७ परम्परागत रूपमा पाएको लोकवार्ताको अवशेषलाई हामी लोकस्मृति भन्छौँ भने लोकवार्ताविद् सत्येन्द्रले यसलाई लोकमानस भनेका छन्। लोकप्रवृत्ति वा लोकजीवनमा आदिम मानिसको अवशेष पाइन्छ भने लोकवार्तालाई जन्म दिने लोकप्रवृत्तिलाई लोकमानस भनिन्छ भन्ने सत्येन्द्रको मत छ। अझ उनले भनेका छन् लोकमानसको अभिव्यक्तिमा लोकतत्त्व रहेको हुन्छ। मानव समाजमा लोकतत्त्वको सत्ता बिस्तारै बिस्तारै विकास भयो। आदिम मानव, ग्रामीण समाज, नगर समाज, अर्द्ध नगर समाज, सभ्य समाजमा लोकमानसको रूपमा अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ।^८ यो विकासक्रमबाट के स्पष्ट हुन्छ

४. उही, पृ. २९९।

५. उही, पृ. ३०३।

६. मोहन पी. दाहाल, सन् २००१, दार्जिलिङका नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, दार्जिलिङ, श्याम ब्रदर्स प्रकाशन, पृ. २५३।

७. सत्येन्द्र, दोस्रो सं. सन् २००६, लोक साहित्य विज्ञान, जोधपुर, राजस्थानी ग्रन्थगार, पृ. ४०-४१।

८. उही, पृ. ५४।

भने लोकतत्त्व आदिमताबाट सभ्य समाज तर्फ उन्मुख भएको पाइन्छ। तसर्थ लोकतत्त्व ग्रामीण समाजमा मात्र विद्यमान नभएर शहरी समाजमा पनि हुन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ।

प्रस्तुत उपन्यास पनि सामाजिक यथार्थवादी धरातलमा लेखिएको नगराश्रलीय उपन्यास हो। दार्जिलिङ नगरको पृष्ठभूमिमा तयार पारिएको यस कृतिमा दार्जिलिङ नगर वरिपरिको चित्रण तथा त्यहाँको रहनसहन, लोकजीवन एवम् लोकसंस्कारहरू पाइन्छन्। स्थानीय रङ धेरथोर मात्रामा प्रायः सबै उपन्यासमा पाइन्छ। उपन्यासको कथा जुन स्थानबाट लिइन्छ त्यहाँको वेशभूषा, रीतिरिवाज, चाडपर्व आदि स्थानीय विशेषताहरूको चर्चा त्यस कथावस्तुभित्र स्वतः गरिएको हुन्छ।^९

विभिन्न जनगोष्ठीहरूको मिश्रित संस्कृतिको भूमि हो दार्जिलिङ। यहाँ नेपाली, भोटिया, लेप्चा, बिहारी, बङ्गाली, मारवाडी आदि जातिको मिश्रित संस्कृति पाइन्छ। यस मिश्रित संस्कृतिको प्रत्यक्ष प्रभाव यहाँको लोकजीवनमा पनि पाइन्छ। विशेष दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरू प्रायः दुई सय वर्षसम्म बसेका हुनाले यहाँको रहनसहन, भाषा, साहित्य अनि संस्कृतिमा पनि यसको प्रभाव पाइन्छ। यस उपन्यासमा यी कुराहरूको सजीव चित्रण गरेका छन्। यस उपन्यासलाई दार्जिलिङको सङ्कथन नै मान्न सकिन्छ। यहीं मिश्रित संस्कृतिको प्रभावस्वरूप नै जनककी आमाको दोकानमा आलू, उसिनेको भटमास, चिउरा, मरैको डल्ला, बनरोटी, पान पाइन्छ भने तासको अड्डा र रक्सी पनि पाइन्छ। दार्जिलिङमा तिब्बती जातिको बसोबासो निकै पाइने हुनाले फाक्साको मोमो, थुक्पा, छौँछौ, छ्याङ आदिको वर्णन उपन्यासमा पाइन्छ।

प्रस्तुत उपन्यासमा जनकको परिवार कृषिजीवि नभई दोकान थापेर बस्नु, जनक ब्याङ्कमा नोकरी गर्नु, सीता र बाबुनी चौरास्ता, मालरोड घुम्नु जानु र प्रत्येक सोमवार सिनेमा हेर्न जानु, मानिसहरू चौरास्तामा भेला भई घाम ताप्नु, धर्मको कुरा गर्नु, नानीहरू पनि चौरास्ताको फलामे साडलोमा पिङ खेल्नु यी सब कुराहरू नगराश्रलीय लोकजीवनमा पर्ने कुराहरू हुन्।

लोकतत्त्वको एउटा विशिष्ट आधार हो सामाजिक अनि मनोवैज्ञानिक पृष्ठभूमि। लोकतत्त्वको सामाजिक पृष्ठभूमि मानवसमूह एवम् भौतिक वस्तुहरूबाट निर्माण भएको हुन्छ भने मनोवैज्ञानिक पृष्ठभूमि चेतन अनि अवचेतन तथा आदिम प्रवृत्तिबाट निर्मित हुन्छ। लोकतत्त्वको पृष्ठभूमिमा लोकपरम्परा, ऐतिहासिकता, सामूहिक विश्वासहरूको मनोवैज्ञानिक आधार हुँदछ।^{१०} यस उपन्यासमा जनक शहरमा हुर्केका भए तापनि उसलाई आफ्नो संस्कृति तथा उसको नेपालमा भएको किपटलाई धेरै माया गरेको पाइन्छ-

“जनकलाई लाग्छ निश्चय कुनै दिन उ पनि त्यहाँ पुग्नेछ, सडभाइहरूलाई भेट्नेछ, ह्योजनहरूको

९. राजकुमारी दाहाल, सन् २०११, नेपाली आञ्चलिक उपन्यास, सिलगढी, दास प्रिन्टर्स, पृ. ७।

१०. आनन्दमोहन उपाध्याय, सन् २००५, फणीश्वरनाथ रेणु के उपन्यासों का लोकतात्विक अध्ययन, मथुरा, अमर प्रकाशन, पृ. ५५।

किपोट हेर्नेछ। ...बाख्रा चराउँदै त्यताहुँदो आएकी हिमचोखो तामाङसेनीहरूलाई जनक पेच पाउँ सेलो गाउनेछन्।^{११}”

जनकलाई नेपालमै छोडिएको आफ्नो जातको लोकसंस्कृतिप्रति असाध्य प्रेम छ, सायद उभित्र भएको लोकमानसले गर्दा यसो भएको हुनसक्छ। जनकको ससुरा नेपालबाट छोरी ज्वाइँलाई भेट्न आउँदा नेपाली लोकजीवनमा प्रयोग गरिने तामा र पित्तलको भाँडाकुँडा तथा कलस, चुठुवा, अमखोरा, झक्रे थालहरूको प्रयोग गरिएको प्रसङ्ग उपन्यासमा छ।

यस उपन्यासमा नेपालको मधेस खण्डमा बसोबासो गर्ने धिमाल जातिको लोकजीवनलाई पनि चित्रण गरिएको छ। धिमालहरू हाँडीमा भुटेको मुँरे खाँदै माछा मारेको प्रसङ्गहरू पनि उपन्यासमा पाइन्छ।

प्रस्तुत उपन्यासमा दार्जिलिङको नगर अञ्चलीय लोकजीवनको मात्र चित्रण नगरेर कमान वा चियाबारीको लोकजीवनको पनि ठाउँ ठाउँमा प्रसङ्ग उठाएका छन्। विशेष कमाने जीवनको दैनिकी, आर्थिक समस्या, शैक्षिक समस्या आदि यावत् कुराहरू उपन्यासमा उठान गरिएको छ। विशेष कमाने जीवनसँग सम्बन्धित भीरी कलम, फँडाइ, ठिका, ४ टाँग, अलैंची बारी, दाउराको थाक, कलम काटेको झिँजा दाउरा, कोठेबारीको सागसब्जी, नानीहरूले पाइँडा खेलेको आदि कुराहरू कुसल चित्रकारले झैं उपन्यासको क्यानभासमा सजीव चित्रण गरेका छन्। कमानमा भएको ल्वाङफूलको घरको चित्रण उपन्यासमा यसरी गरिएको छ-

“घर ठुलो थियो। चारैपट्टि कमरो माटोले लिपेको छ। कमानले बनाइदिएको काठ-पात थपेर बस्न लायकको र सुन्दर बनाएको रहेछ। अगिल्लिर आँगनमुनि गोठमा गाईहरू कराएर कुँडो-पिनाको माग गर्दै थिए। टाटनुमाथि नै चढेर बाख्राले घाँस किल्चीमिल्ची पाउँ थियो। दैलोको दुवै पाखामा फूल राख्ने बनाएर टिनका गमलाहरूभरि गोदावरीका अग्ला-अलग्ला मुना, अजम्मरी र इन्द्रकमलका बोटहरू राखिएका रहेछन्। तख्तादेखि मुनि खसेर भुइँमा सयपत्रीका बिरुवाहरू उम्रेका थिए। घर मास्तिर भीमसेन पाती र द्वारेफूलका तुलुला झ्याङहरू कुलेसोमा ढल्केका थिए।”^{१२}

उपर्युक्त विवरणबाट कमानका मानिसहरूको लोकजीवन, लोककला र सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण भएको पाइन्छ।

प्रस्तुत उपन्यासमा दुईवटा जातको सांस्कृतिक अन्तर्मिश्रण पनि पाइन्छ। जनक बौद्ध धर्मावलम्बी अनि तामाङ संस्कार र संस्कृतिमा हुर्केका हुन् भने सीता नेवार जातिकी हुनाले तामाङ र नेवार जातिको अन्तर मिश्रण पाइन्छ। मूर्ति राखेर सरस्वती पूजा गर्नु एवम् दसैंमा मार हान्ने प्रचलन दार्जिलिङको लोकजीवनमा मात्र पाइन्छ।

११. इन्द्रबहादुर राई, चतुर्थ सं., सन् १९९३, आज रमिता छ, दार्जिलिङ, श्याम ब्रदर्स प्रकाशन, पृ. ८।

१२. इन्द्रबहादुर राई, चतुर्थ सं., सन् १९९३, पूर्ववत्, पृ. १४५-१४६।

यस उपन्यासका प्रमुख पात्र जनक र सीता लोकजीवन तथा लोकसंस्कृतिका अभिन्न अङ्ग बनिसकेको रामायण महाकाव्यको पात्रहरूको नाम हो। रामायणमा जनक र सीताको सम्बन्ध बाबु छोरीको छ भने प्रस्तुत उपन्यासमा पति पत्नीको सम्बन्ध स्थापित गरेर आख्यानकारले विरोधाभाष सृजना गरेका छन्। प्रेमकृष्ण, भूदेव, धर्मप्रसाद लोकजीवनमा प्रचलित एवम् देवताको नामहरूबाट राखिएको छ। यस उपन्यासका अन्य पात्रहरू बौद्ध समुदाय, मुस्लिम समुदाय, क्रिश्चियन समुदायबाट लिइएको छ। उपन्यासमा आजको समाज गठन एवम् सर्वधर्मावलम्बी पात्रहरूको चयन गरिएको छ भने उनीहरू माझ सहिष्णुता तथा सर्व धर्मलाई आदर गरिएको छ। आधुनिक सभ्य मानव समाजमा हुनुपर्ने गुण यस उपन्यासका पात्रहरूमा पाइन्छ।

पहाडी अञ्चलमा पानीको अभाव हुन्छ। पहाडी भेकमा पानी उम्रिएको स्थानमा सिमेन्ट फलामको पाइप लगाइ बनाइएको धारालाई हिटी धारा भनी सम्बोधन गरिएको पाइन्छ। लोकजीवनमा हिटी धाराको ठुलो महत्त्व छ। यस उपन्यासमा पनि जनकले यमुनालाई घुमाउनु लाँदा बाटोमा जङ्गवीर हिटी भेटिएको प्रसङ्ग छ।

विवाह एक त्यस्तो सामाजिक संस्कार हो जसले स्त्री र पुरुषलाई पारिवारिक जीवनमा प्रवेश गराउँदछ। विवाह प्रत्येक समाजमा पाइन्छ जुन एक त्यस्तो बलियो सम्बन्धको गाँठो हो जसमा पुरुष र महिलालाई बच्चा उत्पन्न गर्ने सामाजिक स्वीकृति प्राप्त हुन्छ।^{१३} विवाह मानव निर्मित सामाजिक संस्कार भए तापनि यो लोकसंस्कृति तथा लोकतत्त्वको अभिन्न अङ्ग हो। तसर्थ विवाह समाज-विज्ञानको विषय क्षेत्र मात्र नभएर लोकवार्ताको अध्ययन क्षेत्रमा पनि पर्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि उपन्यासकारले पूर्वदीप्ति शैलीमा रत्नबहादुरको विवाहको वर्णन सजीव ढङ्गमा गरेका छन्-

“फागुनको सोह्र दिन जाँदा आजको एकतीस वर्षअघि उनीहरूको बिहा भएको थियो, झैझैँती नौमकी बाजासँग जन्ती लगेर। घरमाथि फलैँचामा काँसे दर्जीको दलले नरसिंह फुकेर बिहाको शुभ सन्ध्या जगाएको थियो। त्यस रातभरि सनैको लय र भाकामा लम्बा लामा, हुकुमदास सरदार र डाक्टर युद्धवीर राईहरू (विचराहरू सबै मरिसके) नाचेका थिए। पल्टनदेखि छुट्टीमा आएको बगम कान्छा मारुनी भएर दुई हत्केलामा दुईटा थाल घुमाएर फनफनी नाँच्दा काजी साहेबले फोटो पनि उठाएको थियो।”^{१४}

उपर्युक्त विवरणमा लोकसंस्कृतिका एकाइहरू उल्लेख भएको पाइन्छ।

१३. रेशराज अधिकारी, बाह्रौँ सं. वि.सं. २०६६, समाजशास्त्र र मानवशास्त्रको परिचय, काठमाडौँ, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ. १७१.

१४. इन्द्रबहादुर राई, चतुर्थ सं., सन् १९९३, पूर्ववत्, पृ. ६०।

३. लोकविश्वास

नेपाली जनजीवनमा सपनासम्बन्धी थुप्रै लोकविश्वासहरू प्रचलित छन्। भविष्यमा हुने घटनाहरूको सङ्केत सपनामा पाइन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि जनकको घरमा काम गर्ने वीरमानले नराम्रो सपना देखेको अनि महाकाल डाँडामा गएर अशुभ नहोस् भनी प्रार्थना गरेको प्रसङ्ग छ। वीरमानले नराम्रो सपना देखेका कुनै अनिष्ट हुन्छ कि भन्ने आशङ्काले जोखनासम्म हेराउनु परेको प्रसङ्ग उपन्यासमा पाइन्छ। उदाहरणार्थ-

“सपना पनि नराम्रै नराम्रै मात्रै देख्छु। अस्ति महाकाल डाँडा गएँ। सप्रेन सपना। अधि कहिले मलाई यस्तो भा’ थिएन, हजुर। धुलौटो पनि कोराइहेरें बजारमा...”^{१५}

एम. के.ले सपनामा लगातार दुई तीन रात घुँडा दुखेको देख्छ। उसलाई विपनामा पनि साँच्ची नै घुँडा दुख्छ। यसरी यहाँ उसको सपना साँचो भएको छ।

नेपाली लोकविश्वास अनुसार हातमा एउटै मात्र चक्र छ भने कि राजा समान कि साधु समान हुन्छ भन्ने विश्वास छ। यस उपन्यासमा पनि वीरमानले आफ्नो हातको औँलीमा भएको एउटै मात्र चक्र सीतालाई देखाएको प्रसङ्ग छ। उपन्यासको एक ठाउँमा अजोय दासले देब्रे हात चल्नेको छोरा छोरी जम्ले जन्मन्छ भनेको अनि वीरमानले पनि खुब विश्वास गरेको प्रसङ्ग पाइन्छ। लोकविश्वास अनुसार खुट्टाको माइली औँला लामो छ भने त्यो व्यक्ति धनाढ्य परिवारको हुन्छ। सीताको पनि दुवै खुट्टाका माइली औँला लामा-लामा छन्।

नेपाली लोकविश्वास अनुसार खोलानाला वा पुल, साँघु तर्दा खोलामा धातुको पैसा चढाउने परम्परा रहिआएको छ। खोला तर्दा सङ्कल्प गरेर खोलामा पैसा चढाए रोगकष्टहरूबाट मुक्ति पाइने आफ्ना मनोकामनाहरू पुरा हुने लोकविश्वास रहिआएको पाइन्छ। यस उपन्यासमा यमुनालाई गान्तोक पुन्याउनु जाँदा बाटामा पर्ने टिस्टा नदीमा जनकले एक पैसा चढाएको प्रसङ्ग छ-

“म एक पैसा पानीमा तल छोडदिन्छु।”^{१६}

प्राचीन समयदेखि विश्वका प्रायः सबै जातिका मानिस भूतप्रेतदेखि डराएको अथवा विश्वास गर्दै आएको थाहा लाग्छ। नेपाली लोकजीवनमा पनि भूतप्रेतप्रति विश्वास रहेको छ। भूतप्रेत सम्बन्धी थुप्रै कथाहरू नेपाली लोकजीवनमा पाइन्छ। यस उपन्यासमा पनि एम. के.को लास लाँदा ड्राइभरले पेशोकको ओह्यालोमा भूतले गाडी पल्टाइदेलो भन्दै कुरा गरेको प्रसङ्ग उपन्यासमा उल्लेख छ।

नेपाली लोकविश्वास अनुसार भात पकाउँदा चामल मानाले नाप्दै भाँडामा हाल्दा एक मुठी चामल

१५. इन्द्रबहादुर राई, चतुर्थ सं., सन् १९९३, पूर्ववत्, पृ. ११।

१६. उही, पृ. ११२।

भाँडामा हाल्ने प्रचलन छ। पकाउने भाँडाबाट अलिकति चामल, चामलको भाँडामा नहाले घरको सह जान्छ एवम् घरमा अनिकाल लाग्छ भन्ने लोकविश्वास पाइन्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि बाबुनीले बाकसदेखि दुई माना चामल नाड्लोमा निकाली फेरि नाड्लोदेखि अलिकति टिपेर बाकसमा हालेको प्रसङ्ग छ। नेपाली लोकजीवनले अन्नलाई प्राणदान भनेर धेरै सम्मान गरेर पूजा गरेको पाइन्छ।

नेपाली जातिमा सबै स्त्रीहरूले नाक छेडेको पाइन्छ तर नेवार जातिमा स्त्रीले नाक छेड्नु हुँदैन भन्ने लोकविश्वास छ। यदि नेवारी स्त्रीले नाक छेडे जात जान्छ भन्ने लोकविश्वास रहिआएको छ। तसर्थ प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकी प्रमुख पात्र सीता नेवार जातकी हुनाले नाक नछेडेको प्रसङ्ग छ। नेपाली घर परिवारमा आआफ्नो प्रथा अनुसार वारहरू बार्ने प्रचलन छ। कतिको घरमा सोमवार कतिले बुधवार एवम् कतिले बिहीवार बारेको देखिन्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पनि सीताको घरमा बिहीवार बारेको देखिन्छ। लोकजीवनमा बिहीवारलाई खरो बारको रूपमा पनि मानिन्छ।

नेपाली लोकजीवनमा खानपानसँग लोकविश्वास एवम् निषेधको नियम पनि पाइन्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा जनक तामाङ परिवारका हुनाले उसले गाईगोरु सबैको मासु खान्छन् तर जनककी पत्नी सीता नेवानी हुनाले जनकको घरमा गाईगोरुको मासु खान तथा ल्याउन निषेध भएको प्रसङ्ग छ।

४. धार्मिक पक्ष

आज रमिता छ उपन्यासमा हिन्दु (भूदेव, एम.के., बाबुनी आदि), इस्लाम (फकरुद्दीन अहमद), ईसाई (डानियल), बौद्ध (जनक, पासड्ला) धर्मावलम्बीहरू तथा मारवाडी (जयविलास), बङ्गाली (अजोय दासगुप्त), बिहारी (किसनराम), भोटे (पासड्ला) जस्ता विविध धर्म र जातिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रहरू रहेका छन् तथा यस कृतिमा दार्जिलिङ शहरभित्र सार्वजनिक पूजा अर्चना वा प्रार्थना गर्ने मन्दिर, गिर्जा, गुम्बा आदि कुराको उल्लेख छ।^{१७}

प्रस्तुत उपन्यासमा वीरमान संक्रान्ति मनाउन घर गएको अनि वीरमानलाई उसको बाबुले तीनकन्या थानमा भाकल पूजन, परेवाको जोडी उडाएको एवम् वीरमानको बाबु जोगमाईमा संक्रान्तिमा पिण्ड दिन आउने प्रसङ्ग छ। डानियल प्रधान र उनका परिवार ईसाई धर्मावलम्बी हुनाले प्रार्थना गर्नु उनीहरू गिर्जा गएको र डानियलकी श्रीमतीको देहान्त भएपछि ईसाई धार्मिक रीतिथिति अनुसार नै अन्त्येष्टि क्रिया गरेको प्रसङ्ग उपन्यासमा छ।

प्रस्तुत उपन्यासमा फकरुद्दीन अहमद र उसकी नेपाली स्वास्नीले सुब्रात, ईद, बकरीद जस्ता इस्लामी धार्मिक चाडपर्वमा टोलमा सबै छिमेकीहरूलाई निमन्त्रण गरेर पर्व मनाएको एवम् रमजान पर्वमा ईदको चाँदको प्रसङ्ग पनि पाइन्छ।

१७. मोहन पी. दाहाल, सन् २००१, पूर्ववत्, पृ. २७०।

प्रस्तुत उपन्यासमा रवि महाकाल डाँडा गएर प्रदक्षिणा गरी घण्टी बजाएर फर्केको अनि महाकालमा रातो, पहुँलो ध्वजा तथा महाकाल गुफाको वर्णन गरिएको छ। उदाहरणार्थ-

“अझ तल्लिर महाकालको गुफा छ। गुफाको देखिने भाग सफासँग भित्रैसम्म बढारेर लिपेको छ, सात ठाउँ चुच्चे सिन्दुरे ढुंगाहरू गाडेको अधिल्लिर दुइ चार गोडा फूल मिठाईहरू छरेर ममबत्ती पो बालिराखेको छ। जुत्ता खोलेर कमानतिरका मानिसहरू गुफामा पसेर निस्कँदै छन्। भक्तहरूको ताँती त्यति थिएन तर पनि प्रत्येक बत्तीको अधि थुप्रै पैसाहरू यति बिहानै छरिएका थिए।”^{१८}

उपर्युक्त विवरणमा मानिसहरूका महाकालप्रति विश्वास, भक्तिभाव, आस्था एवम् महाकालमा पूजा गर्ने विधि आदिको चित्रण भएको पाइन्छ। यस अतिरिक्त उपन्यासमा लोशर पर्वको बेला नगरा र झ्याम्टा बजाउँदै सिङ्गीनाच नाचेको, खापस्यो, खदा थानमा चढाएको, होली पर्वमा भाँगको लड्डु खाएको, रङ्ग पोतिएको, जनकको घरमा नित्य पूजापाठ, दार्जिलिङमा सरस्वती पूजा तथा दसैँमा मार हानेको प्रसङ्गहरू चित्रण गरिएका छन्।

५. लोकबोली

आज रमिता छ दार्जिलिङ नगर अञ्चललाई आधार बनाएर लेखिएको हुनाले यसै अञ्चलमा बोलिने स्थानीय भाषालाई प्राथमिकता दिइएको छ। उदाहरण स्वरूप केही शब्दहरू हेरौँ- सालो, पारड, साडभाइ, मुरी, हाँडी, ससुराली, सन्दुक, इलामे, तुरुक्क, कराप-कुरुप, भारीकलम, नगरा, झ्याम्टा, कपना, नागा, कटकुँडो, कामदारी, ठिका, रोज, आलेड, चिमल, कुनिउ, लाशगाडी, सिटा, भीमसेन पाती, गोदावरी, इन्द्रकमल, मलता, टुनी, अलैंची, सिरिस, पाडरा, मलबास, बाँस, घरतरुल, आलु, मूला, मटर, मकै, काँक्रा, बक्खु, छनुवा, चिसेनी, कोडसी, चेप्टे सुन, घेवा, ससुराली, मुरी, तुरुक्क, सुटुक्क, झोल, जाँड, इनेरको आदि।

६. स्थान नाम

दार्जिलिङ, गिङ, पान्द्राम, पत्ताबुङ, बदमताम, पशुपति, मिरिक, इलाम, मूलपानी, फालेलुङ्ग, जोगमाई, खरसाङ, तिब्बत, सिक्किम, गान्तोक, कालिम्पोङ, जोरबङ्गलो, सिंचेल, धनकुटा, हरिदासहटा, कचहरी, सिङ्ला, निम्कीडाँडा, ढाढगाउँ आदि।

७. निष्कर्ष

दार्जिलिङ नगरको चित्रण साथै चियाबारीको समस्यालाई पनि यस उपन्यासमा आंशिक रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ। विशेष गरी उपन्यासको अन्तिम चियाकमानको मजदुर आन्दोलन एवम् पुलिसले मजदुरमाथि

१८. इन्द्रबहादुर राई, चतुर्थ सं. सन् १९९३, पूर्ववत्, पृ. ८५।

चलाएको गोली काण्डको ऐतिहासिकतालाई समेटिएको छ। यस उपन्यासका पात्रहरूले अन्तर जाति, अन्तर संस्कृति र धर्मको विवाह, सबै धर्मको चाडपर्वहरू सहिष्णुताको साथ मनाएको पाइन्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा लोकनाचको पनि प्रसङ्ग पाइन्छ। विशेष लोशर पर्वको समय सिङ्गीनाच र गीतको प्रसङ्ग उपन्यासमा पाइन्छ। उपन्यासमा बहुविवाह प्रथा पनि पाइन्छ। बहुविवाहको प्रचलन हाम्रो समाजमा वैदिक कालदेखि अहिलेसम्म प्रचलित रहँदै आएको छ। विशेष सीताको बाबु धर्मप्रसाद, गान्तोकको नामग्याल, वीरेको बाबुले बहुविवाह गरेको प्रसङ्ग उपन्यासमा छ। एम.के.ले आफ्नी श्रीमतीलाई आँखा लगाएको प्रसङ्ग पनि उपन्यासमा छ। घरको आर्थिक विषमताले गर्दा एम.के.ले जन्मन लागेको तेस्रो सन्तानलाई बक्सामा हालेर नालीमा बगाउने र बक्सा बग्दै बग्दै नदीमा पुग्छ अनि नानीलाई बुढो जालहारीले भेटेर जालमा पार्नेछ र एकदिन शिकार खेल्दै एउटा राजकुमारले भेटेर बिहा गर्नेछ भन्दै आफ्नी श्रीमतीलाई लोककथा सुनाउँछ। नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित उक्त लोककथाको प्रसङ्ग यस उपन्यासमा एम.के.को माध्यमबाट आएको छ। समग्रमा यस उपन्यासले दार्जिलिङ नगराञ्चलको राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, लोकसांस्कृतिक सङ्गपाङ्गो लोकजीवनलाई समेट्न सफल भएको छ।

सन्दर्भ

- सुवेदी, राजेन्द्र, दोस्रो सं. वि.सं. २०६४, नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति, काठमाडौं, साझा प्रकाशन।
- दाहाल, मोहन पी., सन् २००१, दार्जिलिङका नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, दार्जिलिङ, श्याम ब्रदर्स प्रकाशन।
- सत्येन्द्र, दोस्रो सं. सन् २००६, लोक साहित्य विज्ञान, जोधपुर, राजस्थानी ग्रन्थगार।
- दाहाल, राजकुमारी, सन् २०११, नेपाली आञ्चलिक उपन्यास, सिलगढी, दास प्रिन्टर्स।
- उपाध्याय, आनन्दमोहन, सन् २००५, फणीश्वरनाथ रेणु के उपन्यासों का लोकतात्विक अध्ययन, मथुरा, अमर प्रकाशन।
- राई, इन्द्रबहादुर, चतुर्थ सं., सन् १९९३, आज रमिता छ, दार्जिलिङ, श्याम ब्रदर्स प्रकाशन।
- अधिकारी, रेशराज, बाह्रौं सं. वि.सं. २०६६, समाजशास्त्र र मानवशास्त्रको परिचय, काठमाडौं, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- गिरी, जीववेन्द्र देव (सम्पा.), वि.सं. २०७२, नेपाली लोकवार्ता, काठमाडौं, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- शर्मा, मोहनराज र लुईटेल, खगेन्द्रप्रसाद, वि.सं. २०६३, लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य, काठमाडौं, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

6th International Folklore Congress 2018

12-13 May 2018, Nepal Tourism Board, Kathmandu

Organized by Nepal Folklore Society नेपाली लोकवार्ता तथा संस्कृति समाज

CERTIFICATE

This is to certify that Suchan Pradhan

..... Participated/Presented a paper entitled
लोक तत्वो आध्यात्म बरार्इ अत्यरारो अद्युत्तर

in 6th International Folklore Congress 2018 held at Nepal Tourism Board, Bhrikutimandap,
Kathmandu during May 12-13, 2018.

(Prof. Tulasi Diwasa)
President
Nepali Folklore Society

INTERNATIONAL SEMINAR
CONTEMPORARY WRITINGS IN EASTERN HIMALAYAS : EMERGING TRENDS

CERTIFICATE

Certified that

Suchan Pradhan, Research Scholar

of

Department of Nepali, Sikkim University

participated and presented a paper at the two-day
International Seminar on Contemporary Writings in Eastern Himalayas : *Emerging Trends* organised by
The School of Languages, Nar Bahadur Bhandari Degree College, Tadong, Sikkim
and sponsored by RUSA, on the 27th and 28th of February, 2019.

The title of the paper was

लोकतत्त्व र तैस्रो लिङ्गीको दृष्टिले लगन उपन्यासको अध्ययन

Geeta Nirola

Dr. Geeta Nirola
Convenor

Bina Pradhan

Dr. Bina Pradhan
Principal
NBBD, Tadong